

AZ ÚJ NEMZETÁLLAMOK ÉS AZ ETNIKAI TISZTOGATÁSOK KELET-EURÓPÁBAN 1989 UTÁN

L'Harmattan

ELTE BTK • Kelet-Európa Története Tanszék

Az új nemzetállamok és az etnikai
tisztogatások
Kelet-Európában 1989 után

KELET-EURÓPAI TANULMÁNYOK IV.

STUDIA EUROPAE ORIENTALIS IV.

Sorozatszerkesztő:
KRAUSZ TAMÁS

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT KÖTETEK:

**A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után
Kelet-Európában**

(Szerkesztette: CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN és KRAUSZ TAMÁS)

A játék hatalma: FUTBALL–PÉNZ–POLITIKA
(Szerkesztette: KRAUSZ TAMÁS és MITROVITS MIKLÓS)

1968: Kelet-Európa és a világ
(Szerkesztette: BARTHA ESZTER és KRAUSZ TAMÁS)

Az új nemzetállamok és az etnikai tisztoztatások Kelet-Európában 1989 után

*Az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Karán 2009. február 9-én megtartott
nemzetközi konferencia anyaga*

Szerkesztette
JUHÁSZ JÓZSEF és KRAUSZ TAMÁS

L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Budapest, 2009

Készült az ELTE BTK
Kelet-Európa Története Tanszék Műhelyében

A kötet megjelenését támogatta az Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért

© L'Harmattan Kiadó, 2009
© ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2009
© Szerzők, 2009

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino–Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISSN 1789-8641
ISBN 978 963 236 223 6

A kiadásért felel Gyenes Ádám és Krausz Tamás
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Felelős szerkesztő: Krausz Tamás

Olvasószerkesztő: Bartha Eszter

Nyomdai előkészítés: Kardos Gábor
Borítóterv: Nemes Péter
Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

TARTALOMJEGYZÉK

Szerkesztői előszó • 7

Történelem és elmélet

Krausz Tamás: Az új nemzetállamok Kelet-Európában – az etnikai tisztogatás mint legitimáció? • 13

Juhász József: A szocialista föderációktól az új nemzetállamokig • 24

Búr Gábor: Import vagy saját? Etnikai tisztogatás Afrikában • 37

A Szovjetunió felbomlása és következményei

Nyikolaj Bugaj: A társadalom „kikristályosodásának” problémái (*Az állami kizorító politika és a területi átalakítás a Szovjetunió széthullásának körülményei között*) • 57

Gyóni Gábor: Orosz birodalom volt-e a Szovjetunió? • 77

Nagy László: A vilniusi „Terror Háza” és az etnikai tisztogatás • 93

Nemzetállamok soknemzetiségű közegben?

A Nyugat-Balkán 1991 után

Konsztantyin Nyikiforov: Az etnikai tisztogatás mint az új államok létrehozásának mechanizmusa a volt Jugoszlávia területén az 1990-es években • 103

- Aleksandar Životić: Jugoszlávia külpolitikája
a hidegháború idején
– a felbomlás egyik oka? • 114*
- Szilágyi Imre: Krajina és vidéke (Szerbek
és horvátok egymás ellen) • 133*

Etnikum és hatalom Közép-Kelet-Európában

- Bartha Eszter: „Jó változást nem látok,
csak rosszat” (Osztály
és etnikum a rendszerváltozás
utáni Magyarországon) • 153*
- Binder Mátyás: Változatosság és állandóság
(Cigányok/romák és etnikai
előítéletek Magyarországon) • 170*
- Borsi-Kálmán Béla: Szlovákia, Románia
és a kisebbségi kérdés
1989 után (némi kitekintéssel
Csehországra és a Magyar
Köztársaságra – kérdések,
tények és tétova válaszfélék) • 191*
- Florin Fajé: Együtt és mégis külön
(Osztály és etnikai
identitás a kolozsvári
focidrukkerek körében) • 212*
- Hamberger Judit: A „kulturált” etnikai tisztogatás
példái (A kitelepítés
cseh módszerétől az asszimiláció
szlovák módszeréig) • 237*
- Szokolay Katalin: A lengyelek
és az itt élő többi nép • 254*
- Zahorán Csaba: Románüldözés Székelyföldön?
(Egy állítólagos etnikai
tisztogatás történetei) • 268*

A kötet szerzői • 300

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

A kelet-európai régióban két évtizeddel ezelőtt lezajlott rendszerváltás következményeit a történettudomány még nem igazán tette a kutatás tárgyává. Bizonyos értelemben még a problémakör fogalmai sem tisztáztak. A politika is sokat rontott az új jelenségek fogalmi megragadásán. Esetünkben olyan fogalmakkal „fertőződött meg” a historiográfia, mint az *etnikum*, az *etnikai*: a modern viszonyokra ezek tulajdonképpen – elméleti értelemben – alkalmazhatatlan kategóriák, amennyiben e fogalmak alatt olyan közösségeket értünk, amelyeket vérségi (rokon, törzsi) kapcsolatok fűznek egybe. Márpedig a *modern* társadalomban ezek a közösségek már évszázadok óta nem vérségi kapcsolatokon alapulnak. Amiről valóban szó van, az az *etnikai gondolkodás* újjászületése, megerősödése, ami elválaszthatatlan a hagyományos közösségeket felbomlasztó globális gazdasági folyamatokkal szembeni torz ellenállástól, lázadástól. Tehát végső soron, némileg leegyszerűsítve, a tőke jól ismert, a korábbiakhoz, az 1960–70-es évekhez képest intenzívebb globális kiterjedésének a következményeiről van szó. Az etnikai gondolkodás feltámadása része annak a politikai, gazdasági, kulturális és pszichológiai jelenségsornak, amelyet *etnikai tisztogatásnak* neveznek és amelynek a történelemben mély gyökerei vannak. Amikor mi, történészek az *etnikum* fogalmát használjuk, valójában a nemzet, a nemzeti kisebbség, a nemzetiség, a népcsoport, a népiség fogalmait helyettesítjük vele.

Az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszéke és Ruszisztikai Központja által 2009. február 9-én rendezett nemzetközi konferencia az első között tűzte napirendre az egyik legkényesebb probléma felvetését, az „etnikai reneszánsz” és az etnikai tisztogatás ismételt megjelenését térségünkben. Kelet-Európában, miként a világ más félperifériás és perifériás régióiban, főképpen a nagyobb társadalmi-politikai és gazdasági

átalakulások idején, az *etnikai tisztogatások* – a centrumországok, illetve a nekik alávetett régiókban a politikai uralkodó körök kezében (jól kitapintható történelmi okok következtében) – mindig készen álló eszközök voltak ezen átalakulások kivitelezésében. A legutóbbi kelet-európai rendszerváltozás (1989–1991) bizonyos következményei mindezeket a folyamatokat sajnos „gazdag” tapasztalatokkal illusztrálták. Kötetünk e fejlemények vizsgálatát és értelmezését kívánja az olvasó elé tárni. E témakör eddigi komoly vizsgálatának elmaradása döntően azokkal a politikai szándékokkal és törekvésekkel függött össze, amelyek immár 20 éve a szabadság és demokrácia zászlaja alatt a nemzeti-etnikai ellenségeskedés regionális méretű felizzását a „normális” létmód keretei közé illesztik. Az új hatalmi érdekeknek megfelelően rehabilitálják régi korok szemléletét, sőt olykor magukat történésznek tekintő egyének is a népiertások és *etnikai tisztogatások* hagyományát veszik védelmükbe szerte a régióban. Pedig ki ne tudná, hogy a modern történelemben a népek maguktól sohasem akartak etnikai tisztogatásokat, még kevésbé tömeggyilkosságokat. Ám ezek mégis megtörténtek, amikor a hatalmi elitek legitim vagy illegitim (fegyveres vagy pszichológiai) háborúkat indítottak – nemzetiségi-etnikai zászlók alatt.

Konferenciánk résztvevőit az a közös törekvés fűzte és fűzi egybe, hogy a tudomány és az elmélet eszközeivel szembeszálljanak ezekkel az emberellenes következményekkel, s hogy segítsenek megérteni azokat a rossz hagyományokat és – mindenekelőtt – okokat, amelyek 1989 után a jugoszláviai vagy a kaukázusi borzalmakhoz, a kelet-európai államokban feléledő cigánygyűlölet és antiszemitizmus feltámadásához vezettek. Nyilvánvaló, hogy a megértés a gazdasági és társadalmi, politikai és társadalompszichológiai fejlődéstendenciák vizsgálata nélkül nem lehetséges. Miután e téren a történetírás elmaradása igen jelentős, célunk csak szerény lehetett: megpróbáljuk kijelölni a kutatandó kérdések körét, és felvázolni azokat a kiindulópontokat, adatokat, tényeket, amelyek hasznosak lehetnek a témakör későbbi intenzív kutatása során.

A szerkesztők megköszönik azoknak a hazai és külföldi kutatóknak a munkáját, akik meghívásunkra – minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül – vállalták részvételüket a konferencián. Orosz, szerb és magyar kutatók egyaránt elkötelezték magukat e témakör „depolitizálása” mellett, azzal a céllal, hogy *sine ira et studio* közelebb hozzák a békét e sokat szenvedett

régió népeihez és népei között. E nagy feladat tanulmányozásának első „kis lépéseit” ajánljuk tehát a tisztelt Olvasónak, aki a konferencián elhangzott előadások szerkesztett és bővített változatai mellett találkozhat a kötetben azon kollégák tanulmányaival is, akik különböző – technikai, időpont-egyeztetési – okokból végül nem tudtak részt venni a konferencián, de tanulmányaikat a kötet számára elkészítették.

Konferenciánk tárgyi okokból nem foglalkozott a népi kultúra, az etnikai tisztogatás sajnálatosan gazdag hazai formaváltozatainak történeti bemutatásával. Ez tanszékünknek nem feladata. Csupán egy tanulmány erejéig vállalkoztunk arra, hogy a rendszerváltás nyomán megmutatkozó romaellenes érzületek, meggyőződések, a felerősödő diszkrimináció mélyebb okaira és jellegzetességeire felhívjuk a figyelmet, hiszen ebben a régióban egészére kiterjedő általános problematikával találkozunk.

TÖRTÉNELEM ÉS ELMÉLET

Krausz Tamás

AZ ÚJ NEMZETÁLLAMOK KELET- EURÓPÁBAN: AZ ETNIKAI TISZTOGATÁS MINT LEGITIMÁCIÓ?

Négy tétel a probléma felvetéséhez

A *nemzet* fogalmát az elméleti irodalom általában két fő értelemben használja, noha Hans Kohntól Eric Hobsbawmig számtalan osztályozást ismer a történetírás. Egyrészt, mint kulturális, nyelvi és úgymond „sorsközösséget” értelmezik a nemzetet, másrészt mint gazdasági-területi, az állam által szervezett piaci közösséget, amely közösség egy vagy több, sőt sok nemzetiséget is felölelhet. Én a nemzet fogalmát mindkét értelemben használom a kifejtés kontextusának megfelelően, de igyekszem őket világosan elkülöníteni. Maga az *etnikai tisztogatás* fogalma sem szűkíthető csupán emberek etnikai-nemzetiségi hovatartozásuk okán való fizikai megsemmisítésére, mint ahogyan az ilyen „tisztogatás” legkiterjedtebb formában a balkáni háborúk során az 1990-es években megmutatkozott. Az *etnikai tisztogatás* fogalma magában rejti az etnikai vagy/és nacionalista szempontú jogi és kulturális kirekesztést, a faji vagy gazdasági diszkriminációt is, amelyre az 1989–91 utáni kelet-európai és ex-szovjet területeken oly sajnálatosan gazdag tapasztalat halmozódott fel.

Az etnonacionalista reneszánsz történeti háttere

Aligha van komoly kutató, aki tagadná, hogy a kelet-európai rendszerváltás nyomán a régen meghaladottnak vélt etnikai tudat, etnikai gondolkodás számos eleme életre kelt.¹ Minden komoly megfigyelőnek feltűnt már az 1970-es években, hogy a nemzetállamok keretein belül nemcsak

¹ Jelen sorok szerzője e problémakör kibontakozását Kelet-Európában az 1990-es évek elején a rendszerváltás és az antiszemitizmus, illetve az új kelet-európai államok létrejöttének folyamatában vizsgálta. Ld.: A kelet-európai rendszerváltás és az antiszemitizmus. In: Krausz Tamás: *Megélt rendszerváltás*. Budapest 1994, Cégér Kiadó, 301-308. old., és Autonómia, új föderáció... Uo. 135-139. o.

Kelet-Európában, hanem a világ különböző régióiban a nemzeti-nemzetiségi mozgalmaknak egyfajta reneszánsza kezdődött, amely folytonos változások közepette később, a rendszerváltás után végül Kelet-Európában (is) új nemzetállamok létrejöttéhez vezetett. E mozgalmak keletkezése és mozgása – nem szólva *itt és most* az „ősi” gyökerekről – a baszkoktól a walesiekig, a skótoktól a délszlávokig, számos afrikai mozgalomig elválaszthatatlan a világgazdasági rendszernek és benne az egyes nemzetgazdaságoknak a multi- és szupranacionális társaságok és intézmények általi kisajátításától és ellenőrzésétől, az új hegemonisztikus hierarchiába való betagozásától. Ma már jól ismert a tendencia és az eredmény: mindez az állam gazdasági és szociális szerepének ismert lebomlásához („dereguláció”), a kisebb nemzetállamok gazdasági szerepének lényegében megszűnéséhez vezetett. Akkoriban, a 70-es években feltámadó nemzeti mozgalmak, nemzeti jellegű ellenállási formák keletkezését a kutatók külön-külön meg tudták magyarázni a nemzeti-regionális történeti specifikumokból, s még nem látszott az „etnikai reneszánsz” mögött a ma már ismert nagy globalizációs fordulat, amellyel szemben megnyilvánult a közös tendencia, a „dezintegráló” ellenállás: a múltba forduló, gyökereket kereső romantikus nacionalista ihletettségű védekezés igénye. Anélkül, hogy tagadnánk sok más ok jelenlétét e mozgalmak evolúciójában, egy dolgot aligha lehet elvitatni: akkor, a 70-es években kezdődött meg, szinte észrevétlenül a kis nemzetállamok „legyengítésének”, „feldarabolódásának”, a kelet-európai állami formák, a föderációk szétesésének folyamata is. Az éremnek tehát jól felismerhető a két oldala. Végző soron ez a fejlődés magában foglalta a kelet-európai *rendszerváltás*, a hatalom- és tulajdonváltás (1989–1993) egész periódusát, amennyiben a kelet-európai régióban az államszocializmus nem találta meg a neoliberais kapitalizmus kihívásaira adandó speciális választ (talán nem is találhatta meg az adott alapon, hiszen az egységes régióként való fellépést a helyi-nemzeti elitek mindenütt opponálták, mert a nacionalizmus húrjain játszottak saját hatalomváltásuk sikeressége érdekében). Vagyis az új rendszer az adott nemzetközi erőviszonyok mellett mindenütt sikeresen eltiporta a másfajta „modellváltási” kísérleteket, így régi (és új) hatalmi-gazdasági elitek és technokrata vezető rétegek átmenthették privilégiumaikat, megszilárdíthatták új uralmi pozícióikat. Tehát a fenti fejlődés jól tükrözi a kapitalizmus evolúciójának két tendenciáját, az integrációt

és a dezintegrálódást, vagyis a tőke egyidejűleg integrálja a nemzeteket nagyobb történelmi egységekké és egyúttal állandóan fel is darabolja, „újraosztja” őket más típusú érdekeknek megfelelően.

Az államszocialista Kelet-Európában a „történelmi idő” persze némileg másképpen járt, mint a világrendszer más régióiban. Az államszocializmus egységesítő hatásaival és magával a Szovjetunióval, illetve annak gazdasági egységbe szervező hatalmával szemben felbukkanó ellenállási mozgalmak, vagy kezdetben inkább csak értelmiségi körök ellenállása minden egyes esetben szintén sajátos területi-nemzeti specifikumokat mutat. Ám a rendszerváltás folyamatában a „specifikumok” már megmutatták a jelenség „megszerveződésének” közös vonásait, melyekre hamarosan rátérünk.

Már a Szovjetunió, amely a történelmi ellentmondást legjobban illusztrálta, amennyiben maga is a nemzetek inkubátorának bizonyult, nem volt érdekelt a nagy, gazdasági értelemben erős nemzeti államok megszerveződésében önmaga körül. Ám a rendszerváltás amellett, hogy az osztály- és szociális szemlélet helyére az „etnikai reneszánsz” segítségével mindenütt nacionalista legitimációs ideológiát állított, elfedte azt a tényt, hogy valójában az új nemzeti államok döntően apró és egymással is hadakozó, „gyenge” államocskák lesznek. Ez a „gyengeség” abban fejeződött ki, hogy ezek az államocskák nem képesek megvédeni a helyi állami érdekeiket a „nemzetközi össztkéssel”, vagyis a nemzetközi politikai és pénzügyi intézményrendszerrel szemben, s ezzel függ össze az a könnyedség, ahogyan saját belső elitjeik irányításával alávetethetők a multinacionális és transznacionális tőkeérdekeknek. Noha az új rendszert és államot megszervező új hatalmi elitek önigazoló „etnonacionalista” ideológiája többféle formában és érdekek szerint szublimálódott legitimációs ideológiává, az értelmiségi ideológusok széles köre „integrálta” ezt az ideológiát a demokratikus köztársaság jogrendjébe és politikai rendszerébe, áthidalhatatlannak tetsző ellentmondásokat hozva így létre (a nacionalizmus minden válfaja rehabilitálódott a jogrend szellemében mint „vélemény”, még a holokauszt-tagadás is).

Hogy egyáltalán milyen módon és formákban történhetett meg a régi állami struktúrák szétzúzása, az külön vizsgálat tárgya, mivel példának okáért eltérő okok játszottak közre abban, hogy hol történt ez az átrendeződés vérengzéssel, erőszakos fegyveres eszközrendszerrel és hol

történt anélkül, békés úton. De figyelemre méltó tény, hogy még ott is, ahol békés úton ment végbe, tehát a fizikai értelemben vett etnikai tisztogatás nélkül, mint például Magyarországon, sor került etnikai szempontú diszkriminációra (gondoljunk a cigánygyűlölet és antiszemitizmus felizzására), kulturális vagy jogi, szociális vagy pszichikai értelemben vett kirekesztésre. Mindenesetre egyetlen olyan kelet-európai vagy poszt-szovjet állam sem akadt – a Kaukázustól a balti államokig, Ukrajnától Magyarorszáig, Romániától Szlovákiáig, Csehországtól a délszláv államokig –, amelyben az átalakulásnak ne lett volna elidegeníthetetlen része az *etnikai diszkrimináció* valamely formája.

Nem egy szerző a jelenség magyarázata során egyenesen 19. századi reminiscenciák hatása alá került, mintha itt egy új reformkor kezdődött volna, miközben a témakör legjelesebb történészei a nemzet és nacionalizmus egész jelenségkörét „származékos” problémának, másod-, harmadrangú fontosságúnak ítélték, nem tulajdonítva a problémának önálló jelentőséget, hanem mindenekelőtt a jelenség okait tartják alapvető kutatási feladatnak. Ám az „ősi forrásoknak” egy dologban biztosan van jelentőségük: a kelet-európai új nemzetállamok létrejöttét egy olyan „etnonacionalista” reneszánsz kísérte, amelynek ideológiai, hivatkozási forrásai e nemzetek megelőző történetének különböző szakaszaiban oly gazdagon buzogtak.

Az ideológiai motívumok

Az államszocializmus intézményi összeomlása és a rendszerváltás nyomán a korábban hegemon pozícióban lévő régi legitimációs ideológia, a marxizmus-leninizmus helyett mind eszmei, mind strukturális-szervezeti értelemben az új uralmi formákat igazoló ideológiák (és az azokat hordozó intézmények) jelentek meg, amelyek között jelentős szerep jutott az etnonacionalista eszmeiségnek. A kelet-európai régióban alapjában két nagy – belsőleg tagolt, különféle irányzatokat magában foglaló – politikai-ideológiai alakulat jutott uralomra: a nacionalizmus és a (neo)konzervativizmus-(neo)liberalizmus, amelyek meghatározták a rendszerváltás egészének értelmezését, kultúráját, intellektuális atmoszféráját, az USÁ-nak és általában a centrum-országoknak való önkéntes alávetettség szellemi igazolását is.

Nem szabad megfeledkezni az 1980–90-es évek fordulóját jellemző „neokonzervatív” ihletettséggű tudományellenes, obskúrus szellemi offenzíváról, amely évek óta, tulajdonképpen mind a mai napig érinti Kelet-Európát a média minden ágán keresztül. Az sem téveszthet meg bennünket, hogy mindez az etnonacionalizmussal, a rasszizmus különféle teóriáival kiegészülve a szabadság, a polgári demokrácia értékeire hivatkozva tör utat magának, véres háborúkat deklarál „demokratikusnak” (Furet), etnikai köntösben jelentkező érdekharcolatokat deklarál „szabadságharcnak” (gondoljunk Jugoszláviára, Csecsenföldre vagy Grúziára).

A konferencia tárgyának és a témakör problematizálásának pontosabb körülírása ezen a ponton megköveteli, hogy illusztráljuk a Kelet-Európában és részben a Szovjetunió utódállamaiban vizsgált jelenséget. Az említett neokonzervatív szellemi offenzíva keretében Furet, a neves francia ex-marxista történész vezetésével a 80-as évek végén felmondták a második világháború idején létrejött antifasiszta szövetséget a liberalizmus és a kommunizmus között. Ennek keretében emelkedett fel a hidegháború kezdeti korszakának politikai indíttatású elmélete, az ún. totalitarizmus tézise. Ennek a végtelenül egyszerű elméletnek az volt a lényege, hogy átcsúsztassák a szocializmus és a kommunizmus történetét, sőt elmélettörténetét a fasiszmus történeti kontextusába. És ezzel „megtisztult” a szellemi talaj a 20. századi nacionalizmus minden válfajának revíziója előtt is, szembeállítva azokat a közös ellenséggel, a „nemzetellenes kommunizmussal”.

Mára természetessé vált, hogy a fent említett szellemi offenzíva jegyében a kelet-európai régió országaiban általában (bár még nem teljességgel) felszámolták az antifasiszta emléknapokat, sőt a munkásforradalmak és a munkásmozgalom emlékét, jelképeit jórészt hivatalosan is kivonták a forgalomból. Ugyanakkor az állami hivatalosság rangjára emelték a régi, feudális eredetű „nemzeti” jelképeket, ideológiai konstrukciókat és az uralkodóházak címereit. A nemzeti ideológia különféle formáira hivatkozva a történelemhamisítás mint szellemi-politikai foglalatosság állami intézményekben is bevett tevékenységformává vált. Meghamisítják a nemzeti történelmek Nyugaton szégyenletesnek tekintett oldalait, így mindenekelőtt Magyarország, Szlovákia és Románia II. világháborús szerepvállalását, lekicsinylik a helyi eliteknek a holokausztban játszott igen jelentős szerepét és felelősségét. Mindezt azzal a céllal teszik, hogy az új

uralmi elitnek egyes csoportjai a „nemzeti önbecsülést” erősíthessék, a nemzeti eszme, az „etnikum” egyedüli „hiteles” és „megingathatatlan” hordozóinak mutatkozzanak, és mindenki mást, aki a saját nemzet történetét kritikailag szemléli, a „nemzetáruló”, az „idegen” fogalmába soroljanak. Továbbá szerte a régióban üzleti vállalkozásként megszilárdult a családfakutatás, az etnikai eredetvizsgálat hobbija. A kelet-európai mindennapok hasonlóan ismert jelensége lett a parlamenti színpadon – majd a futballstadionokban is – elharapódzó etnikai eredetű gyűlölködés, az antiszemitizmus, a cigánygyűlölet és a rasszizmus, illetve a xenofóbia számos más válfaja, amely különböző társadalmi és politikai csoportoknak a kezében a politikai bűnbak-keresés, a kirekesztés eszköze lett. A volt Jugoszlávia és az egykori Szovjetunió utódállamaiban, területein százezrek váltak az etnikai tisztogatás áldozataivá, s az etnikai forrongás bármikor vulkánként újra a felszínre törhet.

Miközben minden új kelet-európai államképződményben „felülről” – állami és/vagy pártfinanszírozásban – megkezdődött az új nemzetállami feltételeknek megfelelő „új” nemzeti identitás szisztematikus „megalakítása” és propagandája, a szélsőjobboldali, neofasiszta, neonáci eszmék és kultúrák számára is megnyíltak a jogi-politikai lehetőségek a demokrácia és a szabadság zászlaja alatt. Oroszországban a „nemzeti megbékélés” jegyében rehabilitálták Gyenyikin tábornokot, a dél-oroszországi katonai diktátort, akinek „Önkéntes Hadserege” 1918–20-ban egyéb bűncselekmények között sok tízezer zsidó lemészárlásában „jeleskedett” (de legalább a háború idején nem a nácikat támogatta!). Kolcsakból romantikus filmhős formálódott a moszkvai filmcsinálás legnagyobb dicsőségére. Pilsudski nemcsak Lengyelországban, hanem Magyarországon is megdicsőült, Budapesten is emléktáblát állítottak neki. Szerbiában, Horvátországban, Romániában vagy Szlovákiában hasonló szélsőjobboldali törekvések figyelhetők meg, amelyek végső soron a csetnikek, az usztasák, a vaskardisták stb. rehabilitálására irányulnak, hogy a magyar tapasztalatokról most ne is beszéljünk. Ukrajnában Bogdan Hmelnyickijtől a náccikkal kollaboráló és a holokausztban tevőlegesen résztvevő Banderáig terjed az új hőskultusz, amely az állami függetlenség, a független állam szimbólumaként szerepel. A balti államokban zajló szellemi folyamatokról sokat elárul az a tény, hogy a nemzeti függetlenség mítoszát a nagy honvédő háború szovjetellenes, nácibarát tradícióihoz kapcsolják. Külön

ideológiai alátámasztást kapott az a tény is, hogy messze nem minden egykori orosz szovjet állampolgár kapta meg a balti térség új nemzeti államaiban a teljes jogú állampolgárságot.

A privatizáció és a verseny mint az etnikai gondolkodás forrásai

Egy mégoly vázlatos és jelenségszintű ideológiai rekonstrukciónak is rá kell mutatnia az egész jelenségsor konkrét társadalmi-gazdasági hátterére. A jelzett „etnonacionalista reneszánsz”, az etnikai tisztogatások mögött ismert társadalmi-gazdasági jelenségek állnak, amelyeket azonban gyakran figyelmen kívül hagynak még a történeti igényű vizsgálatokban is. Az összeomlott államszocialista gazdasági alakulat talán leglényegesebb vonása – amely meghatározta a munkamegosztás és a politikai szféra egész szerkezetét – az állami tulajdon uralma volt. Ennek felbomlási folyamata, amely a neoliberálisnak („dereguláció”, „privatizáció”, „liberalizálás” stb.) nevezett gazdasági-politikai átrendeződés keretei között indult el, összefüggött a nemzeti fejlődés említett „kettős tendenciájával”, amelyet az integráció és a dezintegráció egyidejű jelenléte jellemez. Az államszocializmus felbomlásának periódusában a kelet-európai nemzeti fejlődésben a dezintegráció tendenciái drámai módon felerősödtek az 1990-es évek elején, ami végső soron az új európai integrációhoz való regionális csatlakozást eredményezte, annak mintegy „feltétele” volt. Az új integrációval szemben a „nem versenyképes” társadalmi csoportok, főként az új burzsoázia egy része mindjárt visszavonulót fűjt az „idegen szívűek” és más nem „igaz magyarok” (a megfelelő nemzetiség behelyettesítendő) ellen.

Az etnikai gondolkodás felerősödésének forrásai között tehát elsőként említtem a „verseny”, a „versenyképesség” permanensen használt fogalmát és jelszavát, amely mögött – más tényezők mellett – a világrendszer különböző régióiban, így különösképpen a kelet-európai régióban a *nemzetek* egyfajta *versenyeztetése* áll. A verseny tétje, hogy az egyes kelet-európai kis nemzetállamok hol fognak elhelyezkedni az EU és a világrendszer bonyolultnak látszó hierarchiájában. A „periférikus” nemzeteket nemcsak a multinacionális tőkések társaságok és nemzetközi intézmények, hanem maguk a helyi-nemzeti hatalmi elitek is versenyeztetik mint a tőke és az Európai Unió bürokráciájának politikai megismerőit. Az uralkodó

ideológiák ilyen módon a polgári demokráciát, illetve intézményeit csupán úgy használják mint alkalmas eszközt, hatalmi technikát arra, hogy a munkavállalókat, a lakosságot a fennálló alapviszonyok elfogadására ösztönözzék, hogy a régió országait betagozzák az európai hierarchiába, annak perifériáján. A nemzetek hierarchiájában – a hivatalos pártideológiák síkján – a kis nemzetállamok úgy jelennek meg, mint amelyek a privilegizált nemzetek sorába emelkedhetnek, ha megfelelnek bizonyos gazdasági kritériumoknak.

Nem véletlen, hogy még mielőtt régióinkban megszilárdult volna a tőkés magántulajdon új rendszere, már a privatizáció egész folyamata a nacionalista, rasszista és etnikai gondolkodásmód rehabilitálását foglalta magában. Noha e téren is voltak az egyes nemzetek között jelentős eltérések, az állami tulajdon felosztása mindenütt a lakosság olyan óriási többségét rekesztette ki a tulajdonlásból, amit valamiképpen, vallási vagy nemzeti ideológiával meg kellett magyarázni, el kellett fogadtatni. A nemzet minden fogalom fölött álló kategóriaként szerepelt. A történelmi fejlődés egyik „mulatságos” ellentmondásaként, miközben a neoliberális elképzeléseknek megfelelően a régió országai integrálódtak a világpiacba, úgyszólván felmorzsolódott mindenfajta *nem* pénz közvetítette közösség és közösségiség, beleértve magát a nemzeti közösséget mint gazdasági közösséget, a nemzeti egységet mint gazdasági egységet. Ezt az ellentmondást kiélezve „a nemzet” mintegy mindenek felett álló értékként misztifikálódott. Az emberek a történelmileg meggyökeresedett érzelmek következtében a *nemzetet* mint illuzórikus közösséget egyfajta utolsó közösségi kapaszkodóként éltek meg, éppen a tulajdontól való megfosztásuk periódusában. A populista politika a futballmérkőzések szurkolói attitűdjére egyszerűsödött. Míg a politika- és történelem-magyarázatban a *nemzeti-etnikai közösség* virtuálisan és ideológiailag felértékelődött, az új társadalom mibenléte, az *osztályharc*, az osztály fogalma, az elnyomás új formáinak elméleti magyarázata érdektelenként, nem fontosként diszkreditálódott, magyarázó erejét társadalmi méreteken elveszítette, noha – ismét micsoda ellentmondás – éppenséggel a *privatizációnak* köszönhetően új társadalmi szerkezet, s ennek keretében új uralkodó osztály, új osztálytársadalom jött létre – bár ezt a folyamatot a régi legitimációs ideológia avított fogalomkészletével nem igazán lehetett már megragadni.

Meghatározott történelmi és politikai okok következtében főleg a Balkánon és részben a belorusz területen az új hegemonia-rendszer bevezetése alapján a régi rendszerből egyenesen leszármazott „szociál-nacionalista” ellenállásba ütközött. Ahol a nacionalizmus nem a privatizáció, hanem – Jugoszlávia 1999-es szétbombázásáig – a régi állami tulajdon fenntartásának szolgálatában állt, ott gátolta az állami tulajdon magánkisajátítását, ami etnikai köntösben jelentkező véres háborúkhöz vezetett. Jugoszláviában az elsődleges tét az volt, hogy a több évezed alatt felhalmozott állami vagyon és adósság-halmaz hogyan fog megoszlan az egyes köztársaságok között. Mivel a nagyhatalmak, mindenekelőtt Németország, majd nyomában az Egyesült Államok geopolitikai érdekei a szövetségi állam felbomlásztásának irányába mutattak, hiába volt a Nyugat szemében az egész „szocialista világban” Jugoszlávia a nemzeti kérdés megoldása terén „mintaállam”, a felosztás mindenfajta tárgyalásokat kizáró módja eleve felhevítette a tradicionálisan gyűlékony etnikai-nemzetiségi-vallási megosztottságokat. Békésebb területeken, mint például Magyarországon, ahol a privatizáció végrehajtása a pártok között nem képezte elvi vita tárgyát, ott az etnikai-vallási „reneszánsz” a pártok közötti osztozkodásban érte el a csúcspontját. Miközben minden parlamenti párt jól követhető csoportok privatizációs érdekeit képviselte, életre kelt a régi népi-urbánus ellentét új válfaja, amely mindenekelőtt a „keresztény-nemzeti antiszemita tradíció” és a multinacionális piaci alapú privatizációt hirdető „kozmodolita liberalizmus” ellentétében formálódott meg. Ez a *verseny* nem kímélte a régió szinte egyetlen országát sem.

Az „elmaradottság és felzárkózás” mint az új, hegemonisztikus rend ideologikuma

A rendszerváltás gazdaság- és társadalomtörténete igazán jól illusztrálta, hogy egyfelől az amerikai és nyugat-európai centrum, másfelől a kelet-európai és orosz félperiféria hierarchikus viszonyrendszere történelmileg milyen mélyen gyökerezett az európai és világtörténelem megelőző korszakaiban. Ennek megfelelően az új kelet-európai hatalmi elitnek „megörökölték” a régi államszocialista, sőt a még jóval régebbi, általánosan jellemző kelet-európai specifikumokat („rendiség”, „feudálkapitalizmus”) és kérdésfelvetést, amelyet a *centrumtól* való örökös „elmaradottság” kény-

szerített rá Kelet-Európára. 1947–48 után, a szovjet fejlődés vonzásában és a magántulajdon uralmának felszámolását követően az államszocializmus hivatalos ideológiája a rendszer alapvető gyakorlati funkcióját ezen elmaradottság felszámolásában és a „*fejlett Nyugat*” (ma azt mondanánk, „centrum-országok”) utolérésében, illetve elhagyásában határozta meg. Az *utolérő-ideológiák* történelmi korszakokként különböző formákban születtek újjá, s a rendszerváltást követően ideológiailag más politikai célokkal és érdekekkel formálódott újjá az *utolérés*. Ahol „utol kell érni”, ott természetesen gyökeret ver az *elmaradottság* ideológiája, amely egy történelmi állapotot nem történetileg ragad meg, hanem legitimációs ideológiává formál új politikai és kulturális tartalmakkal, amely persze a legújabb fejlődési szakaszt teszi meg a történelem végévé. Szemben az államszocializmussal, a mai újkapitalista rendszer „hivatalos” ideológiája éppenséggel a magántulajdon hiányát tekintette az „elmaradottság” okának, vagyis az állami tulajdon felszámolása és a magántulajdon visszaállítása az elmaradottság leküzdésének feltételeként jelent meg. A neoliberais narratíva az elmaradottság problémáját tulajdonképpen egy civilizációs-rasszista ideológia keretein belül „fejlesztette” tovább (lásd például Huntington elméletét, amely az egész világrendszer tekintetében „civilizációk harcáról” beszél!). Eszerint Kelet-Európa népei saját tulajdonságaikból kifolyólag, „ügyetlenségük”, „tehetségtelenségük” vagy „lustaságuk”, jobb esetben politikai elitjeik hibái következtében, vagy éppenséggel „az államszocializmus és a kommunizmus elfogadása”, az állami tulajdon meghonosítása folytán sodródtak bele az „elmaradottság” pozíciójába. Az ilyen típusú érvelés az okot felcseréli az okozattal. Az *elmaradottság* ideologikuma a hierarchikus és hegemonisztikus uralom, a „nyugati fejlődés” másolásának, szélsőséesebb formában a nyugati népek „kivételességének” szellemi megalapozásául szolgált. Tehát a rendszerváltást követően a kis kelet-európai államokban az ideológiai újratermelés folyamatában egyszerre fért meg, egymást kvázi kiegészítve a „nemzeti kivételesség”, az etnonacionalista ideológia és a Nyugattal szembeni kritikátlan ideológiai behódolás. Vagyis az „etnonacionalizmus”, a kelet-európai neonacionalista reneszánsz térségünkben az új, hierarchikus viszonyok egyfajta rossz meghosszabbításának, kvázi „ellen-narratívájának” bizonyult. Persze ikertestvérek ezek nemcsak ideológiailag, hanem történetileg is.

A történetírás igazi feladata az volna, hogy kitörjünk végre ezen ideológiai klisék és fogalmak keretei közül. Be kellene végre látnunk – mi-ként Eric Hobsbawm fogalmazott csaknem két évtizeddel ezelőtt –, hogy „a *nemzet* és a *nacionalizmus* fogalmai ma már nem alkalmas kategóriák sem a szóban forgó politikai entitások elemzésére, sem pedig azoknak az érzelmeknek a kifejezésére, amelyeket valaha ezekkel a fogalmakkal jelöltek... Ahogyan Hegel mondta, Minerva baglya, mely a bölcsességet hordozza, alkonyatkor repül fel. Jó jel, hogy most a nemzetek és a nacionalizmus körül kering.”² De joggal hozzátehetnénk, nem jó jel, hogy az „etnonacionalizmus” korszaka köszönthet ránk – immáron a *nemzet* nélkül – a globális tőkeuralom világában.

(A konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata)

² Eric J. Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest 1997, Maecenas, 242. o.

Juhász József

A SZOCIALISTA FÖDERÁCIÓKTÓL AZ ÚJ NEMZETÁLLAMOKIG

Van a kelet-közép-európai eszmék és ideológiák történetének egy olyan vonulata, a 19. század közepétől egy évszázadon át rendre felbukkanó, államszervezeti javaslatok sokaságát produkáló föderalista eszmevilág, amely magát a nemzetállami kizárólagosság és az azzal gyakran együttjáró etnikai tisztogatások alternatívájaként tettelezte. Sőt voltak gyakorlati próbálkozások is az effajta államszerveződések életre keltésére, mint pl. a szocialista szövetségi államok létrehozása, vagy éppen a Balkán-föderáció kísérlete (1942–48). Mégis azt láthatjuk, hogy térségünkben a föderalizmus sohasem tudott a nemzetállamiság valódi, tartós alternatívájává válni. Így volt ez a rendszerváltás után is, amikor a felbomló soknemzetiségű formációk helyén az új kisállami rendszerben többnyire nacionalista-autokrata rezsimek jöttek létre, amelyek gyakran az új nemzetállamok létrehozásának szerves módszereként alkalmazták az etnikai tisztogatás mechanizmusait. Jelen írásban azt szeretnénk felvázolni, hogy miért nem érvényesült ezúttal sem a föderális alternatíva? Miért nem sikerült megújítani, a rendszerváltás utáni időkre „átmenteni” a szovjet, jugoszláv és csehszlovák föderációkat?

Szocializmus és föderalizmus

Mondhatnánk persze, hogy az államszocializmus társadalmi rendszerének általános összeomlása magától értetődő módon maga alá temette a szocialista korszak föderációs államszervezeti formáit. Ezzel a véleményemmel részben magam is egyetértek. De azért a helyzet nem ennyire egyszerű, mert az államszövetségi keretek felbomlása legfeljebb csak utólag, a mából visszanézve tűnhet teljesen evidensnek. Az 1990-es évek elején egy ideig fennállt a demokratikus megújulás lehetősége, mert a három

föderáció rendelkezett bizonyos kedvező potenciállal, néhány „használható kiindulóponttal”. Államszerkezetük formailag, államjogi értelemben megfelelt a föderációk általános jellemzőinek, sőt egyes szempontokból többet is nyújtottak tagállamaiknak, mint a nyugati szövetségi rendszerek. Mivel a rendszer egyik elméleti alapja a bolsevik forradalomban meghirdetett nemzeti önrendelkezési jog volt, a szocialista föderációk tagköztársaságai rendelkeztek a kilépés deklaratív jogával, emellett a nyugati föderációk tagállamainál jobban beépültek a szövetségi végrehajtó hatalomba. Persze egy dolog az elmélet és más a gyakorlat. Annak idején az állami kompetenciák szétszétválasztásakor túlpreferálták a szövetségi szintet, azon belül pedig a végrehajtó hatalmat, ezért a rendszer meglehetősen centralizáltra sikeredett. Tovább erősítette a centralizmust, hogy a szovjet és a jugoszláv föderációk háborúk során keletkeztek, egyfajta pragmatikus katonai szövetségként, s (különösen a szovjet esetben) nem valamilyen előre és részletesen kidolgozott elméleti konstrukció valóra váltásának szándékával. És nem is a hatalom alulról fölfelé történő koncentrációja révén alakultak ki (ahogy a szovjethatalom előzetes ideológiája feltételezte), hanem éppen fordítva, felülről vezérelve. Még fontosabb, hogy a centralizált, egypárti politikai rendszer miatt (amely politikai rendszer a hatalommegosztást nemcsak gyakorlatilag utasította el, hanem elméletileg is, a rousseau-i államfelfogásra és a munkássztyálya egységének, nemzeti választóvonalakon átívelő szolidaritásának eszméjére támaszkodva) még azok a föderációs lehetőségek sem érvényesülhettek, amelyek államjogilag adottak voltak.

Végeredményben ezek a rendszerek olyan bürokratikus föderációknak bizonyultak, amelyekben a föderalizmus tényleges gyakorlata alig érvényesülhetett, illetve csupán egyfajta korlátozott, bürokratikus alkumechanizmusként az elitek szintjén. A hatalmat ugyanis monopolisztikus módon egyetlen párt gyakorolta, másfelől ennek a centralizált (bár mindig többnemzetiségű!) egypártnak a szervezeti felépítése nem követte az állami szféra föderális formáját. Ezért a gyakorlatban a föderalizmus csupán bizonyos periódusokban és akkor is csak részlegesen érvényesülhetett. Ilyen periódusnak számított a „korenizacija” időszaka az 1920-as évek Szovjetuniójában (vagyis a tagállami intézmények kiépítésének és a helyi-nemzetiségi káderek preferálásának az évei), később a párt működésére is kiható reformperiódusok, legvégül pedig az egypártrendszer fel-

lazulásának időszaka. A második eset elsősorban az 1960–80-as évek Jugoszláviáját jellemezte (de a legtöbb, amit a pluralista átalakulás nélküli decentralizáció elérhetett, az volt, hogy az eredeti központosított diktatúrát policentrikus autokráciává lazította, amelyben a párt központ testületei egyfajta érdekegyeztető fórumként is szolgáltak), a harmadik eset pedig, az egypártrendszer fellazulása, mindhárom ország vonatkozásában az utolsó néhány esztendőre volt jellemző – de ez valójában már a felbomlás periódusa volt.

Egészében véve a szocialista föderációk csupán ornamentikaként szolgáltak egy centralizált-autoriter államrenden, s funkciójuk alapvetően legitimációs és propagandisztikus jellegű volt. Egyfajta birodalmi integrációt valósítottak meg, amivel sokat ártottak magának a föderalizmus-eszmének is, sokak szemében pedig egyenesen diszkreditálták ezt a típusú berendezkedést (az effajta negatív konnotációknak is volt szerepük abban, hogy az 1990-es évek elején a demokratikus föderáció sem tudott a nacionalista fragmentálódás alternatívájává válni). S ez a birodalmias integráció természetesen kiváltotta a kisebb népek emancipációs törekvéseit. Éppen az volt a felbomlás egyik alapvető oka, hogy a három államban a nemzetek és etnikumok nem egyszerűen egymással vagy egymás mellett éltek, hanem egymással hierarchikus kapcsolatrendszerben álltak, ha az alá- és fölérendeltség mértékét tekintve nem is, de a jellegét tekintve gyakran ahhoz hasonlóan, ahogyan egykor a térség régi soknemzetiségű monarchiáiban. Ezért a rendszerváltásnak a nemzeti emancipáció lett az egyik vezéreszméje (mint ahogy a térség egész modernkori történetét a nemzeti modernizációs és függetlenségi törekvések mozgatták a leginkább), s ez a vezéreszme eleve szemben állt a mérsékelt államjogi programokkal, a régi közös állam pusztá reformálgatásával. Néhány esetben előfordult, hogy a régi államkeretek megőrzése összhangban állt volna az adott közösség alapvető nemzeti céljaival (pl. a szerbség számára nemzetük állami egységének a megmaradását ígérte), többnyire azonban más volt a helyzet. A kor sok szereplője demokratikus értelemben kevésnek tartott egy egyszerű államjogi átszervezést, eurointegrációs szempontból pedig eleve feleslegesnek látott egy közbülső (a nemzeti köztársaság és az eurointegrációs centrum között elhelyezkedő) föderációs szintet. Végeredményben azt láthattuk, hogy az egyes tagállamok gazdasági helyzete, nemzetközi perspektívái, szociális és kulturális karaktere

eltérőek voltak, ezért a gazdasági reformról, a politikai rendszerváltásról és a poszt-bipoláris világrendbe való beilleszkedésről különböző, sőt sokszor ellentétes stratégiákat fogalmaztak meg (amelyeket aztán Jugoszláviában fegyveresen is „végig” akartak harcolni). A globalizáció korának kihívásaira ezekben az országokban is (hasonlóan a világ sok más régiójához) gyakran nacionalista válaszokat adtak. Az elitjeiknek pedig nem voltak már közös, integratív politikai eszméik, hanem éppen ellenkezőleg: a politikai és a gazdasági hatalom újrafelosztásáért vívott harcok során az etnikai mobilizációval kerestek maguknak új legitimitációt és új tömegbázist. Ezeket az érdekeket nem tudták ellensúlyozni azok a tényezők és törekvések sem (a közös gazdasági térség előnyei, a vegyeslakosságú területek sorsa, alkalmazkodás bizonyos nemzetközi elvárásokhoz), amelyek egy demokratikus államközösség megőrzése mellett szóltak, akár föderatív, akár konföderatív szerkezetben (mint a Független Államok Közösségének példája mutatja, még a leglazább, konföderatívnak is csak nagy jóindulattal nevezhető kereteket sem sikerült valódi tartalommal megtölteni).

A felbomlás nem volt tehát meglepetés, mégsem mondhatjuk, hogy a szocialista föderációk története pusztán negatívumból állna. Kialakítottak bizonyos valóságos gazdasági-munkamegosztási kötőszöveket (amelyek átvágása később sok problémát okozott), létrehozásukkal enyhültek az adott országban addig felhalmozódott nemzeti és etnikai konfliktusok, kisebb és megkésett nemzetfejlődésű népek számára pedig betöltötték egyfajta „inkubátori” funkciót. A föderációs lehetőségek, bármennyire korlátozottak voltak is, megerősítették ezen népek identitását, értelmiségi elitjét, s létrehozták önállósulásuk nemzetközileg elismerhető politikai alanyát, a saját tagállamot. Ahogy R. Suny a szovjet nemzetiségpolitika apropóján megjegyezte: „a szovjet pszeudo-föderáció ... megfosztotta a nemzetiségeket a politikai szuverenitásuktól, közben pedig garantálta a területi identitásukat, az anyanyelvi oktatást és a kulturális intézményeket, s a nemzetiségi káderek hatalmi pozícióba jutását is elősegítette.”¹ Emellett a szocialista föderációk léte hozzájárult ahhoz, hogy a föderalizmus bekerült a nemzeti-etnikai konfliktusok lehetséges megoldásai, a

¹ R. Suny: *Szocializmus és etnikai konfliktusok a Kaukázusontúlon*. Poszt-Szovjet Füzetek 10., 29. o. (Magyar Ruszisztikai Intézet, 1993.)

nemzeti önrendelkezés eszméje pedig a modern nemzetközi kapcsolatok alapelvei közé.

A három szocialista szövetségi állam felbomlása szervesen összefüggött társadalmi rendszerük összeomlásával. Nem „általában” a szocializmus és a föderalizmus összeférhetetlensége miatt persze; jellemző, hogy a szocialista föderációk felbomlásával a nemzetiségi konfliktusok (legalábbis rövidtávon) inkább eszkalálódtak, mintsem megoldódtak volna. De kétségtelen, hogy a politikai demokrácia hiánya és a bürokratikus tervgazdaság válsága súlyos dezintegráló tényezőknek bizonyultak, csakúgy mint a gazdasági javak és terhek elosztása körüli inter-regionális viták. Bomlasztó tényezőnek bizonyult a bipoláris világrend felbomlása is. Ezzel teremtdődött meg a határváltozásoknak és a nagyhatalmi befolyási övezetek újra-felosztásának a lehetősége, s a Nyugat egy idő után már nyíltan törekedett azoknak a rendszereknek a felszámolására, amelyeket (például a Milosevics-kormányzatot Kis-Jugoszláviában) Európa „utolsó bolsevik rezsimjeinek” tartott. Mégsem lehet pusztán a „kommunista álföderalizmus” széthullására egyszerűsíteni az eseményeket (talán nem érdektelen itt arra utalnunk, hogy Csehszlovákia felbomlása nem közvetlenül az államszocializmus bukásakor következett be, hanem valamivel később, már az új kapitalista-polgári demokrata konszolidációs kísérlet közepette), és nem mondhatjuk, hogy történetüknek és felbomlásuknak ne lenne tanulsága más etnoföderációk, többnemzetiségű szövetségi államok számára.

A széthullás nem önmagában a nemzeti heterogenitásból vagy a demokratizálási kísérletből fakadt, hanem a meghatározó nemzetek régi érdekközösségének felbomlása, s ebből fakadóan a politikai eliteket integráló tényezők kimerülése miatt következett be. A cseheknek és szlovákoknak, a szerbeknek, szlovéneknek és horvátoknak a többsége 1918-ban és 1945-ben úgy látta, hogy a közös állam létrehozása, illetve újjászervezése nemcsak nemzetközi adottság, világháborús végeredmény, hanem egyúttal megfelel az ő legalapvetőbb nemzeti céljaiknak is. A szovjet szövetségi állam eredeti legitimációját pedig a forradalmi internacionalizmus képezte. 1991–92-ben viszont túl nagynak bizonyult a diszcrepancia a három állam meghatározó nemzeteinek politikai céljai között. Tehát nem egyszerűen és nem is elsősorban magában a föderatív államformában rendült meg a hit, hanem egyáltalán a közös állam (legyen az

föderatív vagy másmilyen) szükségességében és célszerűségében, a nemzeti célok szempontjából vett „hasznosságában”. A föderatív kormányzati rendszer hiányosságai és következtetlenségei, a tényleges nemzeti-etnikai sokféleséghez képest nem kielégítő minősége persze tovább halmozták a problémákat. Ebben az értelemben úgy is mondhatnánk, hogy ezeknek a szövetségi államoknak a sorsa nem az „eltúlzott etnoföderalizmus” veszélyeire figyelmeztet, hanem inkább a szükségesnél kevesebb föderalizmus kockázataira: a jugoszláv felbomlás közvetlen oka az a milosevicsi recentralizációs kísérlet volt, ami távolodást jelentett a multinacionális föderalizmus szellemétől, s a szlovák szeparatizmus megerősödése sem volt független a cseh többség meglehetősen centralista föderalizmus-felfogásától. Végeredményben az államszocialista föderációk felbomlása maga is beleilleszkedett a kelet-európai nagyrégiónak a 19–20. században megfigyelhető domináns államszervezeti trendjébe, a soknemzetiségű formációk kis nemzetállamokká töredezésének a folyamatába; mintegy harmadik hullámát alkotta (1878 és 1918 után) a nemzetállamok kialakulásának.

A felbomlás eltérő formái

A lényegében egy időben és hasonló nemzetközi körülmények között végbement szovjet, jugoszláv és csehszlovák felbomlás eltérő formáit több sajátos tényező magyarázhatja. Itt utalhatunk az erőviszonyokban fennálló különbségekre, a politikai kultúrák eltéréseire (másképp élték meg „birodalmuk” felbomlását a csehek, mint szerbek), valamint arra, hogy mennyire volt érdekelt a szétválásban maga a „birodalom” hegemon nemzete? Minél jobban, annál inkább tolerálta a többiek szecesszióját: a Szovjetunió sorsát voltaképpen az „orosz nemzeti emancipáció”, vagyis a jelczeni elitcsoportoknak a központi hatalommal való szembenállása pecsételte meg, a csehek pedig a szlovák szecesszionizmus erőssége feletti első meglepetésükből felocsúdva hamar felfedezték a „szlovák ballaszt leválasztásában” rejlő lehetőségeket. Szlovénia és Macedónia viszonylag könnyű leválasztását a jugoszláv államról részben hasonló okok magyarázzák: ugyanis a nagyszerb törekvésekben ezeknek a köztársaságoknak a megtartása csak másodlagos célként szerepelt, amelyet Horvátországra, Bosznia-Hercegovinára és Koszovóra koncentrálna egy idő után feladtak. Ki kell emelni továbbá azt a moderáló hatást, amit a délszláv háborúk elrettentő példája

gyakorolt a két másik föderációra, valamint azt, hogy azokban a szétválás feszültségeit néhány más tényező is csökkentette. A szovjet esetben ilyen körülmény volt az atomarzenál szabályozott orosz átörökítésének nemzetközi követelménye, a Független Államok Közösségének megalakítása, valamint az, hogy sok balti és ukrain orosz a jobb szociális körülmények reményében hajlandó volt tudomásul venni az adott köztársaság függetlenségét. A csehszlovák esetben pedig a vámunió fenntartása és a két utódállam által a másik ország állampolgárainak nyújtott kedvezmények köre járt feszültségcsökkentő hatással.

Igen fontosak voltak a „trianonizáció” mértékének a különbségei is. A felbomlást kísérő fegyveres erőszak általában arányban állt a közigazgatási és az etnikai határok diszkrepanciájával, hiszen emiatt a szétválás egyes nemzeteket államilag feldarabolt, azaz a nemzet egy részét kisebbségi helyzetbe sodorta. A kisebbségi léttől fenyegetettek aránya a három szocialista föderáció domináns nemzetei közül a szerbeknél volt a legmagasabb (24, de ha a két tartományt is számítjuk, akkor 40 %), az oroszoknál viszont már csak 18-19 %, ami kevesebb a horvátok 22 %-os arányánál és alig haladta meg a 16-17 %-os ukrán és bosnyák adatot. A csehek nem is szembesültek ezzel a problémával, olyan kis számban éltek Szlovákiában, a Csehországban „rekedt” viszonylag nagyszámú szlovák (300 ezer, 6%) pedig politikai és szociális okokból hamar megbékélt az új helyzettel. Ezen arányszámok ismeretében aligha tarthatjuk véletlennek, hogy a háborúkkal és etnikai tisztogatásokkal kísért határrevíziós törekvések leginkább a jugoszláv felbomlási folyamatra váltak jellemzővé, a csehszlovák esetben pedig meg sem jelentek.

A szocialista szövetségi államok felbomlása érzékletesen mutatott rá arra, hogy a többnemzetiségű föderációk sikerességének és megújulási képességének számos olyan feltétele van, amelyek túlmutatnak a szó szoros értelmében vett föderális szerkezeten. Ilyen tényezők a politikai demokrácia, a gazdasági prosperitás, valamint a szociális és regionális kiegyensúlyozottság. Ezek hiányában a föderális állami burokok minden cizelláltsága ellenére előbb-utóbb megsérül az etnikumok gazdasági-társadalmi egyenlősége és kialakulhat egy olyan „kizsákmányoltsági” pszichózis, amelyben szinte minden más alternatíva jobbnak tűnhet a fennálló rendszernél. Ezek a gazdasági, szociális és kulturális tényezők igen fontosak, mert döntően befolyásolhatják, hogy egy nemzeti vagy nyelvi-etnikai probléma mi-

kor, miért és milyen mértékben válik valóságos politikai törésvonallá. Jól mutatta ezt a privatizációs törekvések hatása: a szétszandó állami vagyon feletti ellenőrzés megszerzése és a magánosítás szabályainak számukra kedvező kialakítása köztársasági keretekben szerveződő nemzeti eliteket a köztársasági önállóság szélesítésére ösztönözte, a régi szövetségi establishmenthez kötődő csoportokat viszont éppen ellenkezőleg, az államszövetségi keretek megtartására. A tőkessé válás folyamatában, a különböző elitcsoportok preferálásában ugyanis az össz-szövetségi versus köztársaságonkénti rendszerváltás eltérő preferenciákat jelentett.

Ugyancsak kiemelhetjük a külső, nagyhatalmi környezet fontosságát. Egyáltalán nem mindegy, hogy valamely nemzeti-etnikai kisebbség vagy föderációs tagállam talál-e magának külföldi támogatót, esetleg pusztá eszköze lesz egy külső hatalomnak, vagy kemény nemzetközi elutasításba ütközik. Mint láttuk, a szocialista föderációk felbomlása sem pusztán azért következett be, mert úgymond „képtelenek voltak a nemzeti és kisebbségi problémák rendezésére”. Hanem azért, mert ezeknek a problémáknak a kiéleződése, a kisebb nemzetek és etnikai közösségek identitásának újra-erősödése (amely lényegében része egy általánosan, az elmúlt 30 évben Nyugaton is jól megfigyelhető nemzeti-etnikai reneszánsznak!) szoros korrelációban állt a bipoláris világrend felbomlásából, a rendszerváltásból és a globalizációból fakadó tényezőkkel. A két világrendszer versenye (amelyben a Nyugat az emberi-jogi és a piacgazdasági doktrínák mellett a nemzeteszmét állította szembe ideológiailag a szocializmussal) dezintegrálóan hatott a szocialista föderációkra, minthogy lemaradóban voltak és ez mindinkább aláásta modernizációs legitimációjukat.

Hasonló hatással járt a korabeli világrend egy másik alapvető trendje, az 1970-es évektől kibontakozó világ gazdasági korszakváltás. Az új világ gazdasági feltételekhez és kihívásokhoz eredményesen alkalmazkodni nem tudó szovjet gazdaságot pl. (amely számára természetesen nem volt járható a régi autarkiahoz való visszatérés sem) az energiahordozók árának zuhanása az 1980-as évek második felében minden más tényezőnél jobban megviselte. Gyakorlatilag összeomlott a költségvetés, így összeomlott az újraelosztásra (s éppen az újraelosztható források iránti igény miatt legalább minimális növekedésre) berendezkedett államgazdaság is. Megfigyelhető volt az is, hogy az új világ gazdasági miliő romboló hatással járt az államszövetségi szerkezetre (nemcsak a gazdasági-politikai rend-

szerre), mivel az egyes, eltérő adottságú tagköztársaságokat különbözőképpen érintette. Jugoszláviában pl. az adósságválság adott új, és a korábbinál veszélyesebb dimenziót a tagköztársaságok között meglévő egymásra mutogatásnak. A fejlettebb és fő devizatermelő északi köztársaságok úgy érezték, hogy aránytalanul nagy terhet viselnek a közös feladatok finanszírozásából és az adósságtörlesztésből, ezért nagyobb önállóságra és a redistribúció csökkentésére törekedtek. A déliek viszont az egység megőrzésével látták biztosíthatónak az adósságtörlesztést és saját későbbi felemelkedésüket, s a belgazdasági munkamegosztás aszimmetriájáért cserébe újraelosztást igényeltek (némileg leegyszerűsítve: a déliek az északiak államilag garantált piacát, nyersanyag- és energiabázisát képezték). Ezeket a dezintegrációs „mélyfolyamatokat” az sem tudta ellensúlyozni, hogy a „politikai felszínen” kezdetben (1991 augusztusáig) a nyugati nagyhatalmak a nemzetközi stabilitás megőrzésének és a precedensek elkerülésének pragmatikus szándékától vezérelve nem támogatták az állami szecessziókat.

S rendkívül fontos persze maga a kedvező etnikai szerkezet. Az amerikai-német típusú föderációknál is láthatjuk, hogy azok szilárdsága alapvetően a nemzeti homogenitásból fakad. A nemzeti homogenitás nem feltétlenül jelent etnikai homogenitást, de ebben az esetben is jelen van egy többségi népelem, mint például az Egyesült Államok történetileg domináns WASP (fehér-angolszász-protestáns) csoportja. Az etnoföderációk pedig – általánosságban – annál stabilabbak, minél inkább jellemzi őket többségi népük demográfiai túlsúlya, illetve a többnemzetiségű népesség államnemzeti típusú integráltsága. Az effajta kohézió fontosságát kiválóan mutatja Svájc példája. Svájc szilárdabb, mint a világ bármely más etnoföderációja, aminek alapja éppen az, hogy az egyes nyelvi-etnikai, kantonális és felekezeti identitások csupán a közös állampatriotizmus melletti, alárendelt csoporttudatok. Az effajta összetartozás-tudat kialakulása persze hosszú időt igényel, de megkönnyíti egy többségi nép jelenléte, valamint az, ha az egyes etnikumok között nincsenek nagyon nagy különbségek: mély és egymással parallel szociális, kulturális és vallási eltérések, valamint történelmi revansvágyak.

Jól reprezentálhatja ennek fontosságát Svájc és Jugoszlávia összehasonlítása. A földrajzi értelemben inkább egymás mellett, semmint együtt élő svájci etnikumok viszonylag szinkronban polgárosodtak, egyaránt a

nyugati kereszténységhez tartoztak (ugyanakkor a katolikus-protestáns választóvonalak nem az etnikumok között, hanem azokon belül húzódtak), és évszázadokon át közösen védték függetlenségüket. Ezek a körülmények ellensúlyozták az időnként felbukkanó etnopolitikai törésvonalakat, például az első világháború eltérő német és francia recepcióját, így Svájc egységesedhetett. A délszláv népek viszont a nyugatos társadalomszerkezettől a bizánci és az oszmán struktúrákig, illetve a katolicizmustól az ortodoxián át az iszlámig húzóódó ívet képeztek, egy részük már a 19. században (tehát jóval az ország megszületését megelőzően!) rendelkezett az önálló nemzeti identitás szilárd alapjaival, az országon belüli etnikai-vallási-gazdasági határok hozzávetőleg azonosak voltak (de gyakran átmetszték a közigazgatási határokat), s többször kialakult az egymással való leszámolás pszichózisa. Így Jugoszláviában a nyelvi-etnikai rokonság, a multietnikus politikai kooperáció és a hatalmilag erőltetett unitarizmus együttesen sem voltak képesek felülmúlni ezeket a mély különbségeket, s az önálló nemzetekké válás ment végbe. Másképp fogalmazva: amíg a svájci etnikumok évszázados gyökerű kettős identitása szilárd állami alappzattá vált, addig a délszláv népek viszonylag friss keletű kettős identitása (a saját nemzettudat és a jugoszláv integralizmus párhuzamossága) átmenetinek bizonyult.

A sikertelenség okait keresve rámutathatunk néhány további (és szintén általánosabb, nem a szocialista formához kötődő) tényezőre is. A keletközép- és délkelet-európai régió föderatív megszervezésére vonatkozó javaslatokat a maguk idejében számos tényező inspirálta. Ezek között talán az első helyen említhetjük a rendkívüli nyelvi-etnikai tarkaságot, amely miatt csak kivételesen lehetett etnikailag egyértelmű határokat megállapítani, valamint a térség történeti-kulturális és gazdasági összefonódottságát. Ezek a körülmények elvben inkább összhangban álltak volna a térség föderatív megszervezésével, mint a kezdeti prenacionális, dinasztikus-birodalmi, vagy a későbbi (1918 utáni) nacionalista-kisállami keretekkel. A vegyeslakosságú területeken ugyanis a nemzetállami kizárólagosság óhatatlanul konfliktusokat teremt, hiszen ugyanazon területekért folyik a küzdelem (márpedig térségünk modern történetét sajnos valóban leírhatjuk a „párhuzamos nemzetépítések” rivalizálásaként), s éppen ennek akart alternatívája lenni a föderalizmus mint a nacionalista szembenálláson való felülemelkedés (állam-)formája. Inspirálta továbbá

a föderalista tervezeteket a példásnak tekintett (de a kantonok zömének homogenitása miatt mifelénk gyakran félreértett) svájci minta hatása, a német és az orosz szupremáciától való félelem, valamint egyes népek nyelvi-etnikai rokonsága. Persze „tökéletes” választ az etnikai konfliktusokra ezekben a tervezetekben sem találunk, mert még a nemzetiségi elv legmerevebb alkalmazása esetén (például a román Aurel Popovici 1906-os Nagy-Ausztria koncepciójában) sem tudták megoldani az etnikumok teljes területi elhatárolását. Sőt bármennyire illúzióromboló, de azt is megállapíthatjuk, hogy a föderációs tervek gyakran csupán az adott térség valamelyik államának vagy nemzetének (vagy a mögötte álló nagyhatalomnak) a regionális hegemonia megszerzésére vagy megtartására irányuló törekvéseit palástolták. Jellemző, hogy a föderációs tervekkel igen gyakran marginalizálódott politikusok, emigránsok, illetve alul lévő, vesztesre álló államok vagy kisebbségek álltak elő, akikkel persze az éppen előnyös helyzetben lévők nem kívántak egyenlőségi alapon föderációra lépni. Nem véletlen, hogy saját országának területi integritását Palackýtól Jászin át Dimitrovig mindegyik javaslattevő természetesnek vette, miközben másokra vonatkozóan elfogadta volna az etnikai újrafelosztás elvét. Nem véletlen az sem, hogy a föderációs tervezetek rendszerint megmaradtak az elvont általánosságok szintjén (a ritka kivételek közé tartozik a szlovák Milan Hodža 1942-es komplett alkotmánytervezete egy csehszlovák–lengyel centrumú közép-európai unióról). Nem vetettek számot ezek a tervezetek azzal sem, hogy a térség kisállamai között 1918 után meglazultak a gazdasági munkamegosztás szálai. Ráadásul térségünkben a nemzetté válásnak az ún. kultúrnemzeti útja volt a domináns trend.

Mindezek következtében a föderalizációnak sosem volt meg a kellő mértékű támogatottsága sem helyi, sem nagyhatalmi szinten. Ezért a föderalizáció nem tudott reális alternatívája lenni a nacionalizálódásnak és a térség 19–20. századi uralkodó államszervezési trendjének, azaz a többnemzetiségű formációk felbomlásának és helyettük a kis nemzetállamok kialakulásának. A rendszerváltás utáni időszakban, a nyugati „szívóhatás” közepette már nem is éledt újjá, noha a föderációs eszmékkel korábban igen gyakran összekapcsolódó középeurópa-ideológiák a reneszánszukat élték. Bár a szocialista föderációk felbomlásakor felmerült a konföderatív átszervezés lehetősége, s a szovjet és jugoszláv szövetségi államok helyén „visszamaradt” valami a föderalizmusból (Oroszország

és Bosznia-Hercegovina szövetségi szerkezetének, valamint a Független Államok Közösségének a képében, s nem kizárt Moldova és Macedónia esetleges föderalizálódása sem), ezeken túlmenően csupán néhány esetben merültek fel a régi föderalista eszmevilágra emlékeztető latolgatások. 1990-ben Václav Havel csehszlovák elnök vetette fel egy északi (lengyel–balti–finn) és egy déli (osztrák–magyar–jugoszláv–olasz) konföderáció ötletét, amelyek között Csehszlovákia lehetne az összekötő kapocs. 1993-ban pedig Adem Demaqi koszovói albán politikus állt elő „Balkánia” koncepciójával (a független Koszovó, Szerbia, Montenegró és Macedónia, kiegészülve Albániával), vagyis azoknak a balkáni országoknak a laza-konföderatív integrálásával, amelyekben jelentős albán népesség él. Kelet-Közép-Európa arculatának és perspektíváinak a megváltozása azonban felszámolta a hagyományos föderalista ideológiák táptalaját (sőt még a jóval lágyabb regionális együttműködési formákat is alig lehetett működtetni, lásd a visegrádi kooperáció történetét). A térség államai napjainkra etnikailag minden korábbinál homogénabbak lettek,² jövőjüket pedig nem a térség külön egységgé szervezésében, a német és az orosz nagyhatalom közötti önállóságának a megteremtésében látják, hanem az euroatlanti integrációba, mindenekelőtt az Európai Unióba való beépülésben.

Irodalom

- Banac, I.: *The National Question in Yugoslavia*. Ithaca – London 1984, Columbia Univ. Press.
- Beckmann-Petey, M.: *Der jugoslawische Föderalismus*. München 1990, Oldenbourg.
- Dolmányos I.: *A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban*. Budapest 1964, Kossuth.
- Džaja, S.: *Die politische Realität des Jugoslawismus*. München 2002, Oldenbourg.
- Hamberger J.: *A Cseh és Szlovák Köztársaság szétválása*. Budapest 1997, TLA.
- Hamberger J. – Szilágyi I.: Föderációk bomlása: Csehszlovákia és Jugoszlávia esete. *Politikatudományi Szemle* 2000/1-2.
- Krausz T.: *Bolsevizmus és nemzeti kérdés*. Budapest 1989, Akadémiai.

² A homogenizálódást jól mutatja, hogy az első világháború előtt „Köztes-Európa” népességének kb. 55 %-a tartozott az adott állam többségi, tituláris nemzetiségéhez, manapság pedig már 90 %-a.

- Lukic, R. – Lynch, A.: *Europe from the Balkans to the Urals. The disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. Oxford 1996, SIPRI – Oxford University Press.
- Musil, J. (ed.): *The End of Czechoslovakia*. Budapest–London–New York 2000, CEU Press.
- Niederhauser E.: Csehszlovákia és Jugoszlávia létrejötte s megszűnése. *Múltunk* 1993/2-3.
- Palotás E.: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest 2003, Osiris.
- Petranović, B. – Zečević, M. (urs.): *Jugoslovenski federalizam: Ideje i stvarnost. I-II*. Rad, Belgrád 1987, Rad.
- Romsics I.: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet- Közép- és Délkelet-Európában a 19–20. században*. Budapest 1998, Napvilág.
- Shoup, P.: *Communism and the Yugoslav National Question*. New York – London 1968, Columbia University Press.
- Sokcsevits D. – Szilágyi K. – Szilágyi I.: *Déli szomszédaink története*. Budapest 1994, Bereményi.
- Suny, R.: *Szocializmus és etnikai konfliktusok a Kaukázuson túl*. Poszt-Szovjet Füzetek 10. (Magyar Ruszisztikai Intézet, 1993.)
- Szász Z.: A nemzeti kérdés a kelet-közép-európai rendszerváltásban. In: *Híd a századok felett*. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára (szerk.: Nagy M.). Pécs 1997.

(A konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata)

Búr Gábor

IMPORT VAGY SAJÁT? ETNIKAI TISZTOGATÁS AFRIKÁBAN

Az etnikai tisztogatás Afrikában nem ismeretlen fogalom. Noha maga a kifejezés nem itt született, manapság annak hallatán a legtöbb embernek elsősorban az afrikai kontinens jut az eszébe. A holokauszttól óta sehol nem vesztette annyi ember az életét különböző etnikai konfliktusokban, mint éppen itt, s Afrikáé a második világháború utáni „legvéresebb konfliktus”, azaz az 1994-es ruandai mészárlás kétes dicsősége is.¹ Igen sokan keresték már a választ az etnikai indíttatású erőszak szinte járványszerű terjedésére, s ahogy lenni szokott, a válaszok szélsőségesen szórnak. Vannak, akik mindent az egykori gyarmatosítók nyakába varrnának, mondván hogy az ő hagyatékuk az összes rossz a kontinensen, különösen az etnikai vonatkozásokat teljességgel figyelmen kívül hagyó határok. Mások szerint viszont az etnikai konfliktusok nem az importált javak kategóriájába tartoznak, sőt azt bizonygatják, hogy az afrikai ember úgymond veleszületett tulajdonsága a tolerancia hiánya, a „törzsek” közötti ellenségeség. Mindez egy szélesebb, s alapvető jelentőséggel bíró vita része: vajon Afrika mai bajai importált, azaz a kontinensre kívülről behozott bajok-e, a rabszolga-kereskedelemtől a gyarmati felosztáson át a közelmúltig látványosan gyengülő világgazdasági pozíciókig, s az ebből fakadó végletes szegénységig, az írástudatlanság, a betegségek makacs ittragadásáig?

Alapvető kérdésről van tehát szó, amelynek megválaszolása a mai gondok jelentős részének orvoslását is segíthetné. A korábbi dél-afrikai elnök, Thabo Mbeki 1999-ben az „Afrikai Renaissance” meghirdetésekor az Afrikát ért „három traumatikus korszakról” beszélt, a rabszolgaság, az imperializmus és kolonializmus, valamint a neokolonializmus korszaka-

¹ Akkor Ruandában mindössze száz nap alatt közel egymillió ember esett áldozatul a mészárlásnak. Ez a második világháború utáni korszakban példa nélkül álló.

iról. Különösen ez utóbbit, a neokolonializmust tette felelőssé az afrikai hagyományoktól idegen önkényuralmi rendszerek, katonai diktatúrák létrejöttéért, az ilyen rendszerek hosszú éveken-évtizedeken át történő fenntartásáért, valamint a nyomukban elszabaduló erőszak és az erkölcsi gátlásokat leromboló káosz kialakulásáért.² A 2009 februárjától az Afrikai Unió soros elnöki tisztét betöltő Moammer el-Kadhafi líbiai vezető az őt a kontinens elsőszámú képviselőjévé választó addisz-abebai csúcsertekezletet lezáró sajtókonferencián sajátos magyarázattal szolgált az éppen egy évvel korábbi kenyai etnikai zavargásokra, Szomália közel két évtizedes agóniájára, s áttételesen az összes afrikai konfliktusra: „Nincsenek politikai struktúráink (Afrikában), struktúráink társadalmiak... Pártjaink törzsi pártok – ez vezetett a vérontásokhoz.”³ Ezzel szemben az olyan vélemények, amelyek Afrikát a véres barbárság földjének tekintik, általában csak burkoltan, körülírt formában hangzanak el, s képviselőik kivétel nélkül a kontinensen kívüliek. Ez annak fényében különösen meglepő, hogy az afrikai értelmiség egyes tagjaitól egyáltalán nem idegenek a non-konform gondolatok, képesek akár olyan tabukat is ledönteni, mint a gyarmatosítás kötelező elítélése. E nem túl népes csoport képviselői a mai helyzetből a kiutat egyfajta „újgyarmatosításban” látják.⁴ Önostorozó érvelésükben nagy szerepet kap a szegénység, a korrupció, a hatalom nem demokratikus gyakorlása, azonban feltűnően hiányzik belőle az afrikaiak erőszakos hajlamaira történő utalás, noha éppen tőlük várnánk ezzel kapcsolatosan a legélesebb kritikai megjegyzéseket. Érdeemes tehát a történelmi áttekintést használni a tisztánlátáshoz.

² Speech of the President of South Africa, Thabo Mbeki, at the launch of the African Renaissance Institute, Pretoria, 11 October 1999. <http://www.au2002.gov.za/docs/speeches/mbeki991011.htm>

³ "We don't have any political structures [in Africa], our structures are social... Our parties are tribal parties – that is what has led to bloodshed." Gaddafi's caldron and our cocktail. (editorial) In: *The Gambia Journal*, 02.09.2009

⁴ Ez az „újgyarmatosítás” azonban nem a volt anyaország visszatérését jelentené egykori gyarmatára, sokkal inkább a Boszniában és Koszovóban bevezetett nemzetközi gyámság formáját ölténé. Lásd: Taju Tijani: 48 Years of Misrule...Recolonisation Now!!! In: *Nigerian Muse*, October 7, 2008.

Korai etnikai konfliktusok

A tradicionális társadalmak általában kevés toleranciát mutatnak más etnikumok és a kisebbségek irányában. Ez Afrikában sincsen másként, hagyományosan mindenki valamely etnikai közösség tagjaként születik, s csupán e közösség kereteiben élhet normális életet. A saját közösségükön kívülre kerültek sorsa általában a kiközösítés, az elűzetés, a lelki, fizikai erőszak, a megsemmisítés. Vannak természetesen kivételek, például a természeti népek általában tisztelettel, óvatossággal kezelik az elmebetegeket, s a születési rendellenességgel világra jöttekből Afrikában is nagy eséllyel vált varázsló, kuruzsláshoz értő ember. A hatalmas afrikai kontinensen a hagyományok egymástól roppant eltérő tárháza alakult ki, szinte mindenre és annak ellenkezőjére is lehet a néprajzi és kultúr-antropológiai kutatások alapján példát hozni. Az általánosítás nehézségei ellenére elmondható, hogy az afrikai társadalmak az idegen etnikumhoz tartozókat, főként az eltérő rasszjegyekkel bírókat (pl. a pigmeusokat), de ugyanígy a homoszexuálisokat vagy az albínókat nem tűrték meg a soraikban, vagy pária sorba kényszerítették őket. Az idegen népekhez fűződő viszonyt a bizalmatlanság, illetve az ellenségesség jellemezte.

Az európai gyarmatosítók érvelésében központi helyet kapott az a tézis, hogy a fehér embernek civilizációs küldetése van Afrikában, s ezt a küldetést nem adhatja fel, „máskülönben az afrikai törzsek kiirtják egymást”. Ez nem volt igaz, s ezt azok tudták a legjobban, akik ezt az állítást a leghangosabban képviselték. Mint mindenhol, itt is voltak ún. „harcos népek”, de a céltalan öldöklés messze állt tőlük. A harc célja a férfiasság bizonyítása volt, de ugyanezt szolgálta a nagyvadakkal, pl. az oroszlánokkal való erőpróba. A harc értelmét a zsákmány adta, a túlélő férfiak szolgálkákká lettek, a nők gyermekeikkel együtt változatos formában, de a győztes közösség tagjaivá váltak. A hagyományos afrikai társadalmakban a kedvezőtlen külső körülmények miatt (éghajlat, betegségek, stb.) a népesség nem, vagy csak minimális mértékben növekedett, így ezek a társadalmak nem az ölésre, hanem éppen ellenkezőleg a népesség számának maximalizálására voltak „kódolva”.⁵ A házasságok az etnikai csoportokon belül kötöttek, az endogámia, illetve exogámia csupán az e csoport-

⁵ John Iliffe: *Africans. The History of a Continent*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995. 137. o.

ton belüli párválasztást szabályozta. A cserekereskedelem mint a csoportok közötti interakció egy másik formája is általában erre a közegre korlátozódott, a törzsi-etnikai határokon átnyúló formája gyakorta volt ún. „néma csere”, ahol az egymással cserélni kívánók meghatározott rítus szerint, személyes érintkezés nélkül kereskedtek egymással. Ezért Afrikában nem következett be az etnikai, kulturális egységek közötti összefonódás, de még az akkulturáció folyamata sem. Létezett, sőt a mai napig létezik bizonyos szimbiózis a nomád állattenyésztő és a földművelő népek között. Utóbbiak megengedik a nomádoknak, hogy állataikat learatott földjeiken legeltessék, s egyben trágyázzák is, de ebben gyakorlatilag ki is merül a két különböző életmódot folytató nép közötti kapcsolat. A kovácsok mint az Afrika-szerte sajátos előjogokkal bíró foglalkozási kaszt képviselői voltak lényegében az egyetlenek, akik idegen etnikumhoz tartozhattak, s ebben a minőségükben privilegizált kisebbséget alkottak.

Az idegenekkel szembeni ellenségességről az európai utazók is számtalan alkalommal megemlékeztek. Leo Frobenius, aki az elsüllyedt Atlantisz nyomait és utánezatait kereste Afrikában, legelső nyugat-afrikai expedíciója idején, 1908. március 9-én a következőket jegyezte be naplójába: „...útikalauzunk Koleduguból – aki már eleve nem valami szívesen jött velünk – nem mert egyedül visszatérni. Néhány puskával felfegyverzett embert kért tőlem kíséretül. Ez természetesen nem volt lehetséges. Mint-hogy egyedül nem mert nekivágni az útnak, inkább velünk maradt Boollába való visszatérésünkig. Ahogy később értesültem, a határövezetben való vándorlás félelmetes volta akadályozta meg azt is, hogy néhány fontos levél itt érjen minket. A kézbesítő, aki Bamakótól egészen a libériai határig elvergődött, Koleduguba ment, ott maradt egy napig, aztán visszatért Bamakóba, s ott kijelentette: „olyan területre jutottunk, ahol biztosan fel fognak falni minket és semmi esetre sem térünk vissza többé.”⁶

David Livingstone, Henry Morton Stanley és mások is hasonló problémával szembesültek, teherhordóik elszöktek, mihelyst expedícióik idegen vidékekre értek. Főleg az okozott gondot, ha az expedíció az egész kontinenst átszelte, mert ilyen esetekben az afrikai kísérőknek még esélyük sem volt arra, hogy szülőföldjükre valaha is visszatérhessenek. Livingstone a szavát adta zanzibári segítőinek, hogy miután eljutnak az Atlanti-óceánhoz, gondoskodik visszaszállításukról. A hajóút megíúsulása

⁶ Leo Frobenius: *Afrikai kultúrák. Válogatott írások*. Gondolat, Budapest, 1981. 28. o.

miatt a nagy felfedező, hogy tartsa ígéretét, újra nekivágott – ezúttal visszafelé – az útnak, mert tudta, hogy emberei életét csak az általa osztogatott ajándékok kímélhetik meg.⁷

Az európai gyarmatosítás csak részben, s legtöbb esetben nem előnyére változtatta meg a fent leírt, s Afrika-szerte hasonló elveken működő rendszert. A gyarmatosítók önkényesen váltottak le és neveztek ki falufőnököket, előljárókat, törzsfőnököket, királyoknak, emíreknek, stb. nevezett helyi uralkodókat, s felettük létrehozták a gyarmati államokat. A gyarmati államok, ahol csak lehetett, az „oszd meg és uralkodj” elvére épültek. A gyarmati korszakban általános volt bizonyos csoportok – rendszerint kisebbségek – favorizálása a többség rovására, elég csupán a „civilizáltak” és a „bennszülöttek” megkülönböztető stigmájára gondolni. Ahol lehetett, pl. Német-Kelet-Afrika északnyugati szegletében, a mai Ruandában és Burundiban a németek, majd utánuk a belgák is kihasználták, sőt erősítették a társadalom kasztszerű megoszlását: a tuszik és a hutuk szembeállítása elemi érdekük volt. Az is általános volt, hogy a helyi rendőri erők legénységi állományát az adott területen idegen etnikumúak sorából töltötték fel. Már ekkor kialakult a tradicionális Afrika máig élő három dimenziója: az első az, ami a gyarmatosítás előtt létezett, s ami valamiféle romlatlan, ideális állapotot jelent, a második, ami a városokon kívül, a lakosság nagyobb, néha túlnyomó hányadának zártabb, a külső befolyástól csak alig érintett életmódját jelenti, s végül a harmadik, amely az urbanizált környezetben élők gyorsan növekvő táborának az afrikai, s ezen belül is a saját etnikai gyökerekhez, hagyományokhoz való ragaszkodását illeti.⁸

A „herero holokausz”

Az európai behatolás a kontinensre a rabszolga-kereskedelem felvirágzását eredményezte, amely a modern lőfegyverek alkalmazásával az erőszak iparosításának első korszaka volt Afrikában. A második korszakot már maga a gyarmatosítás jelentette. Máig a leghírhedtebb II. Lipót belga király

⁷ Livingstone – minden valószínűség szerint – az életét köszönhette ennek, mert a hajó, amivel Európába utazott volna, s amellyel a feljegyzéseit elküldte, útközben elsüllyedt.

⁸ Jocelyn Murray: *Az afrikai világ atlasza*. Budapest, Helikon, 2003. 33-35. o.

kongói magángyarmata, a „Kongó Szabad Állam”, ahol a kötelező nyersgumi-beszolgáltatást nem teljesítők közül számosan csonkolással bűnhődtek. A „véres gumi” nemzetközi botrányt dagasztott a 20. század első éveiben, s évtizedeken át tartotta magát a vélekedés, hogy Lipót brutális uralma 20 millióról felére, 10 millióra apasztotta a gyarmat népességét. Noha a botrány következtében a királynak le kellett mondania magángyarmatáról, amely így Belgiumra szállt, áldozatainak számát ma már „csupán” ezrekben, s nem milliókban mérik. Az európai gyarmatosítás igazi szígyenfoltja nem is Kongó, hanem a németek egykori gyarmata, Délnyugat-Afrika, a mai Namíbia. Az ottani népesség közel felét adó hererók 1904 januárjában tucatnyi katona és civil megölésével fellázadtak a németek ellen. A kezdeti sikertelenségek után Berlin Lothar von Trotha altábornagyot bízta meg a rendcsinálással. A tábornok nem volt gyakorlatlan a felkelések leverésében: 1896-97-ben Német-Kelet-Afrikában a hehek ellen harcolt (közel 300.000 áldozat), 1900-ban pedig részt vett a kínai boxer-lázadás elleni európai büntetőexpedícióban. Katonái a „mészáros” becenévvel illették.

Trotha 1904. június közepén szállt partra a Lüderitz-öbölben, s már az első találkozáskor a kormányzó tudtára adta, hogy az addigiaktól eltérő módszereket fog alkalmazni. Tárgyalások helyett a német túlerő a hererókat a Kalahári-sivatagba szorította, elvágva őket a vízutánpótlástól. Győzelme ellenére Trotha egyre tovább csavart a szorítón. A sivatagból előtámaszoltakat kezdetben a missziós állomások vehették gondozásba, majd fogolytáborokba küldték őket, ahol a rossz körülmények 45 százalékos halálozási rátát eredményeztek. 1904 szeptemberétől a kutakat megszállva tartó németek tömegével akasztották a magukat megadó hererókat. A sivatagban borzalmas jelenetek játszódtak le. A kevés víz és élelem elosztása erőszakkal történt, a nők, öregek és gyerekek rendszerint semmit sem kaptak. Kannibalizmusra is sor került, s arra is, hogy anyák csecsemőit megölték némi anyatej reményében. A hererók egykor büszke pásztor-vadász népe kiszolgáltatottan vergődött Trotha csapdájában. Október 2-án a „hatalmas német császár nagy tábornoka” kiadta hírhedt megsemmisítési parancsát (Vernichtungsbefehl), amely a hererókat azzal fenyegette, hogy a német katonák még a nőkre és gyerekekre is lőni fognak, ha nem hagyják el a gyarmatot. A parancsot a hererók nyelvére is

lefordították, s azt hadifoglyokkal eljuttatták a sivatagban bujdosókhoz. A parancs ellen a német vezérkar nem emelt kifogást, annál inkább von Bülow kancellár, aki a császárnak küldött sürgönyében a parancs visszavonását kérte, többek között azért, „hogya az Németország helyét a civilizált nemzetek között ne veszélyeztesse”. A császár öt nap múlva válaszolt csak kancellárjának, s további nyolc nap telt el, mire Bülow egyértelmű instrukciókat kapott II. Vilmostól. Ezalatt az idő alatt a hererók halálmenete megindult a Kalahári-sivatagon át a szomszédos angol gyarmat, Beccuanaföld irányába. Máig sem tisztázott, hányan éltek túl az utat, 40 ezerből talán minden tizedik. Ekkorra azonban Trothának már egy új, a gyarmat déli részén élő namák felkelésével kellett megbirkóznia. A politikusok által önértékében megsértett tábornok hamarosan lemondott főparancsnoki tisztéről, s talán ennek köszönhető, hogy míg a hererók 1904–1907 között a megtorlások során 75-80, a namák „csupán” 50-60 százalékos veszteségeket szenvedtek el. Világbotrány azonban nem lett az ügyből, s mikor Trotha 1905-ben visszatért Németországba, II. Vilmos a legmagasabb katonai kitüntetésben részesítette.⁹

Az 1904–1907 közötti évek eseményei alapvetően átrajzolták Délnyugat-Afrika etnikai viszonyait. Az egykor többségi hererók ma az összlakosság mindössze 7-8 százalékát adják. Az 1990-es években egy New York-i bíróságon adtak be keresetet a namíbiai hererók törzsi vezetői a népük ellen a német gyarmatosítók által elkövetett népirtás miatt. Először a volt Német Délnyugat-Afrikában tevékenykedő cégek mai jogutódjait hívták perbe, összesen két milliárd dollár kártérítést követelve tőlük. A keresetet 2001-ben visszavonták és új keresetet nyújtottak be, ezúttal már a Német Szövetségi Köztársaság ellen, s a kártérítési összeget megduplázták. Az ügy megfeneklett, Németország pedig a mai napig elzárkózik a felelősség, s ennek alapján a kártérítési kötelezettség vállalásától.¹⁰

⁹ Búr Gábor: A hererók halálmenete. In: *Élet és Tudomány*, 59 évf. 19. sz., 582-584. o.

¹⁰ Jeremy Sarkin, Carly Fowler: Reparations for Historical Human Rights Violations: The International and Historical Dimensions of the Alien Torts Claims Act Genocide Case of the Herero of Namibia. In: *Human Rights Review* (2008) 9:331–360. o.

Etnikai konfliktusok a független Afrikában

Az afrikai országok felszabadulása a gyarmati sorból alapvető és gyors változásokat ígért az etnikai viszonyok tekintetében is. A remények szerint az afrikaiak összetartozásának tudata felülírt volna minden más identitást. E várakozások azonban nem teljesültek. Az afrikai „blokkolt demokráciák” a konfliktusképes csoportok, azaz az államtól, a patrónusi-, vagy klientúra-rendszerrel független középrétegek hiányára vezethetők vissza. Az egyes országok irányítása valójában nem az uralkodó pártok, sokkal inkább a „stratégiai csoportot” alkotó ún. „államosztály”, vagyis néhány vezető politikus, hivatalnok, katonatiszt és a gazdaságot ellenőrző személyek szűk körének privilégiuma.¹¹ Ezzel magyarázható, hogy a hatalom átöröközhető e szűk körön belül. Még a kontinensen a közelmúltig oly gyakori katonai puccsok is elsősorban ezen elitek belső átrendeződésének megnyilvánulásai voltak. Csak kevés fekete-afrikai ország – mint Nigéria, Dél-Afrika, Kenya, vagy Zimbabwe – képes demokratikus alternatívákat nyújtani az uralkodó elitekkel szemben. A bevett gyakorlat az ellenzék vezetőinek kooptálása az államosztályba, vagy másik végletként etnikai, regionális, vagy vallási alapon történő megosztással soraik gyengítése, esetleg a kényszeremigráció, vagy teljes kikapcsolásuk a politikai életből a fizikai megsemmisítés eszközeivel. Az új afrikai társadalmak nevében fellépő állam nem csupán az etnikai kisebbségek, hanem a társadalom túlnyomó többsége számára is az igazságtalan hatalom- és jövedelemelosztás megtestesítőjévé vált, azonban az előbbieket fokozottan hátrányos helyzetbe kerültek. Mivel a politikai hatalom egyben az erőforrások feletti teljes mértékű rendelkezést is jelentette, illetve a politikai hatalom akár ideiglenes, váltógazdálkodás jellegű átengedése a hatalmat addig gyakorlókat teljes anyagi romlásba taszíthatta volna, a szűk vezető elitek évtizedeken át monopolizálták a politikai, s ezáltal mindenféle hatalmat.¹² Az elszaporodó erőszakos hatalomátvételek, puccsok legtöbbször

¹¹ Ehhez az államosztályhoz a 15 milliós Elefántcsontparton mindössze 500 főt, a 13 milliós Kamerunban ezer főt, a Mobutu-rezsim bukása előtti Zairében a 40 milliós lakosságból mindössze 2-3 ezer főt számítanak egyes kutatók. Lásd: Gunter Schubert, Rainer Tetzlaff (Hg.): *Blokkolt Demokratien in der dritten Welt*. Deutsches Übersee-Institut, Opladen, 1998. 435. o.

¹² Balogh András, Rostoványi Zsolt, Búr Gábor, Anderle Ádám: *Nemzet és nacionalizmus*. Budapest, Korona, 2002. 334-337. o.

magán az államosztályok belüli őrsgváltást jelentették, megteremtve az „elit-recycling” fogalmát. Mindez nagymértékben hozzájárult Afrikának a 20. század utolsó évtizedeiben kibontakozó tragédiájához, a fejlődésben az összes többi kontinenssel szemben tapasztalható lemaradásához, de az etnikai csoportok közötti fokozódó ellentétekhez is.

A „fejlesztő állam” 1960-as, 70-es években oly divatos, s legtöbbször az afrikai szocializmust még a nyugati orientációjú országokban is zászlajára tűző koncepciójának látványos csődje, valamint a külső körülmények drasztikus rosszabbodása miatt a kontinens országaiban az állami szolgáltatások hatékonyságukat veszítették, akadozni kezdtek, majd sokhelyütt teljesen meg is szűntek, az infrastruktúra leépült. A külvilág felé gyenge, de belül magukat erősnek mutatni kívánó államok „felpuhultak”. A hidegháborús szembenállás hozadékaként jelentkező külső támogatás csökkenésével, illetve teljes elmaradásával párhuzamosan sok országban felszínre törtek az addig elfojtott etnikai, vallási, s egyéb konfliktusok. A nemzeti himnusz, a zászló, a futballválogatott, s egyéb külsőségek által megtestesített nemzeti kohézió meggyengült. Az európai mintára, de az európai-tól gyökeresen eltérő módon, felülről irányítottan megteremteni kívánt nemzetállamiság mint fejlődési modell zátonyra futott.¹³ Az egyén így csak a szűkebb etnikai közösségében („törzsében”) számíthatott az általa nyújtott és kapott szolgáltatások – az anyagiaktól a spirituálisakig – valamelyes egyensúlyára. Ennek fejében azonban még az egykori szakszervezeti aktivistáknak vagy a fizetetlen pedagógusoknak is le kellett mondaniuk soha ki nem vívott egyéni autonómiájuk maradványairól is.

E folyamat leírására született meg a „retribalizáció” vitatott fogalma. A családi-rokoni kötelékekre még Afrika olyan mintaországaiban is mint amilyenek Szenegál vagy Elefántcsontpart számított a közelmúltig, általánosan jellemző, hogy a sikeres vállalkozó vagy a jól kereső hivatalnok rokonsága osztozik annak gazdagságában.¹⁴ Ez béklyóba köti az érvényesülési törekvéseket, mert a talán csak rövidéletű anyagi jólét hosszútávú kötelezettségeket vonhat maga után. A közösségi szolidaritásnak ezt a modern társadalom körülményeivel nehezen, vagy egyáltalán nem össze-

¹³ Reinhart Kössler, Henning Melber: The Concept of Civil Society and the Process of Nation-Building in African States. In: *Internationale Politik und Gesellschaft*, Frankfurt, 1996. Vol. 1. 69-80. o.

¹⁴ Valentin Yves Mudimbe: *The invention of Africa. Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge*. Indianapolis, Indiana University Press, 1988, 95. o.

egyeztethető formáját sokan hajlamosak Afrika legnagyobb bajai közé sorolni. E negatív szolidaritási spirál minden káros következménye ellenére sem jelent azonban fenyegetést a más etnikumúak számára.

Az etnikai nacionalizmus világosan definiálható etnikai csoportok meglétét feltételezi, de az afrikai tapasztalatok azt mutatják, hogy az etnikai csoportok messze nem minden esetben különíthetők el egymástól egyértelműen. (A hutuk és a tuszik esetében a közös nyelv, a vallás és a kultúra ellenére mégis, mivel származásuk okán egymástól eltérő antropológiai jegyeket viselnek. Ez azonban Afrikában is rendkívül ritka esetnek számít.) A származás, a vallás, a kultúra, a nyelv és a közös történelmi múlt, tapasztalat – mind-mind önállóan is alkalmas arra, hogy az öndefiníció alapjául szolgáljon, s ebben a minőségében versenyre keljen a más elemekre épülő etnikai öndefiníciókkal. Ilyen esetekben értelmét veszíti az etnikai nacionalizmus igénye arra, hogy személyekre lebontva határozza meg, ki tartozik az adott etnikai csoporthoz, és ki nem. Ezt az ellentmondást az etnikai nacionalizmus azzal próbálja meg feloldani, hogy kizárja, marginalizálja, vagy megpróbálja erőszakkal asszimilálni azokat, akik nem tagjai az adott etnikai közösségnek. Mivel az etnikai csoportok – különösen Afrikában – az esetek túlnyomó többségében földrajzilag egymással keverten léteznek, az etnikai nacionalizmus azon törekvése, hogy „tisztá” etnikai viszonyokat teremtsen, nem csupán megosztó, hanem törvényszerűen vezet agresszióhoz, expanzióhoz, elnyomáshoz, szélsőséges esetekben akár etnikai tisztogatáshoz, genocídiumhoz is.

A gyarmati sorból felszabadult országoknak a nemzeti integráció problémája mellett több más kihívással – például a kontinens gazdasági kudarcaival és a globalizáció Afrika számára eddig kedvezőtlen hatásaival – is szembe kellett nézniük. A gazdasági-társadalmi krízisjelenségek, valamint az általános elmaradottságból fakadó problémák nemritkán etnikai konfliktusok formájában, vagy azokkal összefonódva jelentkeztek. Ezek a konfliktusok az esetek többségében rendkívül erőszakos formában nyilvánultak meg. Ilyen volt a Nigériában az 1967–70-ben vívott bífrai háború a déli (keresztény) ibók és a központi kormány nevében fellépő északi (mozlim) hauszák között, akikhez némi ingadozás után az ugyancsak déli (keresztény) jorubák is csatlakoztak. A háború áldozatainak számát 1-3 millióra becsülik, további 3 milliónyian váltak földönfutóvá. Dél-Szudánban a függetlenség elnyerése után kisebb megszakításokkal 2003-ig

zajló háború olyan etnikai konfliktus volt, amelyet átfedett a vallási megosztottság is. Burundiban 1972–73-ban az ún. „szelektív népirtás” során a tuszik minden hutu írástudót legyilkoltak, az értelmiségiektől az iskoláskorúakig mintegy 100-250 ezer embert. A szomszédos Ruandában már 1963-ban 15-20 ezer tuszi áldozatot követelt a hutuk tisztogató akciója, ám az 1994-ben az országban történeteket csak az 1915-ös törökországi örmény mészárlással és a holokauszttal szokás együtt emlegetni.¹⁵ A Burundiban és Ruandában 1994-ben felszínre tört etnikai konfliktus a rákövetkező években Zaire-Kongó, Tanzánia és Uganda részvételével nemzetközi háborúvá szélesedett.

A meggyengült, illetve leépült állami struktúrák helyére egy Afrikában addig ismeretlen új struktúra, az ún. „warlordizmus” fészkelte be magát. Erre Európában a 17. században a harmincéves háború idején, Kínában pedig 1911 és 1949 között mutatkozott történelmi párhuzam, Afrikában azonban ez merőben új, s a hagyományoknak ellentmondó jelenség. A hadurak világa Ugandától Libériáig számos országban évtizedekre meghatározó tényezővé vált. A klánok rendszerével szemben a warlordizmus az egyén számára nem kínált semmiféle ellenszolgáltatást az alávetésért cserébe, ez utóbbit nyers erőszakkal, illetve az azzal való fenyegetéssel érte el. A hadurak a fennhatóságuk alatt álló terület erőforrásainak – bányák, ültetvények, piacképes fafajtákat rejtő erdők, egyéb természeti kincsek, illetve az illegálisan megszerezhető jövedelmek, mint a kábítószer termelése és kereskedelme – monopolizálására törekcszenek, s létezésük feltétele, hogy mindenki mást ezekből a jövedelmekből kizorítsanak. Ez magyarázza rendkívül kegyetlen és erőszakos módszereiket.

Különösen szemléletesen bontakozott ki a hadurak világa a Mobutu-rezsim bukása utáni Kongói Demokratikus Köztársaságban. Már maga Mobutu is dollármilliárdokat síbolt ki az országból, politikai ellenfeleire pedig évtizedekig a fizikai megsemmisítés vagy az országból történő menekülés várt. A diktátor halála után azonban elszabadult a pokol. Az általános anarchiában az áldozatok számát 1998 óta legalább 5 millióra becsülik.¹⁶ A zavarosban halászó hadurak egyenként akár több magyaror-

¹⁵ Alain Destexhe: *Rwanda and Genocide in the Twentieth Century*. Pluto Press, London, 1995. 21. old.

¹⁶ <http://www.csmonitor.com/2004/0102/p07s01-woaf.html>

szágnyi terület felett váltak élet-halál urává, ám még így is elegendő tér maradt, hogy az összes szomszéd állam saját megszállási zónát alakítson ki magának. Az Albright volt amerikai külügyminiszter által Afrika első világháborújának nevezett konfliktusba a kontinens lényegében minden állama belekeveredett. A sem földrajzilag, sem etnikailag nem érintett Zimbabwe is küldött csapatokat, amelynek parancsnokai valódi hadurak-ként viselkednek. Ők a gyémántlelőhelyekre tették rá a kezüket, míg mások a rézre, a molibdénre, vagy éppen a mobiltelefonokhoz nélkülözhetetlen koltánra „specializálódtak”. Mialatt a zimbabwei tisztek a gyémánt-csempészésből meggazdagodtak, saját országukban a gyermekhalandóság megkétszereződött.¹⁷

Ezekben a konfliktusokban Afrika-szerte előszeretettel vetettek be 10 évesnél alig idősebb gyermek-katonákat, akik már éppen elbírták a modern, tehát könnyű automata fegyvereket, de még nem alakultak ki bennük gátlások, vagy ezek a gátlások még rövid úton kiküszöbölhetőek voltak. A fiúk és a lányok felnőtté válását jelentő hagyományos iniciáció így átadta helyét egy eddig ismeretlen beavatási formának.¹⁸ Az először egymáson kipróbáltatott gyilkolás, az erőszak minden elképzelhető formái a tabukat áthágva, az ősök szellemét megcsúfolva, az öregek tekintélyét romba döntve alapjaiból forgatták ki az afrikai társadalmakat. Az általános felfogás szerint az elhalt ősök ugyanolyan lények, mint az élők, csak sokkal gyengébbek, ám jóindulatukat folytonos áldozatokkal és adományokkal kell biztosítani, különben ártó szellemekké változnak. A menopauzát elért asszonyok megerőszkolása szintén rontást hoz. Az idősek és az ősök szellemének meggyalázása olyan változások előidézői lettek a kontinensen, amelyek messze túlmutatnak e tizenéves korosztályok társadalmába történő visszaintegrálásának kétségtelenül nehéz és még megoldandó feladatán.

Egyedül a kis, mindössze 3 milliós Libériában a másfél évtizedig, 1989-től 2003-ig dúló, hol fellángoló, hol senki által be nem tartott tűzszünetekkel tarkított polgárháborúban (amit a helyi lakosok I., II., és III. világháborúnak neveztek) gyermekek tízezreit sorozták be, képezték ki harcra, ölésre, rablásra és erőszakra. A legkisebbeket előszeretettel használták

¹⁷ *The New York Times*, February 4, 2004.

¹⁸ Bernard Nantet: *Dictionnaire d'Histoire et Civilisations africaines*. Paris, Larousse, 1999. 147-148.o.

kémkedésre, de az egymással szemben álló legkülönbébb csoportok, beleértve a mindenkori központi kormányok hadseregét is, az „éles” helyzetekben való bevetésüktől sem riadtak vissza. Az ENSZ Libériával foglalkozó szakosított szervezeteinek munkatársai a polgárháború befejezésekor, 2003 szeptemberében 15 ezer főre becsülték az ország tűzkeresztségen már átesett „gyerekkatonáinak” létszámát.¹⁹ A nemzetközi jog tiltja a gyermekek (azaz a 18 év alattiak) fegyveres konfliktusokban való bevetését, mégis Afrika válságzócaiban nem ritka a 8-9 éves gyermekek verbuválása sem. Többségüket kényszerítik, gyakorta a fizikai és lelki terrort együttesen alkalmazva. Katonának állásukkal nem csupán saját, de gyakran egész családjuk életét menthetik meg, anyjuk, nővérük, húguk megerősökölését kerülhetik el. Szomorú tény azonban, hogy sok gyermek önként csatlakozik a fegyveres bandákhoz, a hadseregekhez, vagy a mára lényegében ideológiájukat vesztett „felszabadító mozgalmakhoz”. Mivel Földünkön minden második menekült az afrikai kontinensen él, a menekülttáborok embertelen és kilátástalan körülményei bő utánpótlásról gondoskodnak.

A „gyerekkatonák” problémája messze túlnő az afrikai válságövezeteken, menekültként, önkéntes és kényszerű migránsként, kábítószerkereskedőként, gyémántcsempészként messzi vidékekre is elkerülnek, s így szinte minden afrikai kormánynak foglalkoznia kell ezzel a ketyegő társadalmi bombával. Az ENSZ Emberjogi Bizottsága 2003-ban először hozott határozatot az afrikai „gyerekkatonák”, valamint a kényszerszermunkára és szexrabszolgaságra elhurcoltak ügyében. Erre azért kellett sort keríteni, mert éppen az említett év folyamán sok országban, így Ugandában, Kongóban, Burundiban, Angolában és máshol, drámai növekedésnek indult az erőszaknak ez a máshol szinte ismeretlen iparága.²⁰

Az utóbbi években pozitív jelekből sincs hiány. Afrika, s egyben a világ legrégebbi polgárháborújában, Dél-Szudánban 2005-ben megtörtént a megegyezés, igaz, az ország nyugati felén, Darfúrban viszont az azt megelőző évben újabb, máig tartó véres konfliktus kezdődött, a bombázások és az arab milíciák elől menekülő hullámai Csádot és a Közép-Afrikai

¹⁹ Az ENSZ Gyermekjogi konvenciójának értelmében tehát mindenki, aki még nem töltötte be 18. életévét gyermeknek, „gyerekkatonának” számít. Forrás: <http://www.irinnews.org>.

²⁰ Human Rights Watch: Abduction of Children in Africa. Briefing to the 60th Session of the UN Commission on Human Rights. New York, January 29. 2004.

Köztársaságot is destabilizálták. A külvilág végre aktívabban vállalt részt a kontinens válságának kezelésében. Mindegy, hogy az 1994-es ruandai népirtás során tanúsított passzivitás miatti rossz lelkiismeret, a káoszba süllyedő kontinens terrorista-melegággá válása miatti félelem, vagy pusztán csak gazdasági érdek áll a háttérben. Az Egyesült Államok a szomáliai fiaskó utáni passzivitása átadta helyét a diplomáciai intervencionizmusnak. Sierra Leonéba brit, Elefántcsontpartra francia, Burundiba dél-afrikai csapatok érkeztek, hogy fegyverrel szerezzenek érvényt a sokszor megkötött, de soha be nem tartott tűzszüneteknek. Az ENSZ 30 ezer békefenntartóval van jelen a kontinensen, míg a világ összes többi tűzfészkeére 12 ezer kéksisakos jut. Évtizedünk első felében a libériai, napjainkban a kongói vált a világszervezet legnagyobb missziójává. A ruandai mintájára, s az ENSZ segítségével létrehozott törvényszék kérte Nigériától a háborús bűnökkel vádolt libériai ex-elnök Charles Taylor kiadatását. Az USA 2 millió dollárt ajánlott fel a volt diktátor bíróság elé állításához.²¹ 2006-ban Nigériában letartóztatták, s kiadták a libériai hatóságoknak. Még ugyanabban az évben Hágába került, ahol pere a mai napig zajlik.²²

Az Afrikai Egységszervezet örökébe lépett Afrikai Unió (AU) 2002-es csúcskonferenciáján az állam- és kormányfők az emberi jogok érvényesítésének politikáját hirdették meg, felismerve hogy Afrika népeinek jóléte függ ettől. Ugyancsak pozitív fejleményként értékelhető a dél-afrikai „Igazság és Megbékélés Bizottság” (Truth and Reconciliation Commission, TRC) sikeres működése 1996 februárja és 2003 márciusa között, amely nem csupán az apartheid rendszer 1960 és 1994 között elkövetett bűneit állította pellengérre, hanem fényt derített a jelenleg hatalmon lévő párt, az Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC), a vele szövetséges kwaZulu-natali Inkhatha Szabadság Párt (IFP), vagy az egykor az ANC-ből kivált radikális fekete Pánafrikai Kongresszus (PAC) otthoni és külföldi kiképzőtáboraiiban gyakori kényszertoborzásokra, megfélemlítési kampányaira, erőszakba torkolló akcióira is. A „bűn ne maradjon büntetlenül” elvének ideiglenes felfüggesztése által a politikailag motivált cselekmények önkéntes bevallói felmentést nyerhettek a Desmond Tutu Nobel-

²¹ <http://www.csmonitor.com/2004/0102/p07s01-woaf.html>

²² Jelen sorok írásáig, 2009 áprilisáig még nem született ítélet. Az eljárásnak saját honlapja van: <http://charlestaylortrial.org/>

békédíjas érsek által vezetett bizottságtól. A bizottság tevékenysége Dél-Afrikában valóságos társadalmi katarzist eredményezett.²³ Ebbe a sorba tartozik a legmagasabb politikai babérokra pályázó Vinnie Mandela, Nelson Mandela egykori feleségének a dél-afrikai rendszerváltást követő másodszori elítélése is, saját futballcsapatának álcázott testőrei körében viselt dolgai miatt.²⁴

A Tutu-féle bizottság feladata volt az is, hogy összeállítsa az apartheid korszak áldozatainak listáját. 22 ezer névből álló lista került a dél-afrikai kormány elé. A kormányt sok kritika érte otthon és külföldön is, hogy egy jelentéktelen előleg kifizetése után a bizottság által javasolt szerény jóvátételt elszabotálja. Végül 2003 áprilisában jelentette be Thabo Mbeki államfő, hogy mindenki, aki a TRC listáján szerepel, egyszeri, 3750 USA dollárnak megfelelő kártérítést kap. Egy hónappal később Mbeki 33 olyan személyt részesített amnesztiában, akiknek az „Igazság és Megbékélés Bizottság” meghallgatásuk után nem adott felmentést, hivatalos bíróság elé került ügyük, ahol elítélték őket. Mivel a kegyelmet kapók szinte kizárólag az ANC és a PAC soraiból kerültek ki, a többi párt élénk lobbizásba kezdett, hogy saját híveiket is amnesztiában részesítsék. Mbeki ugyanakkor kizárta annak lehetőségét, hogy a dél-afrikai kormány a hazai és nemzetközi vállalatokat jóvátétel fizetésére kényszerítse. Ennek nyomán az apartheid áldozatait képviselő ügyvédek az Egyesült Államokban nyújtottak be keresetet amerikai, svájci és német nagybankok, valamint az IBM ellen, arra hivatkozva, hogy kölcsöneik és befektetéseik 1985 és 1993 között segítették az akkori dél-afrikai rezsimet az ENSZ-szankciók kijátszásában. A kereset dollármilliárdos kártérítésről szól, a betérjesztők azonban váltig hangoztatják, hogy nem meggazdagodni akarnak, csupán igazságot szolgáltatni.²⁵

Ruanda, 1994

1994. január 11-én a ruandai ENSZ-erők parancsnoka arról értesítette feletteseit New Yorkban, hogy a legmagasabb körökből kapott információi szerint tömegmészárlás készül, amit az ország elnökének biztonsá-

²³ Frank Welsh: *A History of South Africa*. London, Harper Collins, 2000. 520. o.

²⁴ Martin Woollacott: Tragedy of Strength turned to Weakness. *Guardian Weekly*, London, December 14. 1997.

²⁵ Amnesty International – Human Rights Watch Briefing Paper, February 12, 2003.

gára felügyelő belga katonák elrablása és kivégzése vezetne be. Azonnali választ kért az informátora által megadott titkos fegyverraktárak elfoglalása és a felhalmozott fegyverek megsemmisítése ügyében. A válasz az akkor Kofi Annan vezette részlegtől még aznap megérkezett, az ENSZ nem csupán a preventív akciót fújta le, de ahhoz sem járult hozzá, hogy az informátor és családja ENSZ-géppel biztonságban elhagyhassa az országot. A következő néhány hónapban a faxban foglaltak forgatókönyvszerűen beteljesültek. 1994. április 6-án a kigali repülőtérre leszállni készülő repülőgépet, amelyen Ruanda és Burundi elnökei utaztak, lelőtték. Túlélő nem volt. A jól szervezett hutu szélsőségesek, akik az első pillanattól kezdve a tuszikat tették felelőssé a gép lelövéséért, alig néhány órával a katasztrófa után akcióba lendültek. Ruandában elszabadult a pokol.

Ruanda mérsékeltnek számító miniszterelnök-asszonyát az amerikai nagykövet-asszony füle hallatára mészárolták le. A hadsereg hutu tagjai, az elnöki gárda és a hutu milíciák számítógépen készült listákkal rendelkeztek a likvidálandókról. Az ún. „machete-rádió” névsorokat olvasott be, címekkel, gépkocsirendszámokkal. A nekivadult milicisták sokszor egyik kezükben bozótvasgókéssel, a másikban zsebrádióval indultak bevetésre. A hutu ellenzéket sem kímélték, ám a tuszik közül senkit sem akartak életben hagyni. Sok hutut arra kényszerítettek, hogy válasszanak, vagy tuszikat ölnek, vagy őket ölik meg.

A szélsőségesek átmeneti kormányt alakítottak, melynek egyetlen funkciója az erőszak „exportja” volt az ország minden szegletébe. Ahol kevesellték a halottak számát, oda máshonnan vezényeltek már „bevált” gyilkosokat. Menekülni nem volt hova, még a templomok is a mészárlás színterévé váltak. Voltak ugyan hutu papok és apácák, akik próbáltak segíteni a tuszikon, s emiatt maguk is életükkel fizettek, mégis gyakoribb volt, hogy részvétlenek maradtak, sőt maguk hívták a milicistákat, hogy megakadályozzák az áldozatok menekülését. Néhány esetben még maguk az apácák, papok is aktív részeseivé váltak az öldöklésnek. Az általános embertelenségben azonban az emberségnek is sok fényes példája akadt. A milicisták kiléptették az iskolai osztályokban a tuszikat, s nem egy esetben hutu pajtásaik is velük együtt léptek, így őket is elérte a végzet. Az áldozatokat gyakorta úgy sebesítették meg, hogy agóniájuk hosszú és gyötrelmes legyen. A tömeges erőszak az AIDS terjedésének melegágyává vált. A halottakat nem temették el, kutyák, patkányok, vadállatok marcangolták szét őket.

Az öldöklés különösen az 1994. április 6-át követő első hetekben volt intenzív: a Vörös kereszt munkatársai május elején már félmillió áldozatot valószínűsítettek. Belgium és Franciaország már április 9-10. folyamán kimenekítette állampolgárait, s ugyanezt megtette az USA, illetve a többi érintett ország is. Ruandaiakat nem menekítettek. A „machete-rádió” elhallgattatása is csupán szakértői szinten merült fel, noha az USA műszakilag képes lett volna nem csupán zavarni az adást, hanem egyenesen az adó szándékával ellentétes, a gyilkolás azonnali leállítását elrendelő utasítások sugárzására.

A hutu szélsőségesek elérték, amit akartak. Belgium április 14-én bejelentette, hogy visszavonja katonáit. Rá egy héttel a Biztonsági Tanács egyhangúlag megszavazta a kéksapkások számának 2500-ról 270-re történő csökkentését. Mindez azután történt, hogy a repülőtérre történt visszavonásuk után az addig náluk menedéket találó 20 ezer embert lemeszárolták. A segélyszervezetek hónapok óta hasztalanul próbálkoztak a világ közvéleményének felrázásával. A BT még április 30-i határozatában is tartózkodott a „népirtás” kifejezéstől, s csak május 13-án, a gyilkolás javának megtörténte után készítettek elő újabb határozatot, amely már tartalmazta a beavatkozáshoz megkívánt szót. Még így is több mint száz ezer életet lehetett volna megmenteni, ám az USA ENSZ nagykövete, Madeleine Albright négy nappal elhalasztotta a döntést, s mikor az végre megszületett, az ENSZ és a Pentagon vitába keveredett az UNAMIR-2 misszió számára kért ötven páncélozott csapatszállító jármű költségeivel kapcsolatosan. A Fehér Ház közbeavatkozása véget vetett a vitának, ám a zömében afrikai csapatok még nem készültek fel a küldetésre. Így a BT június 22-én felhatalmazást adott Franciaországnak, hogy elindítsa az ún. Türkiz-hadműveletet, Délnyugat-Ruanda megszállását, ahol biztonsági zónát hoztak létre. A hutuk fő támogatóinak számító franciákat azonban a Ruandai Hazafias Front azzal vádolta, hogy a biztonsági zóna csupán a gyilkosok védelmét szolgálta, sőt, hogy a tuszik meszárlása az idegenlégiósok szeme láttára folytatódott.²⁶

Július közepén a Hazafias Front csapatai bevonultak Kigaliba, a hutu átmeneti kormány Zairébe menekült, a franciák pedig átadták a terepet az etióp kéksisakosoknak. A lőfegyverekkel, s főleg bozótvgó késekkel végzett pusztítást a járványok végezték be, se orvos, se gyógyszer nem

²⁶ Búr Gábor: Ruanda tíz év után. In: *Magyar Narancs*, 16. évf. (2004), 17. sz.

volt, csak temetetlen halottak mindenfelé. Az immár hutu menekültek áradata hozzájárult Mobutu rendszerének destabilizálásához, majd bukásához, illetve az azt követő zavaros időszakhoz.

A felelősök keresése már az események zajlásával párhuzamosan megkezdődött. Az ENSZ a hágai ICTY mintájára nemzetközi törvényszéket hozott létre Arushában, Ruandában pedig 130 ezer gyanúsított várt ítéletre. Arushában az 1994-es átmeneti kormány 14 tagját helyezték vád alá, a genocídium főkolomposai közül azóta többeket életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, így a „machete-rádió” vezetőit is. Ám ez mindössze néhány tucat érintettet jelent, a túlnyomó többséggel magának a ruandai igazságszolgáltatással kellett megbirkóznia. Egy régi helyi intézmény feltámasztásával, a mediáció sajátságos formáját jelentő falusi, vagy „gacaca” (szó szerint füves terület, ahol az érintettek összegyűlnek) bíróságok segítségével próbáltak meg úrrá lenni a helyzeten. Ruanda 1994 óta csendes, az akkor hatalomra kerültek az etnikai különbségeket, a tuszi és hutu szavakat még kiejteni sem engedik.

Afrika diktátorai és hadurai számára a ruandai népiirtás felelőseinek megbüntetésére létrehozott nemzetközi törvényszék tevékenysége bír a leginkább elrettentő erővel. A „gacaca-bíróságok” szűrőin fennakadó főbűnösök felett a hivatalos bíróságoknak kell ítélniük. A pozitív ruandai tapasztalatoknak máris nagy nemzetközi visszhangja van, a közösségi bíraskodást, illetve a nemzetközi törvényszék tevékenységét sokan szeretnék több más afrikai országra, sőt a kontinensen kívülre is kiterjeszteni, Perutól Kelet-Timorig. Ez Afrika talán legfontosabb hozzájárulása egy olyan probléma kezeléséhez, amely nem a kontinensen keletkezett, s amelynek gyökerei a gyarmati múltba nyúlnak vissza.²⁷

(A kötet számára készült tanulmány)

²⁷ Rhoda E. Howard-Hassmann: Famine: Global Ethics and Western Responsibility for Mass Atrocities in Africa. In: *Perspectives on Global Development and Technology*, Vol. 4 (2005), issue 3-4., 487-516. o.

**A SZOVJETUNIO FELBOMLASA
ES KOVETKEZMENYEI**

Nyikolaj Fjodorovics Bugaj

A TÁRSADALMAK „KIKRISTÁLYOSODÁSÁNAK” PROBLÉMÁI

*Az állami kizorító politika és a területi átalakítás a Szovjetunió
széthullásának körülményei között*

Még az 1990-as évek elején, amikor Oroszországban körvonalazódni kezdett az új rend, azonnal tanulmányozni kezdték a föderatív kapcsolatok fejlesztésének további lehetőségeit, illetve az állam területi berendezkedését mint a föderalizmus rendszerének egyik alkotóelemét. Gyakorta hangzottak el meggondolatlan, minden szempontból kidolgozatlan kijelentések. Ezek oka az új elnök politikai járatlansága – ami részben környezetét is jellemezte –, időnként pedig a mélyreható ismeretek hiánya az állami nemzetiségi politika kérdéseiben, sajátosságaiban a különálló régiókat, kiváltképp Oroszország nemzetiségi régióit illetően. Sajnos különösen vétkes volt ebben maga Borisz Jelcin elnök is, aki mindenki füle hallatára adta elő képletét: „szerezzenek annyi szuverenitást, amennyit tudnak”. Ez az örökség megmaradt, máig erősen érezhető a „központ – oroszországi nemzeti köztársaságok” tengelyen, és az Oroszországi Föderáció egységeinek kapcsolatában egyaránt.

Pontosan ezzel a kérdéssel függött össze számos eltérés azon meghirdetett alapelvektől, amelyek az állam területi átszervezésére, a tagállamok közötti belső határok megállapítására, az Oroszországi Szovjet Föderációs Szocialista Köztársaság (OSzFSzK) „A represszióval sújtott népek rehabilitációjáról” (1991. április 26.) szóló törvényének végrehajtására vonatkoztak. A nevezett törvény megvalósítása a gyakorlatban azonnal azt követelte az Oroszországi Föderáció elnökétől és kormányától, hogy konkrét intézkedéseket tegyenek az államban uralkodó etnopolitikai helyzet stabilizálása érdekében már az 1990-es évek első felében. Ezek az intézkedések gyakran durvák voltak, felháborodást keltettek a társadalomban és gátat vetettek a nemzetek közötti kapcsolatok harmonizálásának.

A Borisz Jelcin által kikiáltott képlet következményeinek szemléletes példája a Baskír Köztársaság elnökének legutóbbi bejelentése. Ez egé-

szen pontosan a „Föderalizmus mint az XXI. századi oroszországi államiság forrása” című össz-oroszországi tudományos konferencián hangzott el Ufában, 2008. november elején. Murtaza Rahimov azzal a követeléssel állt elő, hogy csökkentsék Moszkvától, azaz az Oroszországi Föderáció kormányától való függőségüket. Kétségtelen, hogy adott esetben Rahimov elnök a tényleges szeparatizmus mellett tört lándzsát, tanúbizonyságot téve arról, hogy nem óhajt Moszkva farvizén haladni. Ehhez természetesen szükséges a köztársaság támogatása, amely a jelek szerint meg is volt. Az elnök körül azonnal számos „támogató” jelenik meg, akik valóra váltanák az orosz társadalomnak Borisz Jecintől, az Orosz Föderáció elnökétől örökségül jutott lózungját.

Az elnökség intézményének életre hívása az oroszországi köztársaságokban – akárcsak az Orosz Föderáció elnökének tisztsége – valószínűleg fontos tényező. Ez táplálhatja ugyanis a nemzeti elitek, többek között az egyes köztársaságok elnökeinek arra irányuló ambícióit, hogy megoldják az Oroszországi Föderáció alkotórészeinek állami problémáit. Az ahhoz hasonló intézkedések azonban, melyeket Rahimov is támogat, semmi máshoz nem vezetnek, mint nyílt szeparatista megnyilvánulásokhoz és a szembenállás új hullámához.

Egyszóval Borisz Jecin irányelve az 1990-es évek elején hozzájárult az új „kiskirályok” megjelenéséhez, akik gyakorlati intézkedéseiket tekintve semmiben sem óhajtottak az egységes államban való élet diktálta szabályokhoz igazodni. Azonnal köréjük csoportosul a helyi etnokrácia.¹ Az Oroszország területén az 1990-es években kialakult válsághelyzetek a szociális-gazdasági és a politikai nehézségek mellett betudhatók területi kérdéseknek is. Ezek az újjult erővel feltámadó, a múltban megoldatlan problémákkal függtek össze: népek szétszakításával, a földbirtokviszonyok és egyéb kérdések jogi szabályozatlanságával, területi vitákkal és igényekkel, etnokratikus irányzatok megnyilvánulásaival.

Ami az 1990-es években Oroszország észak-kaukázusi régiójában történeteket illeti, nyilvánvaló, hogy ezek az események közvetlenül összefüggnek a karabahi konfliktussal, az észak-ázsiai köztársaságokban történt

¹ Ld. részletesebben: Jurij Filatov: Baskíria elnöke független akar lenni Moszkvától // Hírek. KM.RU hírügynökség, 2008. november 3., (*Филатов Ю. Президент Башкирии хочет независимости от Москвы // Новости. Информационное агентство «КМ. Ру»*) http://news.km.ru/prezident_bashkirii_xochet_nezav

eseményekkel és mindenekelőtt a tadzsikisztáni polgárháborúval (utóbbi Oroszország szemszögéből külső állam). Különösen komoly következményei voltak ebben az időszakban azoknak a konfliktusoknak, amelyek etnikai indíttatású pogromokba fordultak át. Ebben a kategóriába kell sorolnunk a nemzeti indíttatású eseményeket Kazahsztánban (Novij Uzeny), Üzbegisztánban (Fergána), Azerbajdzsánban (Szumgait) és másokat. Ugyanerre a sorba illeszkednek azok a konfliktusok is, amelyek az események továbbgyűrűzésével fegyveres etnikai összetűzésekkel, majd háborúkká nőttek ki magukat: Dél-Oszétia és Abházia (Grúzia), az oszét–ingus fegyveres konfliktus, az első és a második „csecsen háború” (Oroszországi Föderáció), Hegyi-Karabah (Azerbajdzsán). Szintén ebbe a sorba tartozik Grúzia fékevesztett agressziója Dél-Oszétiával szemben 2008-ban.

Az azeri–örmény konfliktus eseményeit részletesen kielemezték a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet népi küldött-tanácsának ötödik végrehajtó bizottsági ülésén 1991. május 30-án. Ugyanúgy vizsgálták a záródokumentumban is, a 6/55-ös számú, „Az örmény lakosság az Azerbajdzsáni Köztársaságból való deportálásának tényeiről”² szóló határozatban. Természetes, hogy ezek az akciók nem nélkülözték az alapos előkészítést. Mozgósították a Belügyminisztérium és a Szovjetunió Fegyveres Erőjének alakulatait, illetve az azerbajdzsáni Belügyminisztérium különleges rendőri egységeit. A deportáltak száma rövid idő alatt elérte az 5000 főt.

Elrendelték a teljes örmény lakosság deportálását. Azerbajdzsán határ menti övezetének 20 községéből, történelmi lakhelyükről telepítették ki az embereket. Azonnal a deportálás után megtörtént a betelepítés a kiürített községekbe. Ugyanakkor az azerbajdzsáni félnek is nyomos indoka volt az intézkedésre: az adott időszakban az Örményországból Azerbajdzsánba menekültek, összesen 200 ezer fő, zöme azeri volt.

1993 decemberében a konfliktus új erőre kapott a Kaukázuson túli területeken. Az 1991 és 1994 között folytatott nagyszabású, pusztító háború során különböző becslések szerint mintegy 30 ezer ember vesztette

² A Hegyi-Karabah autonóm körzet népi küldött-tanácsa végrehajtó bizottságának 6/55-ös számú határozata. A Szovjetunió Elnöki Hivatala. (*Решение № 6/55 Исполкома Совета народных депутатов Нагорно-Карабахской автономной области. Аппарат Президента СССР*) VH 76453, kelt. 1991. június 24-én. // „A Szovjetunió Kormányának döntése értelmében...” Nalcsik, El-Fa kiadó, (*«По решению Правительства Союза ССР...»*. Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа») 2003. 846-848. o.

életét, egymillióan váltak földönfutóvá.³ Ilyen „eredményeket” hozott a nemzetiségek közötti viszonyok egyensúlyának felborítása a Szovjetunió Kaukázuson túli területein.

1989. május 23–24-én Fergána városában történtek az első összecsapások az üzbég és a meszhit török fiatalok között. 58-an sérültek meg. A továbbiakban nőni kezdett a nemzetiségek közti feszültség.⁴ A fergánai etnikai konfliktusban az 1980-as évek végén a Szovjetunió Belügyminisztériumának adatai szerint 106-an veszítették életüket, köztük krími tatárok, görögök és 43 meszhit török. A Fergánai régiót 1268 krími tatár és 16 282 meszhit török hagyta el igen gyorsan.⁵ A köztársaságot elhagyók száma rendkívüli mértékben nőtt. Azerbajdzsánban a kurdok a nyugati területeken telepedtek le; becslések alapján számuk 11 ezer fő körül lehetett. Rajtuk kívül meszhit törökök is érkeztek. Fergánában mintegy 1000 lakóházat és más épületet égettek fel és raboltak ki.⁶ A „fergánai események” és az üzbég–tadzsik etnikai konfliktus miatt Ose városában a meszhit törökökkel együtt mintegy 150 hemsil család (kb. 2000 ember) szintén elhagyta korábbi lakhelyét, és az Oroszországi Föderáció területére vándorolt, mégpedig a Déli Föderális Körzetbe.

D. Mirzokulov adatai szerint e háború következtében a köztársaság 400–500 ezer polgára vált menekültté, az anyagi kár pedig 30 milliárd rubelre rúgott (az 1992-es árak alapján).⁷ A nemzetek közötti viszonyok ki-

³ V. Amelin: Konfliktusok a helyi közösségek prizmáján át: tudományos-publicisztikai karcolatok. (*Амелин В. Конфликты через призму местных сообществ: научно-публицистические очерки.*) Orenburg, 2007. 34. o.

⁴ Ld.: M. Mamajev: Az Észak-Kaukázus nemzeti kisebbségei: társadalmi helyzet, átalakulás. (*Мамаев М.И. Национальные меньшинства Северного Кавказа: социальное положение, трансформация.*) Moszkva, 2008. 181–215. o.

⁵ Ugyanott.

⁶ Ugyanott.

⁷ D. Mirzokulov. Politikai folyamatok és „polgárháború” Tadzsikisztánban (1990–1994) (*Д.М. Политические процессы и «гражданская война» в Таджикистане (1990 – 1994 гг.)*) // www.hist.msu.ru/Calendar/1997/Apr/Lomnosov97/mirzokulov.htm; Igaz ugyanakkor, hogy más publikációk más összesített adatokat is tartalmaznak a konfliktusról, figyelembe véve az azt követő katonai akciókat, amelyek jelentősen megnövelték a polgári áldozatok számát és súlyosbították a köztársaság veszteségeit. Több mint 50 000 halottat számoltak össze. A humanitárius katasztrófa következményeként kb. 1,2 millió ember vált menekültté vagy kényszerült áttelepülésre.

éleződése a közép-kaukázusi régióban, akárcsak a Kaukázuson túli területeken, katasztrofális következményekhez vezetett.

A területi változások és a lakosság migrációjának kérdése Oroszországot illetően elsősorban az OSzFSzK „A represszióval sújtott népek rehabilitációjáról” szóló törvényében tükröződött. Ebben pozitív és negatív hatások is érvényesültek. Értéke abban rejlik, hogy különös figyelmet fordítottak benne arra a problémára, amely hosszú ideig tabu volt. Ezáltal lehetőség nyílt úgymond kívülről nézni, valamelyest másként értékelni azon eseményeket, amelyek az 1920–1950-es évek deportálásával függetek össze a Szovjetunióban.

A törvény nem vette figyelembe azokat a lehetséges következményeket, amelyekhez a törvényi szinten kihirdetett intézkedések vezethettek. Ezen kívül sajtóságos megvetés mutatkozik meg benne a történelmi múlt és a kialakult történelmi reáliák közötti egyensúly elve iránt, amely azokra a területekre vonatkozott, ahol a represszió egyik fajtájával, a deportálással sújtott etnikai közösségek élnek.

Kétségtelen, hogy a törvény elfogadása utáni időszak (az 1990-es évek első fele) bizonyos következtetéseket enged levonni. Az internacionalizmus elvének oly lendületes és heves elutasítása mindenütt kizárólag a nemzeti érzés erősödéséhez, végső soron pedig a nacionalizmus fő ideológiává emeléséhez vezetett. A nemzeti eszme kóros elburjánzása nemzeti pszichózisba fordult át. Erre több mint elég példa akadt az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején a Szovjetunióban, illetve Oroszországban, mint ahogy azt már láthattuk.

Némely rendelkezések végrehajtása, egyebek között a szociális és a területi rehabilitációra vonatkozóké, lehetetlennek bizonyultak abban a felfordulásban, amelyen a társadalom egésze a piacgazdasági viszonyokra történő átállás során átesett. Ebből következett a nevezett törvény nem adekvát fogadtatása a társadalom részéről, illetve a dolgok valódi állásával való összehangolatlanság problémája. Bizonyos részben ez az Oroszországi Föderáció Állami Nemzetiségügyi Bizottsága (Goszkomnac) felelőssége is.

Az igazság kedvéért egyet kell értenünk a törvény elfogadását illetően az első következtetéssel, amelyet akkoriban a Goszkomnac alelnöke fejtett ki az OSzFSzK kormányának címzett levelében. Vlagyimir Szerjakov a következőket írta: „Mindazonáltal a törvény egyfajta értelmezése, amely

bizonyos közegre jellemző, a megrekedés alapvető tényezőjévé vált. Ez a felfogás úgy állítja be a jogszabályt, mint amely azonnali megoldás lenne minden problémára, legyen az jogi, politikai, kulturális vagy területi. Közben pedig sem a kérdés geopolitikai realitását, sem a jószomszédi viszony és együttműködés érdekeit nem veszi figyelembe.”⁸ A Goszkomnac elnöke ezért azonnal javasolt egy operatív jellegű intézkedéscsomagot, csakis azzal a céllal, hogy „stabilizálódjon a helyzet, és a folyamatot alkotmányos mederbe tereljék.”⁹

Valerij Tyiskov akadémikus 2008-ban a következőt jegyezte meg az adott témában: „Az e kérdésben 1991 áprilisában diadalmasan elfogadott törvényt teljes mértékben lehetetlen volt végrehajtani, akárcsak az előírányzott területi rehabilitációt és a represszióval sújtott egyes népekre vonatkozó törvényeket. A törvényben az állt, hogy az ellene való fellépés bűncselekmény. Mindazonáltal az Oroszországi Föderáció Legfelsőbb Tanácsának képviselői előtti felszólalásomban azt mondtam: a kapkodva elfogadott törvényeket nehéz végrehajtani.”¹⁰ Majd pedig megállapítja: „A nemzetiségi vezetők lobbizása a népek nevében és saját érdekeiket szolgálva nagyon erős volt a 'nemzeti államiság' terén. Az ingusok önálló köztársaságot követeltek a prigorodi járás bizonyos részével együtt, az oroszországi németek vissza akarták állítani a Volga-vidéki németek 1941-ben felszámolt köztársaságát, a balkárok szerettek volna elszakadni a kabbardoktól, az oszétok déli testvéreikkel kívántak újra egyesülni, a kozákoknak különleges állami státusra jelentették be igényüket stb...”¹¹

Hasonló következtetést olvashatunk egy internetes site-on megjelent cikkben: „Egy titkos egyezség története // Az OSzFSzK „A represszióval sújtott népek rehabilitációjáról szóló törvény”.¹² A szerző a következőt írja: „Jelcin a 'véres sztálini modellt' ostromozva egy tapodtat sem mozdult el ama zord idők logikájától. Számára, ahogy Sztálin számára sem, egyszerűen nem léteztek egyének. Egyikük egész „népeket” sújtott represszió-

⁸ Az OSzFSzK Állami Nemzetiségügyi Bizottságának alelnöke, Vlagyimir Szerjakov 01-712-es számú, 1991. december 17-én kelt levele az OSzFSzK Kormányának

⁹ Ugyanott.

¹⁰ Valerij Tyiskov: *Miniszter voltam* // http://valerytyishkov.ru/cntnt/na_sluzhbe/ya_byl_min.html#1 2008.

¹¹ Ugyanott.

¹² <http://www.ossetia.ru/events/history-of-deal>

val, a másik pedig egész „népeket” rehabilitált. Holott embereket száműztek, és emberek vesztették el tulajdonukat. És ha már feltesszük a kérdést az 'igazságosság visszaállításáról', akkor ennek minden konkrét elszenvedőre kell vonatkoznia, nem pedig valamiféle elvont 'népekre'”.¹³

Ramazan Abdulatipov, a Föderációs Tanács tagja, 1990-től 1993-ig az OSzFSzK Legfelsőbb Tanácsa Nemzetiségi Tanácsának elnöke a *Novije Izvesztyija* tudósítójának adott interjújában kiemelte, hogy ellenezte a szóban forgó törvény elfogadását. Mint mondta, eredetileg a jogszabály nem is annyira a területek, mint inkább a házak visszaszolgáltatására vonatkozott, amelyekből kilakoltatták az embereket. „De egy ilyen törvény végrehajtásához hiányzik a gyakorlati mechanizmus – jegyezte meg Abdulatipov – Csupán a 6. cikkelyben sikerült helyesbítést eszközölnöm, amelyik csak a kiegészítő szervezési intézkedések végrehajtása után helyezi kilátásba a rehabilitációt.”¹⁴

Közvetlenül az Orosz Föderációban a rehabilitációról szóló törvény elfogadása és végrehajtása egy sor konfliktushelyzetet teremtett. Súlyosbodott a helyzet az egykori Volga-vidéki német autonóm terület járásaiban. Szarátov megye és a szomszédos megyék lakossága nem különösebben támogatta, hogy visszaállítsák a Volgánál a németek autonómiáját. Ez természetesen más lehetőség keresésére kényszerítette az ott élőket. Egyelőre csak német nemzetiségi körzeteket hoztak létre az Altaj tartományban, Omszk megyében, és Borisz Jelcin elnök javaslata alapján dolgoztak ez ügyben Volgográd megyében is. Ez a hozzáállás óhatatlanul elégedetlenséget szült az oroszországi németek körében.

Feszült helyzet alakult ki a határrevízióra vonatkozó kijelentések miatt a létrejött államalakulatok, járások, sőt települések között is. Így például riadalom ütött ki Asztrahany megye három járásában, amelyekre vonatkozóan Kalmük-földnek voltak igényei. Továbbra is nyugtalanság uralkodott a Csecsen és a Dagesztáni Köztársaság határainál. Itt a korábban kitelepített csecsenek (akkinok) érdekei ütköztek az 1940-es években a hegyekből ezekre a területekre áttelepült lakókéval és kaukázusi avarokéval. Nem volt stabilitás a Kabard- és Balkárföldi és a Karacsaj-Cserkesz Köztársaságokban sem.

¹³ Ugyanott.

¹⁴ A határon // *Novije Izvesztyija* (На грани // Новые известия) 2004. október 11.

A helyzet olyannyira kiéleződött „A represszióval sújtott népek rehabilitációjáról” szóló törvény végrehajthatatlansága miatt – amely elsősorban az Észak-Oszét Köztársaság prigorodi járását érinti –, hogy az 1980-as évek végén nyílt fegyveres összecsapás robbant ki az oszétok és az Észak-Oszét-Alán Köztársaság ingus lakossága között. Ez több száz ártatlan polgár életébe került. A zavargásokat az váltotta ki, hogy helyi szinten egyre markánsabban folytatták a kiszorító politikát. Egyre gyakrabban fenyegette a polgárokat a kitelepítés, még hozzá azokból a házakból, amelyeket a magántulajdon jogán birtokoltak. Ugyanúgy megszaporodtak az önhatalmú föld- és épület kisajátítások, illetve egyéb törvénytelen cselekmények is. Az ilyen törvényszegések egyformán érintették minden olyan nemzetiség tagjait, amelyek különböző időben települtek át és éltek az adott területen: több mint 90 ezer ingusról, illetve más nemzetiségek képviselőiről volt szó.

A deportáltak területeire áttelepülők száma jelentős volt. Így a Groznij megyébe (amely az egykori Csecsen-Ingus Autonóm SzSzK területén jött létre) csak 1944–1945-ben mintegy 14 ezer kolhoz-család települt át. Ugyanebben az időben a Dagesztánban élő csecsenek földjére (ahol kialakították az Andaláli, a Vegyenszki, a Rithljabi, a Szurogati és a Novolaki járásokat) 9160 háztartás (61 000 ember) települt át, a Karacsajevi Autonóm Területre több mint 2000 háztartás, a Volga-vidéki Német Autonóm Területre kb. 85 ezer háztartás, és így tovább.

Nemzedékek éltek le életüket az új területeken, és nem állt szándékukban sehova sem áttelepülni. Természetesen a helyzet kiéleződött, fegyveres szembenállássá alakult át. Emiatt Sztavropol tartományban új sztanycákat is létre kellett hozni. Szükségessé vált egy sor normatív jogszabály kidolgozása a deportáltak területén élő etnikai közösségek szociális jogainak, érdekeinek védelmében. Oroszokról, ukránokról, lakokról, kaukázusi avarokról és még sok más nemzetiségről van szó; annak idején az ő számukra is biztosították a lakhatás jogát. Az OSzFSzK „A represszióval sújtott népek rehabilitációjáról” szóló törvényének 3. cikkelye nem tisztázza pontosan ezt a kérdést, csupán egy utasítást tartalmaz: „nem engedhető meg azon polgárok jogainak megcsorbítása, akik jelenleg a represszióval sújtott népek területein élnek.”

A következtetés nyilvánvaló volt. Megengedhetetlen azon polgárok kitelepítése, akiket a korábban represszióval sújtott etnikai közösségek te-

rületeire költöztettek, mint ahogy azoké is, akik később települtek oda. Meg kellett állapítani a kényszerből áttelepültek jogi státusát, és biztosítani kellett a jogi, gazdasági és szociális védelmet. Érvényt kellett szerezni azon polgárok jogainak és törvényes érdekeinek, akik az Oroszországi Föderáció területén élnek, és állandó lakhelyük elhagyására kényszerülnek.

Továbbra is élesen jelentkezett a területi rehabilitáció problémája. Egyértelmű, hogy megoldása mélyen tudományosan, kizárólag jogi alapon történhet. Figyelembe kell venni minden, a „vítés” területen élő polgár akaratnyilvánítását, bizonyos esetekben akár államközi szinten is. A kérdést megtárgyalták a represszióval sújtott polgárok képviselőinek Magasban (Ingus Köztársaság) megrendezett kongresszusán, 2001 áprilisában is. A kongresszust az OSzFSzK „A represszióval sújtott népek rehabilitációjáról” szóló törvénye elfogadásának 10. évfordulója alkalmából hívták össze. Csubenko (Vlagyikavkaz) „Az egykori Szovjetunióban represszióval sújtott népek problémájának megoldása a föderális állambe rendezkedés stabil fejlődésének idején” című cikkében elemezte a kongresszus anyagát. Zárszában a következőt állapította meg: „Ez a törvény, amely egyfelől pozitív és demokratikus, a másik oldalról alapvetően konfliktust szít. A jogszabály által bevezetett új terminus, a ’területi rehabilitáció’ provokáló erővel bírt az etnikumok közötti – például fegyveres – konfliktusok kialakulásában és további eszkalálódásában. Ez a törvény legitimálta a szélsőséges nacionalizmus politikáját, figyelemmel kívül hagyva a másik oldal érdekeit, illetve az állam valós lehetőségeit az anyagi kártérítés törvényben meghatározott kifizetése terén.”

Konfrontációs körülmények között aligha lehet sikeresen megoldani az új államalakulatok nemzetiségi-állami berendezkedésének problémáit. Az Ingus Köztársaság példája megmutatja, hogy milyen gazdasági, politikai és szellemi természetű nehézségekkel kellett szembenézni már az első időkben. Szükség volt ezen folyamatok intézményesítésére, és olyan hatalmi intézményt kellett keresni, amely irányíthatta a konfliktusok által teremtett folyamatokat. A térség konfliktusokkal terhelt időszakában létrehozták az Ideiglenes Közigazgatást az Észak-Oszét Köztársaság és az Ingus Köztársaság egy részén (1992–1995), az Oroszországi Föderáció Állami Bizottságát (1995–1996), az Oroszországi Föderáció Elnöke Meghatalmazott Képviselőjének Kormányát az Észak-Oszét Köztársaságban és az Ingus Köztársaságban (1996–2002), az Oroszországi Föderáció Elnöke

Állandó Képviselőjének tisztségét a Déli Föderális Körzetben (2002 óta). S hogy milyenek eme apparátus működésének eredményei? Ténylegesen „a területi problémák megoldása a kezdeti stádiumban maradt” – vonja le a következtetést Iszrapil Szampijev kutató.¹⁵

Szembetűnő volt a vonatkozó állami normatív jogszabályok tökéletlensége. Nem véletlenül hangzott el az Ingus Köztársaság elnöke, Ruszlan Ausev tábornok nyilatkozata, amelyben az Oroszországi Föderáció Legfelsőbb Tanácsának „Az Ingus Köztársaság megalapításáról” szóló, 1992. június 4-én kelt törvényének felületes kidolgozását nehezményezte. És valóban: a nemzetiségi-állami berendezkedési gyakorlatunkban az idő tájt megjelent az első dokumentum, amelyben egy állam – az Ingus Köztársaság – szerepel olyan alapvető fontosságú állami attribútumok megjelölése nélkül, mint a Köztársaság határai vagy fővárosa.

Ennél összetettebb a terület kérdése. A megoldás nyilvánvalóan nehéz, különösen akkor, ha érinti a határok kérdését. Minden bizonnyal a probléma megoldhatatlanságával találták szembe magukat az Oroszországi Föderáció irányítói is, és csak az „Az Oroszországi Föderáció állami-területi felosztásához szükséges átmeneti időszak elrendeléséről” szóló, 1992. július 3-án kelt törvényben találtak megoldást. Az átmeneti időszak végét 1995. július 5-ével jelölték meg, míg maga a törvény a kihirdetésekor lépett hatályba (1992. szeptember 8.). A törvény megállapította „hogyan Oroszországban hiányoznak az állami-területi elhatárolás kiegyensúlyozott mechanizmusai, valamint a represszióval sújtott népek területi rehabilitációjának eszközei”. E miatt a törvény miatt rendelték el az átmeneti időszakot az állami-területi elhatárolásra vonatkozóan. Véleményem szerint ez nem más, mint az OSzFSzK „A represszióval sújtott népek rehabilitációjáról” szóló törvényben rögzített hibás tételek elismerése az állam részéről.¹⁶ Ez tanúsítja a frivol hozzáállást a prognosztikus elvre épülő normatív jogszabály előkészítésekor.

¹⁵ Ld.: Iszrapil Szampijev: Etnopolitikai helyzet Ingusföldön: új kihívások és alternatívák (*Сампиев И.М. Этнополитическая ситуация в Ингушетии: новые вызовы и альтернативы*) // // Észak-Kaukázus: a konfliktusok megelőzése (*Северный Кавказ: профилактика конфликтов*) Moszkva, 2008. 40. o.

¹⁶ Oroszország népeinek rehabilitációja. Dokumentumgyűjtemény. (*Реабилитация народов России. Сборник документов.*) Moszkva, Inszán Kiadó («Инсан»), 2000. 121. o.

Az események negatív kibontakozása, ami az OSzFSzK „A represszióval sújtott népek rehabilitációjáról” szóló törvénye végrehajtásával függött össze, a probléma komolyabb megközelítését kényszerítette ki. Az új törvény immár rámutatott: elengedhetetlen, hogy „a vitás döntéseket csak is a felek érdekeinek egyeztetése útján oldják meg, az érvényes törvényeknek megfelelően. Továbbá szükség van egy dokumentumcsomag kidolgozására is, amely az Oroszországi Föderáció állami-területi és közigazgatási-területi felosztásának változásaival függ össze.” Kötelező továbbá „más, az érintett területeken élő népek jogainak és érdekeinek tiszteletben tartása”. És, ami a legfőbb, az új törvény kijelentette, hogy „a önkényes területfoglalás és határmódosítás tilos”¹⁷. Az ilyen tett „bűncselekmény Oroszország ellen, és büntetőjogi felelősséget von maga után.”

Rögtön akaratlanul is feltesszük a kérdést: miért nem lehetett mindezt szem előtt tartani OSzFSzK „A represszióval sújtott népek rehabilitációjáról” szóló törvényénél? Azért, mert az összeállítás és a kidolgozás folyamatában nem vették figyelembe a már említett prognosztikus jelleget. A továbbiakban ez meglehetősen komoly következményekhez vezetett. Például nemzetiségek közötti konfliktushoz az Észak-Oszét-Alán Köztársaság lakosságának oszét és ingus része között, amely mintegy 700 oroszországi állampolgár életét követelte. Ehhez még hozzá kell számolnunk a hatalmas állami költségeket, amelyeket a konfliktus rendezésére fordítottak (több mint 2 billió rubel). A konfliktus a lakosság migrációját vonta maga után, és kb. 90 ezer ingus elköltözését az Észak-Oszét-Alán Köztársaságból. A gyakorlatban destruktív politika nyilvánult meg a menekültstátuszt kapott ingusokkal szemben, akik szétszóródtak az Orosz Föderáció különböző közigazgatási egységeiben, leginkább az Ingus Köztársaság területén.

A közigazgatási jelentőségű prigorodi járás miatti szembenállás az Észak-Oszét Köztársaság és az Ingus Köztársaság között 1992. november 2-án szükségállapot kihirdetéséhez vezetett az Ingus Köztársaság területén. Ezen kívül az Oroszországi Föderáció Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége határozatot fogadott el a „További intézkedésekről az Észak-Oszét SzSzk-ban és az Ingus Köztársaságban uralkodó konfliktushelyzet rendezéséről” (1992. november 10.) Ám ezek az intézkedések nem bizonyultak elegendőnek. A helyzet továbbra is feszült maradt. Nyilvánvalóvá vált, hogy hi-

¹⁷ Ugyanott, 122. o.

ányoznak a kialakult konfliktushelyzet rendezéséhez szükséges normatív jogszabályi alapok. A vitás területi követelések megoldatlansága szembenállást válthatott ki az Oroszországi Föderáció más régióiban is. Hasonló állapotok jellemezték az észak-kaukázusi térséget.

Mi lehetett hát e helyzet megoldása? 1995. szeptember 16-án Borisz Jelcin elnök jóváhagyta „A represszióval sújtott népek területi rehabilitációját megvalósító intézkedésekről” szóló törvényerejű rendeletet. A dokumentum alapjául az Oroszországi Föderáció Alkotmánya 80. cikkelyének rendelkezése szolgált. A rendelet megállapította, hogy „az Oroszországi Föderáció közigazgatási egységeit elválasztó határok azok közös megegyezése alapján módosíthatók.”¹⁸ Ezen kívül a nevezett rendelet ismét megállapította, hogy különös figyelmet kell fordítani „a jelenleg is a represszióval sújtott népek területén élő polgárok jogainak és szabadságának biztosítására és tiszteletben tartására.”¹⁹ Ténylegesen ez a normatív jogszabály 20 éves moratóriumot hirdetett a területi rehabilitációra, ami természetesen hozzájárult a helyzet bizonyos mértékű stabilizálódásához az észak-kaukázusi területeken.

A továbbiakban sem sikerült azonban előrelépni és jogi úton elfogadhatóan meghatározni a területi rehabilitáció mechanizmusát. A benyújtott követelések részletes elemzése aztán azt is kimutatta, hogy az addigi jogszabályok sok szempontból nem feleltek meg nemcsak az oroszországi, de a nemzetközi, etnikai közösségek közötti vitás kérdések és igények rendezésére hivatott törvénykezési normáknak sem.

Ezekkel a folyamatokkal természetesen közvetlenül összefüggtek a Szovjetunió széthullásával elkezdődött etnikai tisztogatások. Úgy nézett ki, mint ha a Szovjetunió egykori köztársaságaiban végrehajtották volna a többnemzetiségű közösségek „kikristályosodását” elősegítő intézkedéseket. Ebbe az örvénybe belekeveredtek a közép-ázsiai, a kaukázusontúli, a baltikumi köztársaságok. Később Ukrajna is aktív részese lett a folyamatnak.

Oroszország meghirdette a népek összegyűjtését, azonnal fellépve minden, az etnikai közösségek áttelepítését felvető elképzelés ellen. Az oroszországi civilizáció kezdetektől fogva legfontosabb fejlődési irányaként tar-

¹⁸ Ld. uo., 236. o.

¹⁹ Ugyanott.

totta szem előtt a területén élő etnikai közösségek egyesítését. Igaz, ezt nem mindig sikerült megoldani.

Az Oroszországi Föderáció Állami Nemzetiségi Politikai Konceptiójában meghirdetett elv, amely „a történelmileg kialakult Oroszországi Föderáció megőrzését irányozta elő, gyakorlatilag megalapozta minden, az etnikai közösségek lakóhelyét illető területi vita rendezését”. Ehhez a dokumentum meghatározta a kérdés megoldásának mechanizmusát is: „az Oroszországi Föderáció egységei közötti viták és konfliktusok egyeztetési folyamatok révén történő rendezése az Oroszországi Föderáció Alkotmánya és az Oroszországi Föderáció egységeinek szabályzatai, rendelkezései alapján.”

Elsőként ezek a folyamatok Üzbegisztánt és Tadzsikisztánt érintették. Üzbegisztánban a fegyveres erők bevetése nyomán több mint 90 ezer meszhet török nemzetiségű állampolgárt üldöztek el Oroszországba. Egy részük Oroszország területén maradt (több mint 70 ezer ember), mintegy 10 ezer Ukrajnában települt le, de megnőtt a meszhit török szórvány Azerbajdzsánban is, ahol számuk elérte a 100 ezer főt. Grúzia megakadályozta a meszhit törökök visszatérését 1944-es kitelepítésük előtti lakóhelyeikre. Oroszország területén a meszhit törökök leginkább a Déli Föderális Körzet területén szóródtak szét. Adaptálódásuk és integrációjuk a kubáni közösségbe nehezen történt, és a folyamat, mint ismert, egy Egyesült Államokba való áttelepüléssel zárult (több mint 12 ezer fő).

Egymás után jelentek meg különféle kezdeményezők és egész csoportok, politikai elitek, pártok, azok vezetői, a nemzetiségi értelmiség egyes képviselői, akik területi igényekkel léptek föl, rá se hederítve a tényre, hogy ezek megszaporodása elkerülhetetlenül katasztrófához vezet. Az ilyen nézeteket valló csoportok leginkább az 1990-es években jöttek létre. Azonban működésük ma is folytatódik a Föderáció köztársaságokká átalakult egységeiben: a Csecsen, a Kabard- és Balkár, az Ingus, a Karacsaj-Cserkesz, az Adige, a Tatár és a Burját Köztársaságokban. Az Oroszországban folytatott szociológiai kutatások rendelkezésre álló adatai alapján éppen ezekre a köztársaságokra esik a belső határok módosítására vonatkozó feljegyzett követelések 95%-a.

A gyakorlat azt mutatja, hogy a belső határberendezkedés kérdései nemcsak a korábban represszióval sújtott nemzetiségi-etnikai közösségeket töltik el aggodalommal, hanem azokat is, akiket nem sújtottak pél-

dául kitelepítéssel vagy nem fosztották meg államiságától. A gyakorlatban, bár szükséges lett volna, alapvető szempontokat nem vettek figyelembe. Ilyen az etnikai közösségek kötődése egyik vagy másik történelmi lakóhelyhez (amit nem szegtek meg), a lakosság vonzódása egyik vagy másik kulturális régióhoz, a célszerűség szem előtt tartása a gazdasági fejlődés és a kulturális újjászületés előnyeinek szempontjából, a földrajzi szempontok (a központtól való távolság, a másodlagosként való kezelés), az igyekezet, hogy megakadályozzák a „népek kikristályosodása” elméletének meghonosodását (elterjedését) az életben, és végül a biztosítékok hiánya arra vonatkozóan, hogy példának okáért éppen a Burját Köztársaságban és nem máshol lesz kényelmesebb az élet a létrehozott nemzetiségi körzetek lakossága számára, amennyiben a terület a Burját Köztársaság joghatósága alá kerül.

A nevezett elvek megszegése a valóságban mindig szerfelett negatív következményekkel jár. Példa: az ezen az alapon kialakult ellentmondások a grúzok és a dél-oszétok között Grúzia területén, vagy a csecsenek és az ingusok között az egykori Csecsen-Ingus Autonóm SzSZK-ban, amikor az ingusok fejlődése a köztársaságban másodlagos szempontnak számított.

Egyszóval az oroszországi köztársaságok szuverénvé válása, ami az időtájt alapvetően pozitív tényezőnek tűnt, mégis hozzájárult a nemzeti mozgalmak, egyes vezetőik aktivizálódásához, és programjaikban a területi átalakítások megfogalmazásához.

Ennél progresszívabb és kényelmesebb lett volna abban az időszakban az új Oroszország, a föderatív állam felépítése szempontjából a régiók státusának megváltoztatása. Egyenlő jogok biztosítása számukra, elfogadhatóbb és az élet által kipróbált államberendezkedési „modell” kiválasztása a nemzetközi gyakorlat figyelembevételével, és ennek alkotmányos rögzítése. Nem véletlenül tesznek javaslatokat politikusok és tudósok a mai Oroszország közigazgatási felosztásának egyéb lehetőségeire. Olyan felosztásra, amely megfelelné a történelem kihívásainak. Ilyen például Oroszország déli része esetében a Dagesztáni, a Csecsen és az Ingus Köztársaságokat összefogó Kaszpi tartomány létrehozása, az Ingus és az Észak-Oszét-Alán, illetve a Csecsen és az Ingus Köztársaságok egyesítése, valamint más elképzelések.

Az ellenzék hadműveletei miatt az 1990-es évek elején orosz, koreai és más nemzetiségű állampolgároknak 24 órán belül kellett menedéket ta-

láltniuk Oroszországban. A tadzsikisztáni háború hatalmas károkat okozott a demokratikus átalakulás terén.

Semmilyen, az oroszországi föderalizmus tökéletesítését illető elképzeléseknek nem szabad kategorikusnak lenniük. A történelmi múlt és a kialakult viszonyok kiegyensúlyozottságának elvén kell alapulniuk. Ugyanezt az elvet tartalmazza egyébként az OSzFSzK Legfelsőbb Tanácsának elnöke, Borisz Jelcin 1991. július 3-án kelt, „A jogrend megszilárdítását célzó intézkedésekről Észak-Oszétia illetve Csecsen- és Ingusföld körzeteiben” című rendelete.

A munkacsoport elismerte a helyzet kiéleződését Észak-Oszétiában, ahol csak a hivatalos adatok szerint 55 ezer grúziai menekült volt, illetve azt is kimondta, hogy a rehabilitációnak minden represszióval sújtott polgárra vonatkoznia kell, függetlenül nemzetiségi hovatartozásától. Ezzel kapcsolatban az Ingus Köztársaság elnöke, Ruszlán Ausev benyújtotta saját javaslatát a probléma megoldására. Ennek lényege, hogy „a nemzeti-területi határok visszaállítása az Oroszországi Föderáció egységei közötti határok módosítását vonja maga után. Oroszország Alkotmánya 67. cikkelyének 3. pontja nem terjed ki azon területekre, amelyekről erőszakkal telepítették ki a korábban ott élőket.” Ezzel kapcsolatban a javaslat módosításokat eszközölt volna a törvényben: „a rehabilitált népek nemzeti-területi alakulatai azon határok szerint állíthatók vissza, amelyek alkotmányellenes, erőszakos megváltoztatásuk illetve megszüntetésük pillanatában voltak érvényben.”²⁰

Hasonló álláspontot fejtett ki 1994. március 29-i, 1B-NSz számú határozatában az Ingus Köztársaság Parlamentjének Népi Gyűlése is. „Azon tény jogszerűtlenségének elismerése, hogy a represszióval sújtott népek területi rehabilitációja (amelyhez az Oroszországi Föderáció egységeinek feltétlen és kölcsönös hozzájárulása szükséges) elakadt, valamint ezen népek jogainak feltétlen visszaállítása – lévén ezeket a népeket az állam, azaz a Szovjetunió erőszakkal telepítette át – az Orosz Föderációt terheli, mint a Szovjetunió jogutódját” – olvashatjuk a Köztársaság Parlamentjének határozatában.²¹

²⁰ Az Ingus Köztársaság elnökének, Ruszlán Ausevnek az Oroszországi Föderáció Elnöki Hivatala Államjogi Igazgatósága vezetőjéhez, Ruszlán Orekhovhoz címzett 1994. február 24-i, 85. számú levele.

²¹ Az Ingus Köztársaság Népi Gyűlésének és Parlamentjének 1994. március 29-i, 1B-NSz számú, az Ingus Köztársaság Népi Gyűlésének és Parlamentjének elnöke,

Ezután Ruszlán Ausev álláspontja továbbfejlődött a Kalmük Halmg-Tangcs Köztársaság Parlamentjének 164-IX számú határozatában, amelyet 1994. március 11-én fogadtak el az adott kérdésben. Többek között a következő olvasható a témát illetően: „Az elakadás a represszióval sújtott népek területi rehabilitációjában (amely az Oroszországi Föderáció illetékes egységei közötti határok módosítására vonatkozó feltétlen és kölcsönös egyetértés mellett jöhet létre) az alkotmányellenesen, erőszakkal likvidált nemzeti-állami alakulatok korábbi határok alapján történő visszaállításának folyamatát már előre arra kárhoztatja, hogy megcsoorbítsák a történelmi igazságosságot és súlyosbítsák a nemzetiségek közötti és a regionális viszonyokat.”²²

A lakosság egy bizonyos nemzetiséghez tartozó nagy koncentrációja rögtön felveti a hatékony igazgatás problémáját. A legfontosabb feladatok egyike továbbra is a földtulajdonlási kérdések rendezése, amelyek a köztulajdonban lévő földekre, a hegyvidéki és a síkságokon elterülő, korábban (1944-ig) a Csecsen-Ingus ASzK-hoz tartozó földekre vonatkoznak. Emellett feltétlenül figyelembe kell venni a csecsenek hagyományos életmódjából fakadó érdekeit, több település lakóinak tiltakozását „a szovjet hatalom idején megállapított határok megtartása” ellen, lévén ezek a települések számára jelentős területek elvesztését jelentik, végül pedig a saría és az ada normáinak betartását.

Mindezzel kapcsolatban nyomós érvekre van szükség, amelyek jogi alapokra támaszkodnak, és figyelembe veszik az oroszországi és a nemzetközi tapasztalatokat a hasonló problémák megoldásában. Ennek érdekében 1994 februárjában az Oroszországi Föderáció nemzetiségügyi miniszterhelyettese, Vjacseszlav Mihajlov vezetésével tudósok és minisztériumi szakértők egy csoportja az ausztriai Salzburgba utazott egy szemináriumra, amelyet a Nemzetközi Kutatási és Csere Bizottság (IREX) égisze alatt rendeztek. A szeminárium 1947 óta működik. Több meghallgatásra került sor a nemzetiségek közötti viszonyok problémáiról, ame-

Musza Keligov által aláírt, „Az Oroszországi Föderáció Az OSzFSzK Represszióval sújtott népek rehabilitációjáról szóló törvénye kiegészítésének törvénytervezetéről” szóló határozata.

²² A Kalmük Halmg-Tangcs Köztársaság Parlamentjének 1994. március 14-i, 55. számú levele az Oroszországi Föderáció Elnöki Hivatalának Államjogi Igazgatóságához.

lyek munkájában részt vettek az ENSZ Emberjogi Bizottságának vezető tanácsadói, Esbjörn Eide professzor (Norvégia) és Hörst Hennem, a Tafti Egyetem professzora (Egyesült Államok). Az egyik szeminárium kifejezetten a területi rehabilitációról szólt olyan konfliktusok esetén, mint amilyen az Észak-Oszét Köztársaság oszét és ingus lakosai között robbant ki. Az Oroszországi Föderáció jelenlegi egysége, az Ingus Köztársaságnak a prigorodi járásra való jogait illetően megállapították, hogy adott esetben az Ingus Köztársaság nem lehet ilyen igényeket támasztó jogalany, az 1940-es években ugyanis nem létezett önálló államként. A problémát csak a folyamatban résztvevő felek oldhatják meg, azaz az Észak-Oszét Autonóm ASzSzK és a Csecsen-Ingus ASzSzK, amelyeket ezek a folyamatok érintettek az 1940-es, 1950-es években.

A mi szemszögünkből nézve, amennyiben felmerül a prigorodi járásnak az Ingus Köztársaság joghatósága alá való átadása, ezzel párhuzamosan feltétlenül szót kell ejteni azon három közigazgatási járás visszacsatolásáról Sztavropol tartományhoz, amelyeket az 1950-1960-as években a Csecsen-Ingus ASzSzK-nak adtak át; ezt több dokumentum is alátámasztja. Bár az „ötök” (Anasztasz Mikojan, Klement Vorosilov, Georgij Malenkov, Leonyid Brezsnyev és Nyikolaj Beljajev) „Az SzKP KB Elnökségéhez” írt, 1956. december 22-én kelt levele²³ dokumentumként nem bír jogerővel, mégis olyan információkat tartalmaz, amelyek jelentősen hozzájárulnak a probléma feltárásához.

Az Oroszországi Németek Nemzetközi Szövetségének határozata (1994) konkrétan rámutatott, hogy „nincs előkészítve a törvényhozási bázis a nemzeti-állami alakulatok létrehozásához”. Ezért ugyanebben a határozatban azt a javaslatot fogalmazták meg az államhatalmi szervek számára, hogy „emeljék ki 1995-ben elsőbbséget élvező feladatokként a már léte-

²³ N. Bugaj – A. Gonov: Észak-Kaukázus: határok, konfliktusok, menekültek (dokumentumok, tények, kommentárok) (*Бугай Н.Ф., Гонов А. М.: Северный Кавказ: границы, конфликты, беженцы [Документы, факты, комментарии]*) Rosztov-na-Donu, 1997. 172-175. o. A végkövetkeztetés egyik pontja a következőt állapította meg: „A Csecsen-Ingus ASzSzK visszaállítása alapvetően a korábbi határok megtartásával, visszacsatolva az 1944-ben Groznij megyének, a Dagesztáni ASzSzK-nak, az Észak-Oszét ASzSzK-nak és a Grúz SzSzK-nak átadott járásokat az Észak-Oszét ASzSzK Prigorodi járasa kivételével.” Ezután pedig a következőt olvashatjuk a dokumentumban: „...a Csecsen-Ingus ASzSzK-hoz csatolni a Groznij megyével határos járásokat: a Naurit, a Selkovszkijt és a Kargalinszkijt. (Ugyanott, 173-174. o.).

zói német nemzetiségi körzetek támogatását, így német települések létrehozását a Volga-vidéken, az elnök törvényerejű rendeletének megfelelően nemzetiségi járás létrehozását Szaratov megyében és nemzetiségi körzet létrehozását a Volgográdi megyében.”²⁴ A Volga-menti németek I. Kongresszusa, amelyet 1993-ban rendeztek meg Szaratovban, már konkrét határozatot hozott a következőről: „A Volga-vidéki németek államiságának visszaállítása, a jelenlegi szakaszban – és ez a legfőbb feladat – összefogott lakóhelyek létrehozása német családok számára és áttelepülésük elősegítése az egykori Szovjetunió más régióiból.”²⁵ Az oroszországi németek közössége gazdag alkotói potenciállal bír, amit Oroszország bármelyik közigazgatási egységében, ahol oroszországi németek élnek egy helyen, az orosz államot szolgáló célokra lehetne fordítani. Szó lehet gazdaságról, kultúráról és különösképpen az oktatásról. Ez utóbbi területen a németek mindig is az élvonalhoz tartoztak, ami szemmel láthatóan tükröződött Oroszország történelmében.

Mindmáig megfigyelhető a Grúzia és Oroszország között elterülő, a Karacsaj Autonóm Terület kluhori járása feletti fennhatóságot illető kérdés felnagyítása (Karacsaj-Cserkesz Köztársaság).²⁶ Ennek irányítását a karacsajok kitelepítése miatt adták át a Grúz SzSzk-nak 1943-ban. Grúz politikusok egy csoportja Grúzia Nemzeti Biztonsági Tanácsához és Grúzia Egyesítésének Legfelsőbb Tanácsához fordult, követelve, hogy jelezzék igényüket Oroszország felé Grúzia egykori kluhori járására. A nevezett terület, amely jelenleg a Karacsaj-Cserkesz Köztársaság része, 1944 és 1956 között tartozott a Grúz SzSzk-hoz. Ezek a területek a karacsajok, a hemsinek és az abházok 1944-es Kazahsztánba való kitelepítése után kerültek Grúziához. (A szerzők tévesen a Grúzia déli területein élő hemsineket és az abházokat említik. A hemsineket a meszhit törökökkel és a kurdokkal együtt telepítették ki 1944 novemberében. Az abházokat nem deportálták, ennek a nemzetiségnek csak egyes képviselőit érintette a kitelepítés.) Azonban ezeknek a népeknek a rehabilitációja és száműzetésből való visszatérésük után a földek ismét Oroszországhoz kerültek.

²⁴ Ld. a *Neues Leben* 36. számában, 1995. január 23–29., 81. o.

²⁵ Ugyanott, 8. szám, 1993. február 24., 5. o.

²⁶ Grúz politikusok igényeket jelentettek be Oroszországgal szemben (*Грузинские политики выступили с требованием предъявить претензии к России*) // *segodnya.ru* (2007. március 12.)

A felhívás szerzői garantálják az autonóm státust az egykori grúz terület népeinek, amennyiben Grúzia fennhatósága alá tartoznának. A Kluhori járásban 1956-ra a kolhozokban 4,1 ezer fő dolgozott, ami 771 grúz családot jelent (szvánok és racsinok, a Grúz SzSzK lakossága). A legutóbbi adatok szerint Grúzia egyes területein aláírásgyűjtést indítottak „az ősi grúz földek visszaadásáért”. A felhívás igényt jelent a Szocsi – Krasznaja Poljana – Adler területre. Emlékeztetőül: még 2006 októberében Mihail Szaakasvili elnök Tbiliszipben egy internetes konferencia alkalmával így győzködte az újságírókat: „Nem tartunk igényt Szocsira és az ehhez a városhoz kapcsolódó régióra, amely valaha a független, sőt a szovjet Grúziához is tartozott. Bár a 'szocsi' szó jelentése grúzul magas fenyő”²⁷ – jegyezte meg. Gyakorlatilag Grúzia Dél-Oszétia és Abházia népei elleni agressziója 2008 augusztusában nem volt más, mint a két köztársaság területére irányuló követelés.

Egyet kell értenünk azzal, hogy a területi rehabilitáció egy felettébb bonyolult folyamat, és a gyakorlatban csak akkor mehet végbe, ha konszenzus van a bonyolult probléma megoldásán dolgozó jogalanyok között. Ez sajnos sem a konfliktus elején, sem a végén nem volt adott. Egyértelmű, hogy a közösségek közötti kapcsolatok alapvető vezérelveit dobták félre, közöttük a történelmi lakhelyhez való ragaszkodást, a gazdasági és kulturális központokhoz való vonzódás elvét, a más felekezethez, nemzetiséghez tartozó közösségek együttélését, amelyek ennek ellenére évszázadokig léteztek egymás mellett.

Egyszóval a gyakorlat szempontjából nyilvánvaló az elutasítás a belső határok elvének fetisizálását illetően. Ezzel kapcsolatban a legfőbb feladat, amelynek megoldására törekszünk ez ügyben, hogy „egy hatékony államot hozzunk létre a már létező határokon belül”,²⁸ amely megfelel a humanista értékeknek, a civilizáció sok szenvedéssel felállított mércéinek, „olyan mércéknek, amelyek egységes gazdasági, humán és jogi teret biztosíthatnak számunkra”.²⁹

²⁷ Ld.: Grúz politikusok igényeket jelentettek be Oroszországgal szemben (*Грузинские политики выступили с требованием предъявить претензии к России*) // *segodnya.ru* (2007. március 12.)

²⁸ Ugyanott, 15. o.

²⁹ Ugyanott, 31. o.

Ezzel együtt Oroszország lassanként pozitív eredményeket ér el ezen intézkedések végrehajtásában, bár ezek még csak alig érezhető mértékben láthatók. Adott esetben az Orosz Föderáció különálló egységeinek egyesítéséről van szó (Perm, Kamcsatka és Zabajkalszkij tartományok). A hét föderális körzet működése, bár olybá tűnik, mintha nem volna legitim, mégis hozzájárul az oroszországi államiság megerősítéséhez, sok népgazdasági kérdés megoldásához, s bizonyos mértékben tompítja a határvi-
tákat és a területi követeléseket.

Azonban ez nem bizonyítja, hogy mindennek és mindenkinek sürgősen egyesülnie kellene. Szigorú és kiegyensúlyozott hozzáállás szükséges ezen intézkedés végrehajtásához, az ilyen műveletek gyakorlati célszerűségének figyelembe vételével (a politikai, gazdasági és nemzeti vonatkozások fejlődési iránya).

Természetesen – s ez mély meggyőződése – az etnikai tisztogatások oka a területi probléma. Minden közösség „ellenséget” keresett, bűnöst, amely a nehézségeket okozta. Ezt más etnikai közösségekben találták meg, amelyek az adott nemzettel együtt éltek, méghozzá úgy, hogy közben az egynemzetiségű állam létrehozása lebegett a szemük előtt. Ez az állam természeténél fogva eleve elfogadhatatlan. Az egyik mechanizmus a „társadalom kikristályosodásának” elmélete volt, amelynek megvalósítása súlyos következményekkel járt. Ezek a konfliktusok aztán fegyveres összecsapásokba, nemzetek közötti összecsapásokba és háborúkba fordultak át.

(A konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata – fordította Földvári-Lapath Attila Nyikita)

Gyóni Gábor

OROSZ BIRODALOM VOLT-E A SZOVJETUNIÓ?

1. Az első világháború eredményeképpen Közép-Kelet-Európában felbomlottak tradicionális, dinasztikus birodalmak, s megkezdődött a nemzetállamok kialakulásának – bonyolult ellentmondásokat magában rejtő, lényegében napjainkig tartó – folyamata. Az egykori Orosz-, Oszmán- és Habsburg birodalmak helyén nemcsak nemzetállamok alakultak ki, hanem soknemzetiségű föderációk is, melyek közül legjelentősebb az Orosz Birodalom romjain – elveszítve az egykori Orosz Birodalom baltikumi, lengyelországi, besszarábiai területeit, s a Kaukázusban Kars vidékét (az elmúlt 200 év orosz hódításainak jelentős részét) – 1922 decemberében létrejött soknemzetiségű állam, a Szovjetunió volt.

Az 1991 után létrejövő, korábban államisággal nem rendelkező, nyelvi-eg-kulturálisan Oroszországhoz közel álló szovjet utódállamok történetírásában természetesen uralkodóvá vált a történeti emlékezet megformálásában az orosz múlttal szembeni pozicionálás. Az új nemzeti historiográfiák interpretációban – a fiatal nemzetállami diskurzus gyermekbetegségeként – a Szovjetunió (s általában véve Oroszország) történelmének hangsúlyozottan etnikai nacionalista (etnicista) interpretációja jelenik meg (a legerősebben talán Ukrajnában, ahol az 1932–33-as szovjetunióbeli, ukrainai éhínséget – nyilvánvaló aktuálpolitikai céllal, de nemcsak a politika szintjén – úgy interpretálják, mintha az kimondottan az ukrán nép fizikai megsemmisítésére irányult volna).¹ Kelet-Közép-Európában ettől függetlenül mélyebb hagyományai vannak az etnikai interpretációknak, s a magyar irodalomban is lehet találkozni olyan, a történetiség elvét feladó művekkel, amelyek a soknemzetiségű Oroszor-

¹ *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД*. Київ 2007., az ukrán Rada 2006-ban az ukrán nép elleni genocidiumként értékelte az 1932–1933-as éhínséget. *Відомості Верховної Ради України* 2006. № 50.

szág történelmének egészét egyfajta etnikai harcként ábrázolják.² Gyakori előítélet, amely az Oroszország fejlődésében a nemzetiségi folyamatokat orosz–nem orosz relációra egyszerűsíti, s ezen belül is a nem orosz népek ruszifikációját emeli ki, nem véve figyelembe az oroszok asszimilációját.³ Ezekben, s a hasonló interpretációkban a Szovjetunió „orosz birodalomként” jelenik meg, az orosz birodalmi és legfőképpen nacionalista érdekek kiszolgálójaként.

2. A cárizmus utolsó időszakában (a liberális-nacionalista II. Sándor uralkodásától kezdve) nacionalista, ruszifikáló politika vette kezdetét az Orosz Birodalomban, mely az 1863-as lengyel felkelés utáni megtorlásokban (lengyelek számára a földvásárlás megtiltása 9 kormányzóságban, a lengyel és litván nyelvek száműzése az oktatásból, a katolikus egyház elleni repressziók, a lengyelek eltávolítása a közigazgatásból, az ügyintézés ruszifikálása),⁴ a Volga-vidéki, baltikumi, kaukázusi nemzetiségi-felekezeti iskolák ruszifikálásában,⁵ az ukrán nyelv elleni állami intézkedésekben nyilvánult meg leglátványosabban. III. Sándor uralkodása (1881–1894) idején az autonóm Finnországban is ruszifikációs kurzus vette kezdetét, különböző zsidóellenes törvényeket hoztak, amelyek – az antiszemita törvénykezési gyakorlat – lényegében az Orosz Birodalom megszűnéséig folytatódtak.⁶ Közép-Ázsiában korlátozták az őslakosok számára a földszerzést, miközben már Sztolipin reformjai előtt megkezdődött a peremterületek „kolonizációja”, azaz orosz parasztokkal való benépesítése.⁷

² Pusztay János: *Nyelvével hal a nemzet*. Budapest 2007.

³ Сандерланд В. Русские превращаются в якутов? «Обынородчивание» и проблемы русской национальной идентичности на Севере Сибири. in: *Российская империя в зарубежной историографии*. Москва 2005. 199–227.

⁴ Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.) in: *Вопросы истории* 1995/9. 130–142., 133.

⁵ Egyedül az örmény iskolák autonómiája maradt meg 1871 után, ám 1905-ben ezt is likvidálták. Tulajdonképpen ezután kapott lábra az örmény nemzeti ellenállás, a dasnakok mozgalma. Дякин В. С.: *Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.)* in: *Вопросы истории* 1995/9. 130–142., 138.

⁶ Иоффе Г. З. Выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 г. in: *Вопросы истории* 2001/9. 85–98.

⁷ Дякин В. С. *Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.)* in: *Вопросы Истории* 1995/9. 130–142., 138.

Ez a fajta politika természetesen ahhoz vezetett, hogy a nemzetiségi kérdés az egyik leglényegesebb destabilizáló faktorrá vált a soknemzetiségű birodalomban. Az Orosz Birodalom alkotmánya szerint az államnyelv az orosz volt (3. cikkely), az államvallás a pravoszlávia (62. cikkely – az egyéb vallások szabad gyakorlásának biztosítása mellett, 67. cikkely). Az orosz lakosság a birodalom bizonyos peremterületein (Dél-Kaukázus, Vilnó és Kovnó kormányzóságok, Varsó) „különleges jogokat” élvezett, etnikai alapon elkülönülő választói körzetet alkotva.⁸ Az etnicizáló törvénykezési gyakorlatnak a monarchia bukása, az 1917-es februári forradalom után hatalomra jutott Ideiglenes Kormány vetett véget, márciusban eltörölve minden hitbéli és vallási korlátozást.⁹

A szovjethatalom nemzetiségi politikája a népek önrendelkezési jogának elvéből indult ki: a Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusa 1917. október 25-i munkásokhoz, katonákhoz és parasztokhoz intézett kiáltványában egyebek mellett azt ígérte, a szovjethatalom biztosítja a népek önrendelkezési jogát.¹⁰ A szovjethatalom egyik első dekrétuma (október 26-án) az antiszemita pogromok elleni leghatározottabb fellépést sürgette.¹¹ November 2-án (az új naptár szerint 15-én) elfogadták az Oroszország népeinek jogairól szóló deklarációt, biztosítva (1.) Oroszország népeinek egyenlőségét, (2.) a népek önrendelkezési jogát, beleértve az önálló állam alapításának igényét, (3.) minden nemzeti és vallási privilégium és korlátozás eltörlését, (4.) a nemzeti kisebbségek szabad fejlődésének lehetőségét.¹² Mindez a gyakorlatban is megvalósult, december végén Finnország függetlenségének elismerésével.¹³ 1918 januárjában a szovjethatalom „a szabad nemzetek szövetsége alapján” létrejött föderatív köztársasággá nyilvánította Oroszországot, amely után megkezdődött a polgárháborúba sodródó ország fokozatos „föderalizációja”.¹⁴ A Szov-

⁸ *Конституция Российской империи*. СПб. 1908. 54., 65., 142-143.

⁹ *Сборник указов и постановлений Временного Правительства* вып. 1. 27 февраля – 5 мая 1917 г. Петроград 1917. 46.

¹⁰ *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*. Т. 2. Москва 1983. 7.

¹¹ *Декреты советской власти* Т. 1. Москва 1957. 16.

¹² *Декреты советской власти* Т. 1. 40.

¹³ *Декреты советской власти* Т. 1. 250.

¹⁴ *Декреты советской власти* Т. 1. 321., Гроспуп В. Я.: *Образование СССР (1917–1924 гг.)* Москва 2007. 33-58.

jetek 7. Összoroszországi Kongresszusán 1919 februárjában nemcsak hogy kiálltak az elnyomott népek jogaiért, de harcot hirdettek az „orosz nacionalista burzsoázia” ellen, további engedményeket téve a nemzetiségek irányába (maga Lenin különbséget tett az elnyomó és elnyomott népek nacionalizmusa között, utóbbit támogatandónak tartva).¹⁵ Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt 1919. márciusi programja az anyanyelvi oktatás szükségességét hangsúlyozta.¹⁶ Ukrajnát illetően, például, az OK(b)P KB, tekintettel „a cárizmus és Oroszország uralkodó osztályainak sok évszázados elnyomására”, arra kötelezte a párt tagjait, hogy mindent tegyenek meg az ukrán nyelv terjedése és szabad kibontakozása érdekében.” A párt tagjai, „figyelembe véve az ukrán tömegek elmaradottabb részének évszázados elnyomatását, kötelesek a lehető legnagyobb türelemmel viszonyulni hozzájuk.”¹⁷ A szovjethatalom a polgárháború idején a gyakorlatban is fellépett mindenféle nemzetiségi megkülönböztetés és az orosz sovinizmus ellen.¹⁸ A soknemzetiségű Orosz Birodalom népei közül sokat a prenacionális identitás jellemzett 1917 előtt, s például Közép-Ázsiában éppen a szovjethatalom „teremtette meg” a ma is ismert „nemzeteket”: jó példa erre a különböző karluk-, kipcsak-, és oguztörök nyelvű etnoszok (szártok, a tulajdonképpeni üzbégek, „közép-ázsiai törökök”) egyvelegeként létrejött modern üzbég „nemzet” esete. De ide lehet sorolni az 1917 előtt pusztán „tatárként” (kaukázusi tatár) emlegetett azerbajdzsánokat is.¹⁹

Közép-Ázsiában a szovjethatalom egészen odáig ment az „orosz sovinizmus elleni harcban”, hogy kitelepítették az ebbe a térségbe korábban érkezett orosz telepes-parasztokat. Az OK(b)P KB egyik 1920. szeptemberi határozata (3. pont) azt tűzte ki célul, hogy megszabadítsák Közép-

¹⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 3. Москва 1984. 18.

¹⁶ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. 82-83.

¹⁷ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. 1983. 199.

¹⁸ Ld. E vonatkozásban a Népbiztosok Tanácsának alábbi rendelkezéseit: 1919. 06. 05. segítségnyújtás a zsidópogromok áldozatainak; 1919. 08. 14. Szibéria őslakos népei számára a jogok garantálása; 1919. 10. 06. segítségnyújtás a fehérterror baskír áldozatainak.

¹⁹ Krausz Tamás: *Bolsevizmus és nemzeti kérdés*. Budapest 1989, Akadémiai Kiadó; Krausz Tamás: *A Szovjetunió rövid története*. Budapest 2008, Kossuth, 63. o.

Ázsiát a „ragadozó nagyorosz kulákoktól”, és felszámolják a „birodalmi kolonizációt”.²⁰ A „kulák sovinizmus” elleni harc jegyében 1921-ben került sor az oroszok kitelepítésére Közép-Ázsiából, az általuk elfoglalt földeket visszaadták a „kirgizeknek” (kazahoknak).²¹

Az 1922-ben megalakult Szovjetunió 1926-ban (a közép-ázsiai köztársaságok konszolidálódása után) 6 szövetségi köztársaságot (Oroszországi SZSZFK, Ukrán SZSZK, Belarusz SZSZK, Kaukázusontúli SZSZFK, Türkmen SZSZK, Üzbég SZSZK) egyesített, benne még további 32, nemzeti-ségi alapon elkülönülő területi-közigazgatási egységgel. A nemzetiségi szubjektumok mellett területi autonómiák (Krími ASZSZK, Dagesztáni ASZSZK), sőt, még egy vallási alapon szerveződő egység is (Adzsarisztan ASZSZK) létrejött.

Az OK(b)P 1923. áprilisi, XII. Kongresszusán az egyik fő megvitatandó téma a nemzetiségi kérdés volt. A párt nemzetiségi kérdésről hozott határozata elítélte a „cárizmus ruszifikáló politikáját” (4. pont), s elsődleges feladatként nevezte meg „a nagyorosz sovinizmus még meglévő maradványai elleni harcot” (7. pont), igaz, említést nyert az örmény, üzbég, azerbajdzsán, grúz sovinizmus elleni harc szükségessége is.²² Elfogadták a korenizáció (gyökeresítés) programját, azaz a nemzetiségi körzetek helyi, nemzetiségi káderekkel való „feltöltését”. Eszerint kimondottan károsnak ítélték az „orosz származású régi párttagok jelenlétét a párt központi testületeiben, a nemzetiségi területek vezetésében, ők ugyanis nem ismerik ezen köztársaságok dolgozó tömegeinek erkölceit, szokásait, nyelvét.”²³ Hitet tettek a népek kiegyenlítése, a Szovjetunió „elmaradott” népeinek felemelése mellett. A kisebb népek egyenjogúsítása és támogatása mellett a bolsevik párt ezen határozatai kimondottan deruszifikáló („dekolonizáló”) jellegűek is voltak: tervbe vették a még meglévő távolkeleti, kaukázusi, közép-ázsiai orosz „kolóniák” felszámolását. Kimonda-

²⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. Москва 1983. 368-370.

²¹ Krausz Tamás: *Bolsevizmus és nemzeti kérdés*. 104., Генис В. Л. Депортация русских из Туркестана в 1921 году in: *Вопросы истории* 1998/1. 44-58., 44-45. Érdekes adalék, hogy Sztálin ellenezte a turkesztáni oroszok deportálását, míg Lenin támogatta azt. U.o. 53.

²² *Двенадцатый Съезд РКП(б)*. Стенографический отчет. Москва 1968. 692-694.

²³ *Двенадцатый Съезд РКП(б)*. Стенографический отчет. 696.

tott: az oroszok mint többségi nép nem kapnak semmiféle autonómiát, az orosz kultúra uralkodó tendenciája burzsoá-nemesi, birodalmi-elnyomó jellegű.²⁴ Sztálin április 23-án mondott kongresszusi beszédében a NEP-et tette felelőssé az „orosz sovinizmus” erősödéséért, a NEP eredményeképpen ugyanis, úgymond, „életünkben egy új jelenség üti fel a fejét – a nagyorosz sovinizmus, amely befészkelődött intézményeinkbe, és nemcsak a szovjet, de a pártintézményekbe is.” Sztálin bírálta ugyan a grúz, azerbajdzsán, buharai sovinizmust is, de az orosz sovinizmust nevezte meg elsődleges veszélyforrásként.²⁵ A korenizációjára vonatkozó központi elképzeléseket alsóbb szinten igyekeztek végrehajtani (pl. a Karél ASZSZK-ban a mielőbbi karélizációt sürgették,²⁶ a Burját-Mongol ASZSZK-ban a burját nyelv terjesztésének, burját nyelvű kulturális alkotások születését fontosságát hangsúlyozták).²⁷

Rendkívül érdekes forrását adják a szovjet nemzetiségi politikának az újonnan megszerveződő köztársaságok alkotmányai. Az Ukrán SZSZK 1929-es alkotmánya az ukrán nemzeti kultúra terjesztésének fontosságát hangsúlyozta,²⁸ a belorusz alkotmány a köztársaság hivatalos nyelveiként elismerte a beloruszt, zsidót, orosz és a lengyelt is.²⁹ Azerbajdzsánban új „türk” ABC-t alkottak, amelyet a köztársaság összes iskolájában bevezettek, Grúziában a grúzttá tették hivatalos nyelvvé, Örményországban az örményt.³⁰ Az összes köztársasági alkotmány hangsúlyozta az anyanyelvi oktatás, a nemzetiségi nyelvhasználat fontosságát. A '20-as években a nemzetiségeknek tett engedmények odáig elmentek, hogy például az 1927-es türkmén alkotmány szerint az RKKK-ban (Munkás-Paraszt Vörös Hadserg) a türkmének külön csapattesteket alkothattak.³¹ Az ilyesféle „engedmények” persze a sztálini központosítás nyomán majd eltűnnek. Az 1936-os sztálini alkotmány már érezhetően unifikáló jellegű volt, de a nemzetiségi vívmányok jelentős része megmaradt.

²⁴ Миллер, Алексей: *Империя Романовых и национализм*. Москва 2006. 211-212.

²⁵ *Двенадцатый Съезд РКП(б)*. Стенографический отчет. 481.

²⁶ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 4. Ч. 2. Москва 1963. 367.

²⁷ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 4. Ч. 2. 254.

²⁸ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 5. Москва 1964. 242.

²⁹ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 5. 659.

³⁰ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 6. 499., 462.

³¹ *Съезды советов в документах 1917–1936*. Т. 7. 534.

Nemcsak szovjet, de külföldi források is alátámasztják, elismerik a szovjethatalom szerepét például az ukrán nemzeti identitás megformálásában. S. Patek lengyel diplomata egy 1927-es levelében konstatálta, hogy a szovjethatalom ténylegesen sokat tett az ukrán nemzeti szellem felemelésében.³²

A szovjethatalom politikájának eredményeképpen a '30-as évek végére a nemzetiségi köztársaságok fővárosaiban jelentősen megnőtt a „tituláris náció” aránya.³³ A '20-as és '30-as években az egész Szovjetunióban számottevően megnövekedett az írni-olvasni tudás. Noha az 1939-es népszámlálás szerint az oroszok, ukránok körében magasabb volt az írni-olvasni tudás, mint például a közép-ázsiai népeknél (83–84 %, szemben a 60 % körüli értékekkel, a csecseneknél 43 %), ugyanakkor, ha figyelembe vesszük, hogy még a '20-as években is lényegében 90 %-os analfabétizmus volt jellemző Közép-Ázsia muzulmán lakosaira, láthatjuk, a szovjethatalom mindenféle nemzetiségi-etnikai megkülönböztetés nélkül tevékenykedett polgárai kulturális színvonalának emelésén.³⁴

A '30-as években fordulat következett be a szovjet nemzetiségi politikában is: egy, a Pravdában 1932-ben megjelent cikk, amely az ukránosítást bírálta, az első jelek egyike volt. Ezt követően egyre-másra szűntek meg nemzetiségi termelőszövetkezetek, kolhozok, miközben lassan „rehabilitálódott” az orosz kultúra, s az internacionalista világszemléletet hangsúlyozottan patrióta megközelítés váltotta fel.³⁵ A '30-as években elhatalmasodó állami represszió gépezete a nemzetiségi értelmiségekre is lecsapott. 1937-től megkezdődött az oktatás – a nemzetiségi iskolák – ruszifikációja, az áttérés az orosz nyelvű oktatásra, a nemzetiségek latin nyelvű írásbeliségének likvidálása, amely azonban alapjában nem etnikai-nacionalista megfontolásokból következett be, hanem az államhatalmi centralizáció okából. Maga Krupszkaja, Lenin özvegye is kifejezte rosszalását ez ügyben Sztálinnak.³⁶ A nemzetiségek ellen irányuló intézkedések

³² СССР глазами польских дипломатов (1926–1931 гг.) in: *Вопросы истории* 1993/9. 45–58. 47.

³³ Поляков Ю. А.: Воздействие государства на демографические процессы в СССР (1920–1930-е годы) // *Вопросы истории* 1995/3. 122–135., 126.

³⁴ Поляков Ю. А. Воздействие государства на демографические процессы в СССР (1920–1930-е годы) in: *Вопросы истории* 1995/3. 122–135., 127.

³⁵ Миллер, Алексей: *Империя Романовых и национализм*. Москва 2006. 216–217.

³⁶ *Государственный антисемитизм в СССР 1958–1953*. Москва 2005. 14.

mögött olykor maga Sztálin állt, például, amikor 1937-ben a Volgai Német Köztársaság belügyi állományában a német nemzetiségű alkalmazottak elbocsátására adott utasítást.³⁷ A nagy terror idején egyre-másra „göngyölítették fel” a különböző „nacionalista” sejteket. Nyikolaj Jezsov belügyi népbiztos 1937. augusztus 11-én a lengyel hírszerzés „fasiszta, felkelést bujtogató kém-diverzáns-terrorista” tevékenységéről számolt be a Szovjetunió területén, szeptemberben „örmény nacionalista hálózatot” számoltak fel, novemberben a Burját-Mongol ASZSZK-ban „pánmongol kémszervezetet” lepleztek le.³⁸ 1938. január 31-én a OK(b)P KB határozatot hozott a különböző nemzetiségek körében is repressziók foganatosításáról. Eszerint 1938. április 15-ig föl kell számolni a lengyelek, lettek, németek, észtek, finnek, görögök, irániak, kínaiak, románok között működő „diverzáns kém kontingenseket.”³⁹ 1938 márciusában Jezsov Sztálinnak küldött jelentésében arról számolt be, a „nemzetiségi vonalon” összesen 1646 főt ért represszió, ezekből a legtöbb, az összes letartóztatott fele lengyel volt (824 fő), utánuk a „német vonal” következett 299, majd a lett 230 fővel.⁴⁰ 1939. augusztus 25-én utasítás érkezett a lengyelek, finnek, lettek, észtek, németek eltávolításáról a belügyi szolgálatból.⁴¹ Ebben az időszakban azonban már ennél nagyobb tragédiák is történtek: a '30-as '40-es években egész népeket deportáltak Szibériába és Közép-Ázsiába.

Először a Távol-Keleten élő koreaiakat deportálták Közép-Ázsiába 1937-ben, majd 1939 után a Szovjetunió nyugati expanziójával megkezdődött a „szovjetellenes” elemek kitelepítése az újonnan elfoglalt balti, belorusz, ukrán területekről (igaz – ellentétben a mai divatos „történeti” megfontolásokkal – nem nemzetiségi-etnikai indíttatásból történtek ezek az események). Nem sokkal a háború kitörése után politikai-stratégiai okokból deportálták a volgai németeket, (a Volgai Német Autonóm Köztár-

³⁷ Лубянка, Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938. Москва 2004. 297.

³⁸ Лубянка, Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938., 303., 379., 430.

³⁹ Лубянка, Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938., 468–469.

⁴⁰ Лубянка, Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938., 503.

⁴¹ Лубянка, Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР Смерш 1939–1946. Москва 2006. 123.

saságban, a Szaratov és Sztálingrád megyében élő németeket) összesen 479 841 főt.⁴² 1941 augusztusában egy szigorúan titkos utasítás alapján az Ukrajnában élő németeket is keletre szállították.⁴³ Hamarosan erre sorsra jutottak a finn határ mentén élő ingermanlandi finnek is. 1943-tól a Dél-Oroszországban élő, s a németekkel való kollaborációval vádolt kalmüköket, karacsájokat, csecseneket, ingusokat, balkárokat, meszheti törököket, krími tatárokat deportálták.

Sztálin halála (1953) után Lavrenyij Berija rövid tündöklése (belügy-minisztersége) idején a Szovjetunió „liberalizálását” célzó intézkedések születtek. Az egyik legmarkánsabb „reformvonal”, ami Berija politikáját jellemezte, a nemzetiségi kérdésben érhető tetten. Berija a „lenini-sztálini nemzetiségi politika” elveinek megsértését kérte számon az előző évek gyakorlatán, például Nyugat-Ukrajna esetében.⁴⁴ Az SZKP KB 1953. május 26-i határozata ismét fontosnak tartotta a nemzetiségi káderek kinevezését nemzetiségi területekre (7. pont), konkrétan Litvániát megnevezve (16. pont) és a lenini-sztálini nemzetiségi politika elveinek megsértéséről beszélt, megjegyezve: a „litván nyelvet, szokásokat, kultúrát nem ismerő emberek jelenléte a vezető párt és állami tisztségekben megnehezíti a tömegek és a hatalom közeledését.”⁴⁵ Az 1953. június 12-i SZKP KB határozat a belarusz nemzetiségű káderek hiányát hánytorgatta fel a Belarusz SZSZK-ban.⁴⁶

A hruscsovi enyhülés időszakában rehabilitáltak egy sor ártatlanul meghurcolt (deportált) népet, 1957-ban a csecsenek, ingusok, balkárok, karacsájok, kalmükök visszatérhettek szülőföldjükre.⁴⁷ Az SZKP KB a Szovjetunió megalakulásának 50. évfordulóján a Szovjetuniót „soknemzetiségű államként”, illetve „soknemzetiségű szocialista államként” határozta meg.⁴⁸ Bizonyos terminológiai bizonytalanságot jelez, hogy egyszerre beszéltek „szovjet népekről”, majd pedig szovjet népről, sőt, „soknemze-

⁴² Лубянка, Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР Смерш 1939–1946. 312.

⁴³ Лубянка, Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР Смерш 1939–1946. 314.

⁴⁴ Лаврентий Берия 1953. Москва 1999. 46-47.

⁴⁵ Лаврентий Берия 1953., 50-51.

⁴⁶ Лаврентий Берия 1953., 61.

⁴⁷ По решению правительства СССР... Нальчик 2003. (сост. Бугай Н. Ф., Гонов А. М.)

⁴⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 12. 186., 188.

tiségű szovjet népről.”⁴⁹ Ebben a fogalmi bizonytalanságban a valóságos folyamatok és az ideológiai céltételezés közötti ellentmondás fejeződött ki. Az 1977-es brezsnyevi alkotmány tovább folytatta az unifikálást, ekkor már csak két olyan köztársaság volt, amelynek alkotmányában kimondott azok államnyelve: Grúzia és Örményország.⁵⁰

Az SZKP többször is rendezettnak deklarálta a nemzetiségi kérdést, ami azonban törékeny illúziónak bizonyult: a Szovjetunió válsága éppen az etnikai villongásokon keresztül vált nyilvánvalóvá (1986: Alma-Ata, 1988-tól az azerbajdzsán–örmény-viszály). A Szovjetunió gyors és váratlan összeomlása azonban nem rendezte a nemzetiségi kérdést, éppen ellenkezőleg: olyan helyeken alakultak ki államhatárok, ahol azok soha korábban nem léteztek. Emberek milliói hirtelen kisebbségi sorba kerültek (1991 után mintegy 25 millió orosz rekedt az Orosz Föderáció határain kívül), vagy korábban soha nem létezett államok polgárai lettek. Észtországban és Lettországon a származásuk miatt megtagadták az állampolgárságot több százezer, főként orosz nemzetiségű személytől. A posztszovjet térségen belül ma is az egyik legfontosabb konfliktusforrás az etnikai kisebbségek problémája.

3. De milyen nemzetiségi folyamatok zajlottak ténylegesen is a Szovjetunióban? Ha például összehasonlítjuk a köztársasági fővárosok nemzetiségi képét 1897 és 1926 között, világosan látszik a szovjethatalom nemzetiségeket támogató politikájának eredménye. Például Minszk, a Belarusz SZSZK fővárosa, ahol 1897-ben még a 10 %-ot sem érte el a belorusz lakosság aránya (zsidó többségű volt tudniillik, de még az oroszok és lengyelek aránya is felülmúlta a fehéroroszkét a 19. század végén), 1926-ban már belorusz – relatív – többségű várossá lett, igaz, arányuk éppen-hogycsak meghaladta a zsidókét (42,18 % szemben 40,83 %-al).⁵¹ A későbbi Ukrajna fővárosa, Harkov 1897-ben még bőven orosz többségű volt, 1926-ban már az ukránok kerültek, igaz, csak csekély többségbe az oroszokkal szemben. Ugyanez vonatkozik Ukrajna 1934 utáni fővárosára, Kijevre

⁴⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 12. 193., 196.

⁵⁰ Конституция СССР и Конституции СССР. Москва 1978., 24., 486.

⁵¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи Т. XXII. Минская губерния. СПб. 1904. 78-83., Всесоюзная перепись 1926 г. Т. X. Москва 1928. 13-15.

is, amely 1897-ben még orosz város volt, 1926-ban már csak orosz nyelvű város, ahol viszont az ukrán nemzetiségűek (a magukat ukránnak vallók) száma messze felülmúlta az oroszokét.⁵² Tbiliszi, amely 1897-ben még alapjában örmény város volt, a szovjethatalom első éveiben grúz többségűvé változott (igaz, csak nem sokkal megelőzve az örményeket).⁵³ 1897-ben még csak hajszálnyi többségben voltak az örmények Jerevánban, alig voltak többen, mint az azerbajdzsánok (43,2 % szemben 42,6 %-al). 1926-ra már masszív örmény többséggel találkozhatunk az Örmény SZSZK fővárosában.⁵⁴

Van persze kivétel is, mint például Baku városa, ahol lényegében nem változtak az etnikai-nemzetiségi arányok 1897 és 1926 között: az Azerbajdzsán SZSZK fővárosa megmaradt relatíve orosz többségűnek (33 és 37 %-os aránnyal), jelentős azerbajdzsán (tatár, türk) és örmény lakossággal.⁵⁵ A Türkmen SZSZK fővárosában, Ashabadban meg egyenesen az oroszok arányának növekedése észlelhető a mondott időszakban.⁵⁶

1926 és 1937 között már az oroszok arányának növekedéséről árulkodnak a népszámlálások adatai. Noha a Belorusz SZSZK-ban csökkent az oroszok aránya és száma (5-ről 3 %-ra), nőtt az oroszok aránya (és száma) Ukrajnában (9-ről 11 %-ra), Grúziában (4-ről 8 %-ra), Örményországban (2-ről 3 %-ra), Üzbegisztánban (5-ről 11 %-ra), Türkmenisztánban (8-ről 17 %-ra), Azerbajdzsánban (10-ről 16 %-ra), az 1936-ban szövetségi köztársasági rangra emelkedett Kirgizisztánban (12-ről 20 %-ra), Kazahsztánban (20-ről 37 %-ra), és Tadzsikisztánban is, ahol lényegében nem is éltek oroszok 1926-ban, arányuk 1937-ben már elérte a 8 %-ot.⁵⁷

⁵² *Первая всеобщая перепись населения Российской империи* I. XVI. СПб. 1903. 86-91., T. XLVI. СПб. 1903. *Всесоюзная перепись 1926 г.* T. XI., 25-27., 309-311.

⁵³ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи* I. LXIX. СПб. 1905., *Всесоюзная перепись 1926 г.* T. XIV. Москва 1929. 15-18.

⁵⁴ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи* T. LXXI. СПб. 1905. 52-55., *Всесоюзная перепись 1926 г.* T. XIV., 7-8.

⁵⁵ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи* T. LXI. СПб. 1905. 50-53., *Всесоюзная перепись 1926 г.* T. XIV., 13-15.

⁵⁶ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи* T. LXXXII. СПб. 1904. 53-55., *Всесоюзная перепись 1926 г.* T. XVI., 16-18.

⁵⁷ *Всесоюзная перепись 1926 г.* T. XVIII. Москва 1929. 8-13., *Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги.* Сборник документов и материалов. Москва 2007. 86-110.

Az Oroszországi SZSZFK belül, összehasonlítva az 1926-os és az 1937-es népszámlálás eredményeit, azt tapasztalhatjuk, hogy mindenütt nőtt az oroszok aránya, beleértve a nemzetiségi körzeteket is: a Burját-Mongol ASZSZK-ban (53-ról 64 %-ra), a Kabard-Balkár AK-ban (8-ról 35 %-ra), a Kalmük ASZSZK-ban (11-ről 41 %-ra), a Karél ASZSZK-ban (57-ről 63 %-ra), a Komi ASZSZK-ban (6-ról 21 %-ra), a Mari ASZSZK-ban (44-ről 46 %-ra), a Volgai Német köztársaságban (20-ról 22 %-ra), Észak-Oszét AK-ban (7-ről 36 %-ra), az Udmurt ASZSZK-ban (43-ról 47 %-ra), a Csuvas ASZSZK-ban (20-ról 22 %-ra). Nem változott az oroszok aránya a Tatár ASZSZK-ban (43 %), Oroszország egészében pedig (nem számítva ide az 1926-ban még Oroszország részét képező Kazahsztánt és Kirgizisztánt) 78-ról 82 %-ra nőtt az oroszok aránya 11 év alatt.⁵⁸

A Szovjetunióban az oroszok aránya az 1926-os 57 %-ról 1937-re 58 %-ra emelkedett (számuk 84 millióról 94 millióra). A nagyobb népek közül szintén emelkedett a tatárok, azerbajdzsánok, üzbégek, örmények, zsidók, grúzok száma a Szovjetunióban. Csökkent viszont az ukránoké és kazahoké, összefüggésben azzal, hogy az erőszakos kollektivizálás, a szárazság és az erőszakos politika miatt bekövetkezett nagy éhínség 1932-33-ban az e népek által lakott területeken rendkívül nagy veszteséget okoztak. Különösen a kazahok esetében óriási a veszteség: 1926-ban még 3, 965 millió kazahot írtak össze, 1937-ben már csak 2, 862 milliót!

1945 után a Szovjetunió nemzetiségi képének alakulását meghatározta a háború súlyos öröksége. A Szovjetunió megszállt területein a lakosság 25 %-a pusztult el. Nem csoda, hogy a háború sújtotta nyugati területeken nagy számban jelent meg új jövevény népesség – főként oroszok. Tényszerűen igaz, hogy a balti államokban – főképpen az iparosítás szükségletei következtében – megnövekedett az oroszok aránya a második világháborút követő években, ám az oroszok térnyerése a Szovjetunió más nyugati köztársaságaiban is megfigyelhető 1959 és 1989 (azaz az első háború utáni és az utolsó szovjet népszámlálás) között, amit az alábbi táblázat szemléltet.⁵⁹

⁵⁸ *Всесоюзная перепись 1926 г. Т. IX. 34-40., Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. 88-90.*

⁵⁹ *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Латвийская ССР. Москва 1962. 96., Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Литовская ССР. Vilnius 1963. 160., Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. Москва*

köztársaság	oroszok aránya	
	1959	1989
Észt SZSZK	20 %	30 %
Lett SZSZK	27 %	34 %
Litván SZSZK	8,5 %	9 %
Belarusz SZSZK	8 %	13 %
Ukrán SZSZK	17 %	22 %
Moldovai SZSZK	10 %	13 %

Ukrajnában például több mint 4 millióval gyarapodott az oroszok száma 1959 és 1989 között. Érdekes áttekinteni azt is, hogyan változott a mondott időszakban a fenti köztársaságok fővárosainak nemzetiségi arculata. Itt már valamivel differenciáltabb kép tárul elénk, míg Tallinban és Rígában tovább nőtt az oroszok aránya, a többi fővárosban csökkent⁶⁰.

főváros	oroszok aránya	
	1959	1989
Tallin	32 %	42 %
Riga	39 %	47 %
Vilnius	29 %	20 %
Minszk	23 %	20 %
Kijev	23 %	21 %
Kisinyov	32 %	25 %

Még mielőtt elhamarkodottan ítéletet mondanánk a Szovjetunió belüli „ruszifikálásról”, emlékeztetünk arra, hogy a Szovjetunió déli köztársaságaiban a fentiekkel ellentétes folyamatok zajlottak, mindenekelőtt az

1963. 168., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Молдавская ССР*. Москва 1962. 90. *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Белорусская ССР*. Москва 1963. 124. *Национальный состав населения СССР (по данным переписи 1989 г.)* Москва 1991. 78., 88., 120., 122., 124., 140.

⁶⁰ *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Белорусская ССР*. 126., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Латвийская ССР*. 94., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Литовская ССР*. 162., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР*. 176., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Молдавская ССР*. 92., *Национальный состав населения СССР (по данным переписи 1989 г.)*. 82., 90., 120., 122., 124., 140.

oroszok visszaszorulása, ami persze elválaszthatatlan a térség demográfiai robbanásától is:⁶¹

köztársaság	Oroszok aránya	
	1959	1989
Grúz SZSZK	10 %	6 %
Azerbajdzsán SZSZK	14 %	6 %
Örmény SZSZK	3 %	2 %
Kazah SZSZK	43 %	38 %
Türkmen SZSZK	17 %	10 %
Üzbég SZSZK	13 %	8 %
Kirgiz SZSZK	30 %	22 %
Tadzsik SZSZK	13 %	8 %

A déli fővárosokban szintén szembetűnő volt az oroszok visszaszorulása:⁶²

főváros	Oroszok aránya	
	1959	1989
Tbiliszi	18 %	10 %
Baku	35 %	16 %
Jereván	4 %	2 %
Alma-Ata	73 %	59 %
Ashabad	50 %	32 %
Taskent	44 %	34 %
Frunze	69 %	56 %
Dusanbe	48 %	32 %

⁶¹ *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Азербайджанская ССР.* Москва 1963. 134., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Грузинская ССР.* Москва 1963. 134., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР.* Москва 1962. 162., *Киргизская ССР.* 128., 128., *Узбекская ССР* М. 1962. 138., *Таджикская ССР.* М. 1963. 116., *Национальный состав населения СССР (по данным переписи 1989 г.).* Москва 1991. 92., 102., 114., 118., 126., 130., 134., 136.

⁶² *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Азербайджанская ССР.* Москва 1963. 140., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Грузинская ССР.* Москва 1963. 138., *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР.* 172., *Киргизская ССР.* 132., *Туркменская ССР.* 132., *Узбекская ССР.* 146., *Таджикская ССР.* 122., *Национальный состав населения СССР (по данным переписи 1989 г.).* Москва 1991. 98., 104., 114., 118., 126., 130., 134., 136.

Azaz a Kaukázusban és Közép-Ázsiában mindenütt csökkent az oroszok aránya, s a Kaukázus köztársaságaiban még a számuk is. Azerbajdzsánban 1959-ben még több mint félmillió orosz élt, harminc évvel később már kevesebb, mint 400 ezer (egészen pontosan kimutatható, hogy az azerbajdzsáni oroszok fogyatkozása a '70-es években kezdődött, az 1970-es 510 ezres csúcs után). Grúziában szintén kevesebb orosz élt 1989-ben, mint az '50-es években (407 versus 341 ezer), igaz, itt a csökkenés már a '60-as években megkezdődött. Örményországban szintén csökkent az oroszok száma, 56 ezerről 51 ezerre. A '70-es években felgyorsult az oroszok térvészése a Szovjetunió déli nagyvárosaiban: a korábban oroszajkú Baku-ban, Taskentban, Dusanbéban egyre inkább háttérbe szorultak az oroszok és a köztársaságbeli „tituláris nemzetek” képviselői vették át a helyüket. Mindez elválaszthatatlan a *világméretű* muzulmán népességrobbanástól, amely a Szovjetuniót is érintette. Az 1959 és 1989 közötti 30 évben több mint a duplájára nőtt a Szovjetunióon belül a kazahok, azerbajdzsánok, tadzsikok, türkmének, kirgizek, csecsenek, avarok, lezginek, karakalpakok, darginok, kumikok, krími tatárok, ujburok, ingusok, törökök, tuvaiak, itelmenek, jukagirok, talisok, udinok száma. Ezek túlnyomórészt muzulmán népek (leszámítva igen távoli nyelvrokonainkat, a sámánhitű paleoszibériai jukagirokat, a pogány kamcsatkai itelmeneket, a buddhista és sámánhitű tuvaiakat, és a kaukázusi keresztény udinokat). A Szovjetunióban 55 %-ról 51 %-ra csökkent az oroszok aránya 1989-ig, miközben az üzbégek a Szovjetunió harmadik legnagyobb népévé léptek elő (megelőzve a beloruszokat).

Ami magát Oroszországot illeti, az oroszok aránya az OSZSZFK-on belül 83 %-ról 81,5 %-ra csökkent 1959 és 1989 között. Növekedett az oroszok aránya a nemzetiségi körzetek közül a Karél ASZSZK-ban (63 %-ról 74 %-ra), a Komi ASZSZK-ban (48 %-ról 58 %-ra), az Udmurt ASZSZK-ban (57-ről 59 %-ra), a Csuvas ASZSZK-ban (24 %-ról 27 %-ra), a Jakut ASZSZK-ban (44 %-ról 50 %-ra), a Zsidó AK-ben (78 %-ról 83 %-ra), a Hakasz AK-ben (77 %-ról 79 %-ra), a Komi-Permjak AK-ben (33 %-ról 36 %-ra), a Korják AK-ben, Dolgán-Nyenyec AK-ben (65 %-ról 67 %-ra), az Uszty-Ordini Burját AK-ben (56 %-ról 57 %-ra), a Csukotkai AK-ben (50 %-ról 66 %-ra), Evenki AK-ben (58 %-ról 67 %-ra), Jamal-Nyenyec AK-ben (45 %-ról 59 %-ra), azaz főként az ország európai részein és Kelet-Szibériában.

Csökken az oroszok aránya a Baskír ASZSZK-ban (42 %-ról 39 %-ra), a Burját ASZSZK-ban (75 %-ról 70 %-ra), a soknemzetiségű Dagesztánban (20 %-ról 9 %-ra), a Kabard-Balkár köztársaságban (39 %-ról 32 %-ra), a Kalmük ASZSZK-ban (56 %-ról 38 %-ra, itt többségbe kerültek a kalmükök), az Észak-Oszét ASZSZR-ben (40 %-ról 30 %-ra), a Tatár ASZSZK-ban (44 %-ról 43 %-ra), a Tuvai ASZSZK-ban (40 %-ról 32 %-ra), a Csecsen-Ingus ASZSZK-ban (49 %-ról 23 %-ra), az Adige AK-ben (70 %-ról 68 %-ra), a Hegyi-Altáj AK-ben (70 %-ról 60 %-ra), a Karacsáj-Cserkesz AK-ben (51 %-ról 42 %-ra), az Agini Burját AK-ben (48 %-ról 41 %-ra), a Nyenyec AK-ben (69 %-ról 66 %-ra), a Hanti-Manszi AK-ben (73 %-ról 66 %-ra), azaz a Kaukázusban és Szibéria egyes részein. Változatlan maradt az oroszok aránya a Mari ASZSZK-ban (48 %), a Mordvin ASZSZK-ban (61 %).⁶³

Mint az a fentiekből is kitetszik, a Szovjetunióban (s magán Oroszországon belül is) sokrétű etnikai folyamatok mentek végbe, amelyeket nem lehet egyoldalú „eloroszosításként” interpretálni. Az 1920-as években Oroszország föderalizálása, a bolsevik (lenini) nemzetiségi politika a nemzeti fejlődés új perspektíváit nyitotta meg Oroszország népei előtt. A ’30-as években is megmaradt a lenini nemzetiségi politika számos vívmánya, ám a sztálini centralizáció és repressziók a nemzetiségi fejlődés tekintetében is visszalépést jelentettek. A Szovjetunió posztstálini időszakában az ország etnikai arculata megváltozott: a Kaukázus és Közép-Ázsia köztársaságaiban etnikai homogenizáció figyelhető meg a „tituláris nemzetek” arányának növekedésével, míg a többi köztársaságban (beleértve Oroszországot is) a kisebbségek arányának növekedése észlelhető.

Következésképpen, a szovjet nemzetiségi politika „elmélete” és „gyakorlata” is azt bizonyítja, hogy a Szovjetunió történetének orosz etnikai-nacionalista interpretációja nem állja meg a helyét.

⁶³ *Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. РСФСР.* Москва 1963. 300-410., *Национальный состав населения СССР (по данным переписи 1989 г.).* Москва 1991. 34-76.

Nagy László

A VILNIUSI „TERROR HÁZA” ÉS AZ ETNIKAI TISZTOGATÁS

A balti államok és Litvánia XX. századi történelmének interpretálásáról ad tükröt az egyik legrangosabb litván kutatóintézet, a Litvániai Népirtás- és Ellenállás Kutatóközpont és társintézménye, a Népirtás Áldozatainak Múzeuma, amelynek épületét a német megszállás és a szovjet rendszer időszakában egyaránt a megszálló hatalmak birtokolták. Az egykori bírósági székhelyet, ahol 1919 januárjától áprilisáig a litván tanácskormány és a forradalmi bíróság központja működött, 1940 őszén, Litvánia első szovjet tagköztársasági korszaka idején alakították át a helyi NKVD központjává és börtönné. 1941 júniusától a német megszállás alatt a Gestapo és az SD (Sonderkommando) főhadiszállása kapott helyet a falai között, szintén megtartva a börtönt. 1944-től egészen 1991-ig ismét a többszöri névváltozáson keresztülment szovjet titkosrendőrség (NKGB, MGB, KGB) központja és börtönépülete volt. A XX. századi litván történelmet leképező múzeumban csak a szovjet korszak történetét ismerhetjük meg, a nemzetiszocialista időről sajnos semmit sem tudhatunk meg. Pedig a kutatóintézet 1992-es létrehozása után 1993 júliusában a litván parlament törvényt is hozott működéséről. A rendelkezés rögzíti: „A Litvániai Népirtás- és Ellenállás Kutatóközpont állami intézmény, amelynek feladata, hogy feltárja a népirtás (genocídium) és az emberiségellenes bűntények, a szovjet és a náci megszállás alatti üldöztetés, ill. megszálló hatalmak ellen folytatott fegyveres és a békés ellenállás összes dokumentumát. Hozzájárul ahhoz, hogy az elnyomás és a népirtás végrehajtóinak tevékenységét a társadalom helyesen ítélje meg és hallhatatlanná tegye a szabadságharcosok és a népirtás áldozatainak emlékét.”

A kiállítás elrendezése a következő: I. emelet: Litvánia 1940 és 1941 között, Partizánháború 1944 és 1953 között, Egyenlőtlen küzdelem (elsősorban a Vörös Hadsereg tevékenységéről); II. emelet: Deportálások

1944 és 1953 között, A litván polgári lakosság a szovjet börtönökben és munkatáborokban 1944 és 1956 között, Az élet megy tovább (a deportáltak mindennapi élete), A KGB 1954–1991, A népi szovjetellenes ellenállás 1954–1991, Lehallgató szoba. A pincerrendszerben az eredeti állapotában fennmaradt börtön és kivégzőhelyiség látható. Az utóbbiban, ahol a nemzetiszocialista terrorapparátushoz is számtalan gyilkosság köthető, kizárólagosan a szovjet időszakban lezajlott kivégzésekről emlékeznek meg, az 1944-től 1947-ig működő veszthelyen, Tuskulenaiban elkövetett mészárlásokra koncentrálva (összesen 767 embert gyilkoltak itt meg és hantoltak el a tömegsírokban). „Az Istenért és az Anyaföldért” c. kisebb zárókiállítás a meghurcolt és kivégzett egyházi emberek emlékének adózik, a többi üldözött csoportot negligálva. A múzeum gyűjteményei „A fegyvertelen szovjetellenes ellenállás”, „A szovjet titkosszolgálati szervek tevékenysége”, „Litvánok a börtönökben és a deportálások alatt” és „A fegyveres szovjetellenes ellenállás” tematikus egységei köré csoportosulnak – mintha az etnikai tisztogatás kategóriájába a náci fajelmélet képviselői nem tartoznának bele.¹

A kutatóintézet történelemszemlélete egy tanulmánykötet tükrében

Az intézetnek a nyugati országok számára kiadott, *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States* (A szovjetellenes ellenállás a balti államokban) c. angol nyelvű tanulmánykötete immáron öt kiadást ért meg (1999, 2000, 2001, 2002, 2006). A kiadvány a német megszállást mint a balti államok nemzeti függetlensége ellen elkövetett sérelmet értékeli, s szót sem ejt a zsidó és roma lakosság szinte teljes likvidálásáról. A forrásanyagok önkényes szelektálásával maradhatott ki az egyik legfontosabb dokumentum, az Ilja Ehrenburg által összeállított, a németek által megszállt szovjet területek zsidó lakosságának a megszálló csapatok és a helyi kollaboránsok által elkövetett megsemmisítését feltáró *Ismeretlen Fekete könyv* c. kiadvány.

A kutatóintézet programkoordinátora, Valentinas Brandisauskas által jegyzett nyitótanulmány a litván náci bábállam megalakulásával foglalkozik. A szerző az 1940-ben Berlinben alakult litván németbarát szervezet, a LAF (Litván Aktivisták Frontja) és annak 1941 márciusában létre-

¹ A kutatóközpont honlapja: <http://www.genocid.lt/centras/en>

hozott pártmilíciája, a TDA (Nemzeti Munkavédelem) tevékenységét úgy értelmezi, hogy Litvánia felszabadítását tekintették legfőbb célkitűzésüknek és a politikai élet teljes spektrumáról, a szociáldemokratáktól a szélsőjobboldalig verbuválták tagjaikat (közismert tény egyébként, hogy a nemzetiszocialista mozgalomhoz számos egykori szociáldemokrata vagy kommunista csatlakozott). A LAF vezetőjét, Kazys Skirpát jellemezve politikai nézeteiről megállapítja, hogy fő tézise szerint csak Németország képes „felszabadítani” Litvániát a bolsevik megszállás alól: „Skirpa hitt a háború utáni Európa átalakításának német szlogenjében: azt képzelte, hogy a litván államiság restaurálása ezen náci célokhoz kapcsolódhat. ... Németbarát hozzáállása kifejezésre jutott nemcsak a németek felszabadító missziójába vetett hitében, hanem az általa vezetett szervezet nyilatkozataiban és programjaiban kifejeződő nemzetiszocialista alapelvekben is (vezérkultusz, nemzeti szocializmus, a zsidó származásúak eltávolítása a politikai és gazdasági életből).”² A szerző Skirpa antiszemitizmusát nem tekinti terhelőnek, sőt úgy tűnik, mintha ezt is mentségére hozná fel, mint az egyik tényezőt, amely miatt a náci mozgalomhoz sodródott. A helyiek által a német támadás hírére 1941 júniusában a Vörös Hadsereg egységeinek lefegyverzésére indított szovjetellenes akciókat pozitívan értékeli, viszont egyetlen zsidó- és romaellenes pogromot sem tart említésre érdemesnek. Azt hangsúlyozza, augusztus elejére a német közigazgatás totálissá válásával, az ideiglenes bábkormány feloszlásával a németekbe vetett bizalom szertefoszlott és az ellenállás ezután a germán érdekek ellen folytatódott.³ A litván zsidóság szinte teljes megsemmisítésének kérdéskörét megkerüli: 1941 végére a 220 ezer fős zsidóságból mindössze 40 ezren maradtak, akiket gettóba zártak, majd 1943–1944-ben a gettókat felrobbantva helyben meggyilkolták vagy koncentrációs táborokba deportálták őket. Így a háborút csak 8 ezer litván zsidó élte túl.⁴ Az ismeretlen fekete könyv tanúsága szerint a kaunasi gettóba magyar alakulatokat is vezényeltek: „1943 őszén magyarok és SS-katonák vérszomjas bandája

² Valentinas Brandisauskas: Anti-Soviet Resistance in 1940 and 1941 and the Revolt of June 1941. In.: *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius 2006, Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 11-12. o.

³ Uo. 15-21. o.

⁴ Bojtár Endre: *Európa megrablása. A balti államok bekebelezésének története a dokumentumok tükrében 1939–1989*. Budapest 1989, Szabad Tér Kiadó, 284. o.

vette át a gondviselésünket a varsói zsidókat kiirtó, ober-vérszívó Hecke SS-Obersturmbahnführer vezetésével. Feladata mindössze az volt, hogy végezzen a zsidókkal.”⁵ Még az anyáknak és a gyermekeknek sem kegyelmeztek: „1943 október 27-én a németek 3500 nőt válogattak ki gyerekekkel együtt, és vittek el az állomásra. Itt a gyerekeket elválasztották anyjuktól és megmérgezték őket. A kicsinyek ott haltak meg anyjuk szeme láttára.”⁶ A németek és csatlós alakulataik a helyi lakosság közreműködésével az ország szinte teljes, ezer főt számláló roma társadalmát is kiirtották.⁷

A holokauszt interpretálása a mai litván politikában és a közvéleményben

A kutatóintézet és a múzeum történelemszemléletére az a kimondatlan előítélet nyomta rá bélyegét, amely sajnálatos módon mindhárom balti állam közvéleményének egy részében jelen van, miszerint a zsidóság teljes egészében azonos a kommunistákkal. A társadalom egy hányada, mérvadónak számító értelmiségiekkel az élen, fenntartás nélkül elfogad olyan nézeteket, mint amilyeneket az egykori szamizdat folyóiratokban az A. Zuvintas álnév mögé bújt szerző fogalmazott meg: „A szovjethatalom bevezetése után Litvániában rendkívül felerősödött a zsidók befolyása. Volt sok olyan intézmény, ahol szinte kizárólag zsidók dolgoztak. Mindenbe beleszóltak, mindenkit állandóan kioktattak, hogy hogyan kell szovjet módon élni.” A létszükségleti cikkek hiánya, a Cseka vezette tömeges letartóztatások, a szibériai deportálások, a tömeggyilkosságok következtében „a zsidókkal évszázadokig békében élő litvánok egyetlen év alatt kezdték megutálni őket, ’szovjethatalom’ helyett majdnem mindenki ’zsidóhatalmat’ mondott. A zsidók túlfeszítették a húrt. Csodálható-e, hogy a háború kitörésével elkezdődtek a zsidópogromok is? Csak azt szerettem volna

⁵ A kaunasi gettó. Viktor Lazerszon visszaemlékezései /1944/. In: *Az ismeretlen fekete könyv*. Szemtanúk vallomásai a szovjet zsidók tragédiájáról (1941–1944). Budapest 2005, Pannonica Kiadó, (Szerk.: Krausz Tamás, ford.: Székely Ervin), 267. o.

⁶ Zsidó gyerekek kivégzése Kaunasban. Marija Iljinyicsna Jarmovszkaja elbeszélése. In: *Az ismeretlen fekete könyv*, 269. o.

⁷ Cigányellenes intézkedések a második világháború alatt. In: *Köztes-Európa 1763–1993* (Térképgyűjtemény). Összeállította: Pándi Lajos. Budapest 1995, Osiris-Százdadvég, 478-479. o.

hangsúlyozni, hogy a pogromok válaszakciók voltak és az első lépést a zsidók tették meg.”⁸

A náci háborús bűnösökkel való szolidaritás mértékét jelzi, hogy a rendszerváltást követően gyakorlatilag egyetlen esetben sem került sor konkrét jogi felelősségre vonásra. Az Egyesült Államokban tizenkét emigráns litván háborús bűnös ellen indult bírósági eljárás, de közülük a függetlenség kikiáltásakor tizenegyen hazatértek, többek között a Litván Titkosrendőrség (Saugumas) magas beosztású tisztviselői, a vilniusi körzet parancsnoka, Aleksandras Lileikis és helyettese, Kazys Gimzauskas. A vádemelésre csak akkor került sor, mikor fizikai állapotuk miatt már nem tudtak a bíróság előtt megjelenni: előbbi az eljárás befejezése előtt meghalt, utóbbi ügyében született ugyan ítélet, de rossz egészségügyi állapotára hivatkozva már nem hajtották végre a büntetést. A rendszerváltást követően a litván kormány 1991-ben, a Simon Wiesenthal Központ kutatásainak nyilvánosságra kerülésekor, számos litván náci kollaboránst felmentett. Az érvelésben azt hangsúlyozták, hogy bűnök róhatók fel a zsidó kommunistáknak is – mintegy ellensúlyozva vagy/és igazolva a helyi lakosság tömeges részvételét a gyilkosságokban. Amikor a Simon Wiesenthal Központ betérjesztette a náci háborús bűnösök felkutatását célzó „Utolsó lehetőség-hadművelet” tervzetét, az is megtörtént, hogy Taurage város tanácsának egy tagja tiltakozásul izraeli zászlót égetett.⁹

Egy mérvadó litván értelmiségi, Tomas Venclova álláspontja a holokausztról

„Van egy kétéves lányom, aki az izraeli törvények szerint zsidónak számítana. Én mindenféle törvény – elsősorban is a magamra érvényesnek elfogadott belső törvény – szerint litván vagyok.” – írja az 1975-ben írt Zsidók és litvánok c. tanulmányának kezdetén a mai litván kultúra és közélet egyik meghatározó személyisége, Tomas Venclova. A sokáig amerikai emigrációban élő költő, irodalomtörténész, nyelvész, dramaturg, esszéista és műfordító még fiatalkorában, 1956 hatására fordult szembe a sov-

⁸ A. Zuvintas: Litvánok és zsidók. Nyílt levél Tomas Venclovának. In: Tomas Venclova: *Litvánok és... – Válogatott esszék*. Budapest 2003, Európa, 24-27. o.

⁹ Efraim Zuroff: Kelet-Európában a holokauszt történetének feltárása az antiszemitizmus feléledéséhez vezet. *Eszmélet*, 72. szám (2006 tél). 162-167. o.

jet rendszerrel és tagadta meg apja, Antanas Venclova politikai nézeteit. Az idősebb Venclova pályafutását a kaunasi litván nyelvű zsidó gimnázium tanáráként kezdte, majd a szovjet rendszerben a legfelsőbb funkcionáriusok közé emelkedett, mint oktatásügyi népbiztos és a szocialista realizmust képviselő írók vezéregyénisége. Fia, Tomas Venclova antitotalitárius beállítottságú, a nemzeti konzervativizmus és a nemzeti liberalizmus hagyományait ötvöző gondolkodó.

A vészkorszakról Venclova az előbb említett, emigrációban megjelentetett nagyhatású írásában foglalta össze nézeteit. Az 1941. június 25–26-án lezajlott, 3800 zsidó halálával végződő kaunasi pogromot, amelynek legtragikusabb eseményeként több száz embert a város főutcáján lévő garázsban gyilkoltak le, így értelmezi: „Az, ami a háború első napjaiban történt, katasztrófa volt a zsidók, de jóval súlyosabb katasztrófa a litvánok számára.” A zsidóság és a litván többségi társadalom kapcsolatát, az utóbbiak nézőpontjából szemlélteti, az „ők és mi” értelmezés-tartományán belül maradva: „Mégis, az évszázados közös tapasztalatok ellenére litvánok és zsidók gyakorlatilag két, egymással nem érintkező világban éltek. Mi, litvánok elég jól ismertük a lengyel, esetenként a német vagy az orosz kultúrát, de a szemünk előtt, a mi országunkban formálódó zsidó kultúráról fogalmunk sem volt... A zsidók úgyszintén keveset tudtak a litván hagyományokról, kultúráról.” A litván náci bábkormány tevékenységét lényegében a tanulmánykötethez hasonlóan összegzi: „Csak az világos, hogy Litvánia kormánya kínos és eleve kudarcra ítélt játékba bonyolódott a németekkel. Úgy gondolták, hogy kiharcolhatják Litvánia számára, mondjuk, Finnország státusát. A jövőt a körülményektől függően különféle képp képzeltek el, a kormányzervekbe is a legkülönbélebb emberek kerültek, a szociáldemokratákig bezárólag. Nem hinném, hogy pogromlovagok voltak. Legalább az egyikükről, az építész Zemkalnisról tudom, hogy segítette a zsidókat. (Több nemzetiszocialista politikusról elmondható, hogy egyes zsidókat segített, de ez nem változtatott politikai meggyőződésén. Lényegében ez ugyanaz az érvelés, mint „a vannak zsidó barátaim is” – N.L.)... A kormány 1941. augusztus 5-én felfüggesztette tevékenységét, s egyúttal tiltakozott a németeknél. Tagjait később a németek üldözték. Sem elítélni, sem felmenteni nem szeretném ezeket az embereket: csak annyit mondhatok, hogy nem irigylem Litvánia akkori vezetőit, akiknek a történelem csupán annyi lehetőséget kínált, hogy választ-

hattak Hitler, Sztálin vagy a halál között.” Ez a magyarázat arra világít rá (amit az intézet és a múzeum is közvetít) hogy a balti diskurzusban a náci rendszert a szovjettel szemben a kisebbik rosszként határozzák meg. Venclova azonban mondanivalójának egy lényeges eleméért messze kiemelkedik ebből a diskurzusból, ez pedig a meg nem alkuvó következetesség, amellyel a végső konzekvenciákat keresi. Nem alázkodik meg semmiféle hatalomnak és saját magával is képes szembenézni: „Minden egyes bűn az egész nemzet, s e nemzet minden egyes tagjának a lelkét terheli, s szükségtelen más népekre hárítani. Azok majd elszámolnak a maguk bűneivel. A MI bűneinket nekünk magunknak kell megmagyaráznunk és megbánnunk. Őszintén szólva ez az értelme annak, hogy az ember egyik vagy másik néphez tartozik... A bűnbánat nem egyszerű dolog. Nem leszámolást jelent az akárkinek is szolgáló gyilkosokkal, s nem is ruháink megszaggatását – a bűnbánat az ember bensejében zajlik. De beszélnünk kell mindarról, ami történt – meddő öngazolás, önkéntes belső cenzúra, propagandisztikus torzítások, nemzeti kisebbségségi érzések és főként félelem nélkül.”¹⁰

A hallgatás, a tények egy részének figyelmen kívül hagyása, a sérelmi politizálás és zászlóégetés helyett valóban beszélni kellene, kibeszélni az évtizedek óta lappangó társadalmi feszültségeket. A közélet és közgondolkodás anomáliáit a litván történetírás csak a részrehajlás nélküli objektivitással küszöbölhetné ki, vagy legalább enyhíthetné azok súlyosságán. De az igazi probléma kelet-európai, sőt egyetemes történeti, ezért a megoldás társadalmi és gazdasági feltételei tisztán nemzeti vagy regionális szintén létre sem jöhetnek.

(A konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata)

¹⁰ Tomas Venclova: Zsidók és litvánok. In: T. Venclova: *Litvánok és... – Válogatott esszék.* 5-18. o.

**NEMZETÁLLAMOK SOKNEMZETISÉGŰ
KÖZEGBEN?**

A Nyugat-Balkán 1991 után

Konsztantyin Vlagyimirovics Nyikiforov

AZ ETNIKAI TISZTOGATÁS MINT AZ ÚJ ÁLLAMOK LÉTREHOZÁSÁNAK MECHANIZMUSA A VOLT JUGOSZLÁVIA TERÜLETÉN AZ 1990-ES ÉVEKBEN

A múlt század '90-es éveiben szemtanúi lehettünk egy sor új kelet-európai állam létrejöttének, amelyek közül egyeseket elismertek, másokat nem. Ez a soknemzetiségű államszövetségek széthullásának volt a következménye. Először a tagköztársaságok kiáltották ki függetlenségüket (az adott közigazgatási határokon belül), majd az új köztársaságokon belül tovább függetlenedtek az autonóm vagy más összetett, egyéb nemzetiségűek által is lakott területek. Az előbbieket elismerte a nemzetközi közösség, az utóbbiakat viszont nem. Ezáltal az egységes folyamatot már a kezdetektől fogva mesterségesen két részre bontották.

De a legfontosabb, hogy a Szovjetunióban és Csehszlovákiában a köztársaságokra való széthullást megelőzte a megegyezés, míg Jugoszláviában semmilyen előzetes egyezés nem létezett. A megegyezés nélküli elszakadás pedig rendszerint háborút jelent. Ezt mindenki értette: a függetlenségre törekvő észak-nyugati jugoszláv köztársaságok (Szlovénia és Horvátország) és a nyugati hatalmak is. Ám mégis mind a két oldal pontosan ezt az utat választotta.

A függetlenség megszerzésének erőszakos módja a Balkán tagoltsága mellett egy sajnálatos jelenséggel függött össze: az etnikai tisztogatással. Ez a kifejezés éppen a jugoszláviai események idején terjedt el széles körben, bár maga a jelenség természetesen már ősidők óta létezett. Etnikai tisztogatáson az etnikai diszkriminációk széles spektrumát értjük. A még békeidőben végrehajtott kitelepítésektől az etnikai indíttatású tömeggyilkosságig, ami szélsőséges formájában már népirtás. Ám a jelen dolgozatban az „etnikai tisztogatás” fogalmát szűkebb értelmében használjuk: jelentős etnikai csoportok áttelepülése hadi- vagy egyéb erőszakos tevékenység eredményeként.

Mindemellett meg kell jegyeznünk, hogy az etnikai tisztogatások nemcsak Jugoszláviára voltak jellemzőek. Az utóbbi időben több elismert és gyakorlatilag minden el nem ismert, egyoldalúan kikiáltott állam létrehozását végigkísérték. Ténylegesen csak a Dnyeszter-menti Moldáv Köztársaságnak sikerült elkerülni, ahol a lakosság 1/3-a orosz, 1/3-a ukrán és 1/3-a moldáv.

Vizsgáljuk meg részletesebben a jugoszláv esetet. Kétségtelen, hogy a jugoszláv föderáció nem volt tartós államalakulat. Sebezhetősége – mint ahogy más hasonló államoké is – az etnoterritoriális föderációs modellből eredt. Ráadásul a legutolsó, 1974-es jugoszláv alkotmány alapján ez a föderáció inkább konföderációra emlékeztetett. A föderációt a legkevésbé sem erősítette meg tényleges működési iránya, amely a szerb nemzet meggyengítésére törekedett, a véget nem érő küzdelem az úgynevezett „nagyszerb sovinizmussal”, a nemzetek szétmorzsolódása, és ezáltal újjak létrejötte. A „gyenge Szerbia – erős föderáció” képlet pontosan fordítva működött: a gyenge Szerbia még gyengébb föderációt hozott létre. Másképp nem is történhetett volna, mivel pontosan a szinte minden délszláv köztársaságban jelenlevő szerbek voltak a leginkább érdekeltek a föderáció megőrzésében.

Az etnikumok közötti polgárháborúk eredményeképpen Jugoszláviában hat nemzetközileg elismert állam jött létre (a volt tagköztársaságok), és öt egyoldalúan kikiáltott állam: egy-egy Horvátországban és Szerbiában, illetve három Bosznia-Hercegovinában. Ez utóbbiak a Krajina-i Szerb Köztársaság Horvátországban; a Szerb Köztársaság, a Herceg-Boszniai Horvát Köztársaság és Nyugat-Bosznia (Cazinska Krajina) Bosznia-Hercegovinában; valamint Koszovó Szerbiában. Ráadásul Koszovót időközben félszáz állam elismerte mint új független államot.

A délszláv háborúk alatt minden oldal folytatott etnikai tisztogatásokat, amelyek célja etnikailag egységes (etnikai szempontból tiszta) területek létrehozása volt. Ezen háborúk eredményeképpen a volt Jugoszlávia etnikai térképe teljesen megváltozott. Leginkább a szerb oldalt vádolták etnikai tisztogatásokkal, ám végül ezek éppen hogy a szerbeket sújtották leginkább. Mint ahogy ez mindig is volt, a háború vesztese fizetett a közös bűnökért.

Az etnikai áttelepülések, amelyek a volt Jugoszlávia területén mentek végbe a délszláv válság idején, összességükben elég jól ismertek. Ugyan-

akkor mindmáig nagy különbségek vannak az áldozatok és a menekültek számára vonatkozó adatokban. Ismét ki kell emelnünk: ebben a munkában minket az utóbbiak érdekelnek.

A jugoszláv etnikai térség „átformálódása” mindenekelőtt az etnikumok közötti háborúk (Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában, Koszovóban és Metohiában), illetve a NATO 1999-es Szerbia elleni agressziója eredményeképpen történt. A horvátországi háború során (1991–1995) a horvátokat elűldözték azokról a területekről, amelyeket a krajina szerbek tartottak ellenőrzésük alatt. A szerbeket pedig Horvátország többi részéről űzték el. Egyes adatok szerint csak Horvátországban 330 ezer horvát volt, akiket Horvátország más részeiről üldöztek el, közülük csak Vukovárról 23 ezret. 1991–1992-ben 350 Vajdaságból elűldözött horvátot is regisztráltak. A 2001-es népszámlálás szerint pedig az 1991-es népszámláláshoz képest Horvátországban 380 ezerrel kevesebb szerb volt.¹

Az etnikai tisztogatások arányai összevethetők voltak. A különbség csak az, hogy a horvátok visszatérhettek, a szerbek pedig nem. A horvát haderő két hadműveletének köszönhetően, amikor elpusztították a Krajina Szerb Köztársaság elnevezésű szerb államot, a horvátországi háború végét ért 1995 nyarán. Először Nyugat-Szlavóniára mérték csapást; úgy tudni, hogy ekkor mintegy 20 ezer szerb menekült a Száva határfolyó hídján át Bosznia-Hercegovina szerbek lakta részére. Két hónap elteltével kezdetét vette a mindent eldöntő támadás a Krajina Szerb Köztársaság ellen, amely haderejének visszavonulását az egész fronton a szerb polgári lakosság menekülése kísérte (kb. 180 ezer ember) Boszniába és Jugoszláviába. A Krajina Szerb Köztársaság megszűnt létezni, Horvátország pedig lényegében egynemzetiségű állam lett, bár lakosságának legalább 4%-a valamely nemzeti kisebbséghez tartozik.² De a lényeg nem is ez, hanem az, hogy Horvátországban gyakorlatilag nem maradt kizárólag szerbek lakta terület.

Ezen kívül szintén komoly következményekkel járt az etnikai változások szempontjából a bosznia-hercegovinai háború (1992–1995), amelyet Európában a II. világháború után a legpusztítóbbként tartanak számon.

¹ Vesti B92 (a belgrádi B92 rtv hírei – a szerk. megj.) za 20.11.2008.

² Ld. pl.: Boics O. – Szabov, D.: Békét a szabadságért cserébe (*Боици О., Сабова Д. Мир в обмен на демократию*) Itogi (Итоги), 1996. szeptember 10.

Ennek a háború előtti délszláv köztársaságnak a 4,5 milliós lakosságából több mint 2 millió hagyta el otthonát. Bosznia nyugati részéből mintegy 800 ezer muzulmán délszlávot (avagy bosnyákokat) üldöztek el, a nyugati és középső területekről kb. 600 ezer szerbet, illetve a középső régiókból 300 ezer horvátot is.

A menekülteknek mintegy fele elhagyta Boszniát. A másik fele áttelepült azokra a területekre, amelyeket honfitársaik tartottak ellenőrzésük alatt. Gyakorlatilag a daytoni³ Bosznia-Hercegovinában mind a Szerb Köztársaság, mind pedig a bosnyák–horvát államalakulat mindkét része etnikailag egységesé vált. A háború után a Szerb Köztársaságban a nem szerb nemzetiségek képviselői a lakosságnak legfeljebb 10%-át tették ki. A bosnyákok az általuk ellenőrzött területeken a népesség 80-85%-át képezték. És végül a bosnyák–horvát föderáció horvátok lakta részén a lakosság legalább 98%-a volt horvát.⁴

Ugyan Bosznia-Hercegovinában mindmáig nem tartottak népszámlálást (csak most folyik erről az egyeztetés), ez az arány a három boszniai nemzetiségi közösség között összességében véve nem változott. Így a Zvoniki Demográfiai és Társadalmi Kutatóközpont úgy véli, hogy a Bosznia-Hercegovinai Föderációban 4%-nál is kevesebb szerb maradt. Erre a következtetésre azután jutottak, hogy elemezték az ebben az államban 2008-ban megrendezett helyhatósági választások eredményét.⁵ Ráadásul a többszöri közvélemény-kutatások és a választások, amelyekre már a daytoni Boszniában került sor, azt támasztották alá, hogy a szerbek többsége nem akart az egységes Bosznia-Hercegovinában élni. Hasonló volt a horvátok óhaja (vagy ellenvetése) is. És még a bosnyákok is, miután váratlanul „névadó nemzetté” váltak, mindenekelőtt a területek, nem pedig az etnikailag tarka lakosság egysége mellett lépnek fel.

Végül pedig a koszovói háború (1998–1999) és a szerb-montenegrói Jugoszlávia NATO általi bombázása (1999) vezetett új menekülthullámokhoz. Előbb, még a NATO-bombázások előtt a háborgó vidéket kb. 170 ezer koszovói albán hagyta el, leginkább nők és gyerekek. Ezt követően a bombázások alatt még 790 ezer albán, illetve 100 ezer szerb és

³ 1995. november 21-én az amerikai Daytonban kötötték meg a boszniai békeszerződést és határozták meg az ország új alkotmányát – a szerk. megj.

⁴ Boics O. – Szabov, D.: im.

⁵ Vesti B92 za 28.10.2008.

más, az adott területeken élő kisebbségek képviselői. Az albánok nagy része Macedóniába és Albániába menekült, egy részük azonban Szerbiában és Montenegróban lett menedékre.

Összességében a NATO agressziója Jugoszlávia ellen Szerbián és részben Montenegrón belül több mint 1 millió ember áttelepüléséhez vezetett. A horvát és a bosnyák menekültekkel ellentétben ezek már úgynevezett kényszerű áttelepültek voltak, mivel ők egy ország határain belül költöztek. Azután, hogy Koszovó teljes egészében a NATO és az albánok kezébe került, a területet mintegy 250 ezer szerb hagyta el.⁶ Koszovó és Metohia, ahol azelőtt is kb. 90% volt az albánok aránya, még inkább egy-nemzetiségű állammá vált. Egyébként Koszovó esetében talán helyesebb volna az etnikai tisztogatások áldozataihoz sorolni mindazokat a szerbeket is, akik életüket féltve évtizedeken keresztül vándoroltak el az autonóm területről.

Mindezekhez az etnikai tisztogatásokhoz hozzá kell adni még több tízezer embert, akik elvesztették a hajlékukat Szlovéniában és Macedóniában. A többi között Szlovénia függetlenné válása után mintegy 25 ezer más délszláv köztársaságból származó embert fosztottak meg lakhatási jogától az ország területén. Többségük szerb volt.⁷

Összességében véve elmondhatjuk, hogy a délszláv válság éveiben közvetlenül vagy közvetetten kb. 4 millió embert üldöztek el lakhelyéről. (Emlékeztetőül: a háború előtti Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság lakossága kb. 22 milliós volt). Szerbia pedig Európában az első helyre került a menekültek és a kényszerű áttelepültek számát tekintve. A szerb Menekültügyi Hivatal adatai szerint Szerbia mintegy 830 ezer embert fogadott be, akiket a háborúk üldöztek el lakhelyükről. Szerbia 8 milliós lakossága számára ez hatalmas szám – minden tizedik ember. És bár egyes menekültek vagy kényszerű áttelepültek visszatértek, az országban továbbra is csaknem félmillió száműzött maradt. Ez a szám aligha fog egyhamar csökkenni. A közvélemény-kutatások alapján csak 5%-uk szeretne visszatérni korábbi lakhelyére.⁸ Ott őket – finoman fogalmazva – nem különösebben várják vissza, és gyakran visszatérni sincs hova.

⁶ Ld. pl.: Guszkova Jelena: A délszláv válság története (1990–2000) (*Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса [1990–2000]*) Moszkva 2001, 679. o.

⁷ Vesti B92 za 28.01.2009.

⁸ Vesti B92 za 05.11.2008; Vesti za 18.12.2008.

Az etnikai átalakulások problémájáról szólva az egykori Jugoszlávia területén a XX. század '90-es és a XXI. század első éveiben két fontos mozzanatot szeretnénk megemlíteni. Először is nem szabad elfelejtenünk azt az ismert tényt, hogy a nemzetek kialakulása Európa keleti részén, a többi között a Balkánon, másképp történt, mint Nyugat-Európában. És ha a földrész nyugati részén nemzetállamok jöttek létre, akkor Keleten soknemzetiségűek.

Az egykori Jugoszláviát illetően ne csak az jusson eszünkbe, hogy soknemzetiségű föderációról van szó, hanem az is, hogy egyes részei korábban az Oszmán és az Osztrák Birodalomhoz tartoztak. És ahogy Andreas Kappeler svájci történész, a nagy birodalmak történetének szakértője is írta, a más kultúrájú elitek nyugati soknemzetiségű államok példáját követő integrációjához a birodalmak uralkodó nemzeteinek nem állt rendelkezésére a szükséges potenciál. Más kulturális etnikumokról már nem is szólva. Annál is inkább, hogy „integrálódni a XIX. század végén már túl késő volt, lévén nem csak a domináns, de a nem domináns etnikumok többsége is ekkorra már a nemzeti mozgósítás folyamatánál tartott, és a politikai autonómiára vagy az önrendelkezésre törekedett.”⁹ A kiemelt különbségek, amint az közismert, a „nemzet” felfogásának két változatát alakították ki. Az első a politikai-állampolgári nemzet, amikor is ez a fogalom mindenekelőtt az állammal fonódik össze. A második pedig az etnikai nemzet, ahol az etnokulturális rokonság kerül előtérbe. Nem véletlen, hogy mostanáig a kelet-európai régióban megbukott minden olyan kísérlet, amely az állampolgári nemzet létrehozását célozta. Nem születtek sem jugoszlávok, sem csehszlovákok, és nem jött létre „az új történelmi közösség, a szovjet nép”. A mai oroszok társadalmi tudata nagyon nehezen szokja meg az „oroszországiak” (rosszizjanye) elnevezést. Ily módon az állampolgárság és a nemzetiség fogalma Európa keleti részén még nem azonosult. Mi több, itt mindent, ami a nemzetiséggel függ össze, egyszerűen átjár az etnikai hovatartozás tudata.

A régi dogmáktól való eltávolodás az orosz történettudományban, többek között az eltávolodás a nemzet tisztán materialista (területi közösség, gazdasági berendezkedés stb. alapján való) meghatározásától ahhoz

⁹ Andreas Kappeler: A központ és a perifériák elitjei a Habsburg, az Orosz és az Oszmán Birodalomban (1700–1918) (*The Center and Peripheral Elites in the Habsburg, Russian and Ottoman Empires, 1700–1918*) Ab Imperio, 2007, № 2. 55. o.

vezetett, hogy a tudósok a jellemzők közül előtérbe helyezték az etnikai és a nemzeti öntudatot.¹⁰ Ám pontosan e miatt az öntudat miatt nem beszélhetünk állampolgári nemzetekről Európa keleti részén, így a Balkánon sem. Újfent tehát: az öntudat etnikai marad.

Természetesen az *öntudat* változik. Köztudott például, hogy Montenegró szláv lakossága szerbnek tartotta magát egészen a II. világháborúig. A legutóbbi népszámláláson viszont Montenegró lakosságának kb. 40%-a montenegróinak vallotta magát. Nem olyan régen külön nemzetbe tömörültek a muszlim délszlávok, akik a '90-es évek közepétől bosnyáknak nevezték magukat. Mindazonáltal ezek a változások így is az etnikai, nem pedig az állampolgári jellegű önrendelkezés keretében történnek. A Bosznia-Hercegovinában élő szerbek és horvátok egyáltalán nem vallják magukat bosnyáknak. Ugyanígy nem nevezik magukat macedónnak az ebben a köztársaságban élő albánok, a Koszovóban és Metohiában maradt szerbek, más nem albán nemzeti kisebbségek pedig nem hívják magukat koszovárnak.

És egy másik fontos mozzanat. Az etnikai tisztogatások egyáltalán nem új jelenségként tűntek fel sem Európában, sem pedig a Balkánon. Idézzük fel röviden legalább a szerb történelmet. Az 1804-es első szerb felkelésig a belgrádi pasalik területén 40-50 ezer török és eltörökösödött lakos élt, míg pravoszláv szerb mintegy 400 ezer. Azaz minden tizedik ember volt muzulmán. A második szerb felkelés idejére, tíz év múlva a muzulmán lakosság felére csökkent, és már csak kb. 24 ezer főt tett ki.¹¹ És a továbbiakban a szerb nép küzdelme a függetlenségért elválaszthatatlanul összeforrt a török lakosság kiüldözésével az országból, mindenekelőtt a török erődítmények és helyőrségek felszámolásával a szerb városokban. Tulajdonképpen az új szerb államiség bizonyos mértékben a hatti seri-

¹⁰ Részletesen ld. Konsztantyin Nyikiforov: A felekezetek hatása a nemzetek kialakulására és a nemzetek közötti kapcsolatokra a Balkánon (az Oroszországi Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének munkái) (*Никифоров К.В.: Влияние конфессий на формирование наций и межнациональные отношения на Балканах в трудах Института славяноведения РАН*) // A felekezetek szerepe a nemzetek közötti kapcsolatok fejlődésében: Oroszország – Balkán – Volga-vidék (*Роль конфессий в развитии межнациональных отношений: Россия – Балканы – Поволжье.*) Szamara 2008, 19-25. o.

¹¹ Radoš Ljušić: A szerb forradalom (*Љушић Р.: Српска револуција*) // A XIX. századi Szerbia (*Србија 19. века*), Belgrád 1994, 17. o.

fekekkel (török rendeletekkel) kezdődött 1830-ban és 1833-ban. Ezekben egyebek közt a törököknek a fejedelemség területéről való kitelepítéséről is szó esett. Az utolsó hat török erőd felszámolása Mihailo Obrenović fejedelem alatt azt jelentette, hogy a szerbek belső függetlenséghez jutottak. Az országot „megtisztították” a törököktől. Összességében véve a függetlenségért folytatott sokéves küzdelem során egy elv érvényesült: „minél kevesebb a török, annál szabadabb Szerbia.”

Még egyszer tehát: történelmi szempontból az „etnikai tisztogatások” az egyik legfontosabb mechanizmust jelentették a balkáni népek számára a függetlenség megszerzéséhez. Helyénvaló megemlékezni a szerb nép másik részéről is: a montenegróiakról, akik a XVIII. század elején teljesen kiirtották és kiűzték saját törökjeiket, vagy az iszlámra áttért honfitársaikat, az eltörökösödtöket („poturcsenyec”).

Az új szerb történelemben voltak kísérletek arra, hogy valamelyest megváltoztassák a függetlenségért való harc ilyesféle módját. Többek közt I. Garašanin szerb államférfi jelentős programjában, a „Načertanije”-ben (Vázlat, 1844) együttműködést feltételezett a muzulmán délszlávokkal, kiváltképp Hercegovinában.¹² Ám ez a tendencia nem folytatódott.

Ha a Balkánról beszélünk, felidézhetjük pl. a szerbek „nagy vándorlását” Koszovóból Dél-Magyarországra egy korábbi időszakból, 1690-ből, illetve a szerb kivándorlás más hullámain az Osztrák Birodalomba. Ezeknek a hullámoknak köszönhetően az Osztrák Birodalomban létrejött egy olyan történelmi, leginkább szerbek lakta körzet, mint a Vajdaság. Hasonló volt a Határőrvidék történelme is. Az XX. század elején az etnikai áttelepülések elsősorban az 1912–13-as két Balkán-háborúval függtek össze. Az 1912-es első háború egyfajta „reconquista” volt, amely Törökországot és a török lakosságot viaszszorította Ázsiába. Az 1913-as második pedig a trófeák szövetségek közötti felosztása. Úgy tartják, hogy ezek a háborúk vezettek több mint félmillió ember erőszakos áttelepítéséhez. Mind ezt követték az I. világháború balkáni frontjai, az Oszmán és az Osztrák-Magyar Birodalom széthullása, és a területükön létrejövő új államok az akkoriban divatos lózung, a nemzetek önrendelkezéshez való jogának megvalósulásaként.

¹² Radoš Ljušić: A Szerb Fejedelemség és Királyság török lakossága (*Byuuh P.: Typcko наслеђе у Кнежевини и Краљевини Србији*) // A XIX. századi Szerbia (2) (*Србија 19. века* [2]) Belgrád 1998, 76-77. o.

Már akkor történtek lakosságcserek a különböző államok között, de ezek még nagyobb léptékűek lettek az 1919–1922-es görög–török-háború, illetve Görögország veresége következtében. Akkor a lakosságcsere majdnem 2 millió embert érintett, nagyrészt görögöket, akik Kis-Ázsiában és Kelet-Trákiában éltek. Ez az áttelepítés „kisázsiai katasztrófa” címmel került be a görög történetírásba.

Közvetlenül a II. világháború előtt és alatt a kényszerű áttelepítés politikáját a Balkánon leginkább Németország szövetségesei folytatták. Így miután Dél-Dobruzsát, Vardár-Macedóniát és Nyugat-Trákiát Bulgáriához csatolták (ezek korábban Romániához, Jugoszláviához és Görögországhoz tartoztak), 100 ezer románt, 300 ezer szerbet és 100 ezer görögöt telepítettek ki ezen területekről, helyükre pedig 125 ezer bolgárt költöztettek. Több százezer szerbet öltek meg, deportáltak, vagy üldöztek el az úgynevezett Független Horvát Államból. Elég annyit mondanunk, hogy kb. 800 ezer szerb halt meg az usztasák kezétől. Jól ismert a zsidó és a cigány népiirtás története is.

1943–1944-ben Németország három kelet-európai szövetségese, Románia, Magyarország és Bulgária új egyezményeket kötött a lakosságcséréről. Ezek összesen 500 ezer főt érintettek.¹³

Etnikai tisztogatásokkal sújtották a háború befejezése után a kisebbségi németeket is, akik a kelet-európai országok területén éltek. 14 millió németet, többségükben nőket, öregeket és gyerekeket telepítettek ki Lengyelországból, Csehszlovákiából, Magyarországról és más országokból. Csúpan 12 millióan jutottak el élve Németországba.¹⁴

Egy nem túl régi példával szolgál az ország etnikai összetételének megváltoztatására tett kísérletre a zsvikovi Bulgária, amikor 1984 végén – 1985 elején több mint 850 ezer állampolgár volt kénytelen muzulmán nevét bolgárra cserélni. Ez a mesterséges „bolgárosítás” ahhoz vezetett, hogy 1989-ben 300 ezer bolgár török hagyta el az országot és költözött Törökországba. Még többen lettek volna, ha Törökország nem zárja le a ha-

¹³ Pavel Poljan: Kényszerű migrációk: előtörténet és rendszerezés (*Полян П.: Принудительные миграции: предыстория и классификация*) // www.memo.ru/history/deport/polyan0.htm

¹⁴ Szergej Szumlennij: Elűldözve, meggyilkolva (*Сумленный С. Изгнаны и убиты*) // www.expert.ru

tárt.¹⁵ Egyértelmű, hogy az etnikai egység elérésére tett effajta kísérlet semmivel sem jobb az etnikai tisztogatásnál.

Mindezeket a számokat csak azért hozzuk fel, hogy még egyszer megmutassuk: a XX. században a 90-es évek előtt is több millió embert üldöztek el lakhelyéről a Balkánon. Ezért sajnos alapvetően semmi új nem történt a délszláv krízis alatt. És azt kell mondanunk, hogy a Balkánon a lakosság nagy csoportjainak etnikai alapú, rendszeresen ismétlődő áttelepítései mindenekelőtt az itt élő népek arra irányuló kísérletei voltak, hogy független nemzetállamokat hozzanak létre. De ez a folyamat – Nyugat-Európával ellentétben – soha nem fejeződött be. A döntő szerepet a helyzet visszaállításában a nagyhatalmak állandó balkáni beavatkozása játszotta. Sok szempontból éppen emiatt élnek továbbra is különböző népek szétszórtan a régióban, ezért van rengeteg területi vita stb.

A XIX. század közepétől a XX. század közepéig a probléma megoldását gyakran a nagyobb soknemzetiségű államok létrehozásában látták, amelyek elnyelhetik nemcsak a különféle népeket, hanem területi vitákat is. Ennek legmarkánsabb példáját Jugoszlávián láthatjuk, de megvalósíthatatlan maradt egy sor balkáni vagy dunai föderációt célzó terv is.

Azonban a XX. század végén homlokegyenest ellenkező irányt vett a politika. A soknemzetiségű államok etnikai ellentéteit felosztással próbálták megoldani. Eközben a nemzeti önrendelkezés elvét gyakorlatilag felváltotta a köztársasági önrendelkezés elve; a kettő egyáltalán nem ugyanaz. Az egykori Jugoszlávia területén különösen zavaros volt a helyzet Bosznia-Hercegovinában, az egyetlen köztársaságban, amelyet nem nemzeti, hanem történelmi-földrajzi alapon hoztak létre. Miért kellett ennek a mini-Jugoszláviának feltétlenül fennmaradnia, a nagy-Jugoszláviának pedig feltétlenül széthullania? Az elfogulatlan megfigyelő ugyanúgy képtelen volt megérteni azt is, hogy miért éppen a Bosznia lakosságának kevesebb mint felét kitevő boszniai muzulmánok (bosnyákok) váltak gyakorlatilag államalapító nemzetté ebben a volt köztársaságban. Hivatkozzunk Alekszandr Szolzsenyicinre: „A hét egymástól elidegenült népből álló Jugoszláviától az kívántatott meg, hogy mihamarább hulljon szét. De Boszniá-

¹⁵ Ld. Jurij Zugyinov: „A valóságos szocializmus” bolgár változata: a „sztálinizmustól” a „zsivkovizmusig” (társadalmi-politikai aspektusok) (Зугинов Ю.Ф.: «Реальный социализм» в болгарском варианте: от «сталинизма» к «живковизму» [социально-политические аспекты]) // Bulgária a XX. században. Politikatörténeti karcolatok. (България в XX веке. Очерки политической истории) Moszkva 2003, 400. o.

nak, amely három egymástól elidegenült népből állt, és ott élt benne kiolthatatlanul millió szerb hitlerista-horvát lemészárlásának emléke, feltétlenül egységesnek kellett maradnia! Ez volt az USA különleges és nyomatékos óhaja. Ki magyarázza meg nekünk ezt a szerfelett különböző hozzáállást?”¹⁶ És ki magyarázza meg nekünk, miért osztható fel Szerbia, ha Koszovó nem?

A jugoszláv etnikai térség átalakítása egy még átfogóbb kérdést is felvetett: a balkáni államok – régiek és újonnan létrehozottak – multietnikus vagy multikulturális voltának kérdését. Mit kell értenünk ezen a terminuson? Úgy látjuk, hogy a multietnikusság mégiscsak egyfajta összetett közösség, nem pedig zárt és egymáshoz nem kapcsolódó etnikai közösségek párhuzamos együttélése. Egy bizonyos fejlődés eredménye, nem érhető el mesterségesen, még kevésbé erőszakkal. Sajnos ezt gyakran elfelejtik. Ezért olyan helyzetekkel találjuk szembe magunkat, mint Bosznia-Hercegovinában vagy Koszovóban, ahol a multietnikusság csak szóban létezik, a gyakorlatban pedig se híre, se hamva. És egyáltalán rá kell-e kényszeríteni az együttélésre oly különböző, sőt egymással ellenséges etnikumokat, pontosabban nemzetiségeket?

A „multietnikus Bosznia” olyan védelmezője is, mint Szergej Romanenko orosz történész, kénytelen elismerni, hogy „erőszakkal kényszeríteni az együttélésre olyan népeket és különböző nemzetiségű embereket, amelyek és akik nem tudnak és nem akarnak együtt élni, akik között az ellenszenv elérte a holtponthoz, továbbá kényszeríteni őket, hogy naponta kockáztassák az életüket egy másik, ellenséges etnikai közegben – mindez szintén az emberi jogok és a nemzeti kisebbségek jogainak megsértése.”¹⁷

(A konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata – fordította Földvári-Lapath Attila Nyikita)

¹⁶ Alekszandr Szolzsenyicin: Képmutatás a XX. század végén (*Солженицын А. Луцмерие на исходе XX века*) // Argumenti i fakti (*Аргументы и факты*), 40. szám, 1997. október.

¹⁷ Szergej Romanenko: Jugoszlávia – krízis, széthullás, háború. Független államok létrejötte (Közép- és Dél-Kelet-Európa népeinek nemzeti önrendelkezése a XIX-XX. században). (*Романенко С. Югославия: кризис, распад, война. Образование независимых государств [национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX-XX вв.]*) Moszkva, 2000. 493. o.

Aleksandar Životić

JUGOSZLÁVIA KÜLPOLITIKÁJA A HIDEGHÁBORÚ IDEJÉN – A FELBOMLÁS EGYIK OKA?

A hidegháború éveiben a jugoszláv állam fejlődésének egyik legfontosabb sajátossága az aktív és sokoldalú külpolitika volt. A maga összetettségével ez a külpolitika igyekezett reflektálni minden olyan tényezőre, amely sorsdöntő hatással lehetett az ország jövőre nézve. Ezért felvetődik a kérdés: befolyásolhatta-e és ha igen, milyen módon ez a külpolitika a jugoszláv állam felbomlását a 20. század utolsó évtizedében?

A szovjet modell, a szakítás és a Nyugat felé fordulás évei

A második világháború végén Jugoszlávia új külpolitikai kihívások előtt találta magát. A háború utáni első éveket a jugoszláv állam és társadalom erőteljes szovjetizációja jellemezte, s ez jelentős mértékben vonatkozott a jugoszláv külpolitikára is. A világháború befejeződése után a jugoszláv államot és társadalmat eluraló szovjet befolyás meglátszott a szocialista társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok létrehozásának teljes programján. A szovjet modell kiépítése együtt járt a szovjet külpolitikai kurzus hű követésével is. Hasonlóképpen, a jugoszláv hadsereg a szovjet minta alapján szerveződött és szovjet fegyverzettel és eszközökkel volt felszerelve. Sok jugoszláv tiszt járt szovjet katonai iskolákba és a szovjet tanácsadók megtalálhatók voltak a jugoszláv hadsereg minden parancsnoki szintjén, egységében és intézményében. A jugoszláv fegyveres erők felépítésének kérdésében gyakran került sor kisebb vitákra a jugoszláv és a szovjet fél között. Az összetűzés 1948 nyarán tetőzött. A két párt-nomenklátúra közötti összetűzés hamarosan párt-, majd államközi összecsapássá vált Jugoszlávia és a Szovjetunió, valamint annak szövetségesei, a Kominform-országok között. A konfliktus egyik következménye a szovjet katonai segítség leállítása és az instruktorok visszavonása volt. A szovjet segítség

elmaradása és a fejlett hazai hadiipar hiánya a jugoszláv hadsereget igen súlyos helyzetbe hozta. Ráadásul a határincidensek elszaporodása a Kominform-országokkal, valamint a nagyarányú szovjet katonai jelenlét a Jugoszláviával szomszédos államokban felidézte a katonai intervenció veszélyét. A Kominform-konfliktus megszakította a jugoszláv külpolitika addigi vonalát, így a nemzetközi kapcsolatok „szovjet látásmódját” és a jugoszláv–bolgár–albán integráción alapuló Balkán-föderáció előkészítését. Ez visszatükröződött Jugoszlávia nemzetközi helyzetén, különösen a kelet-európai szocialista országokhoz való viszonyán. Az izoláció nehéz éveinek 1951-től kezdődően a nyugati államokkal való fokozatos kapcsolatépítés vetett véget. A nyugati államokkal való intenzív együttműködésnek, különösen a NATO katonai terveibe való egyfajta bekapcsolódásnak megvolt a maga regionális dimenziója, amely megnyilvánult a Jugoszlávia, Törökország és Görögország közötti Balkán-paktumban (1953) – amely aztán a jugoszláv-szovjet kapcsolatok normalizálódásának és a tagállamok közötti vitáknak a következtében fokozatosan degradálódott, majd teljesen kimúlt.

Ilyen körülmények között Jugoszlávia a keleti és a nyugati blokk között találta magát. Mindkét oldalhoz fűzték érdekek és szükségletek, ugyanakkor mindkét politikai-katonai szövetséggel kapcsolatban voltak negatív tapasztalatai. Ezért a jugoszláv külpolitika komoly dilemma elé került. Hogyan tovább? Miképp biztosíthatják a békés gazdasági, szociális és kulturális fejlődéshez szükséges feltételeket? Milyen módon segíthetik azt az országot, amely a háború idején súlyos pusztításokat élt meg, amelynek a szovjet blokád további súlyos károkat okozott, s amely a gyors ipari fejlődés ellenére gazdasági és társadalmi nehézségek egész sorával küszködött?

A szocialista internacionalizmus balkáni keretei

A jugoszláv, bolgár és albán kommunisták között intenzív együttműködés vette kezdetét a világháború végén. Bulgária háborús kiugrása után, 1944 szeptemberében a bolgár egységek részt vettek Dél-Szerbiának és Macedóniának a német megszállók alóli felszabadításában, majd 1944–45 fordulóján az I. Bolgár Hadsereg a jugoszláv egységek oldalán harcolt a szerémségi fronton. Az albán kommunistákkal és népfelszabadító hadsereggel való kapcsolatok már 1941 közepén létrejöttek, amikor a jugoszlá-

vok missziót küldtek az albán partizánerők vezérkarához. A jugoszláv partizánvezetés a sikerekhez szükséges katonai segítséget biztosította az albán partizánok számára, az albán egységek pedig részt vettek Koszovó, Metohija és Délnyugat-Szerbia felszabadításában.

Külön problémát jelentett azonban, az elérhető jugoszláv források alapján ítélve, Albánia helyzete a tervezett szövetségben, a Balkán-föderációban. A jugoszláv kommunisták tervei szerint Albánia a leendő föderáció harmadik tagállama lett volna. Ebben a kérdésben vita volt a szovjetek és a jugoszlávok között: a szovjetek szerint előbb Jugoszláviát és Albániát kell egyesíteni, s csak azután szövetségre lépni Bulgáriával. Ioszif Visz-szarionovics Sztálin egy ízben – nem ismerve az albán pártvezetésen belüli viszonyokat – egyszerűen azt javasolta Milovan Đilasnak, hogy Jugoszlávia „nyelje le” Albániát. De kezdetben sem a szovjet-jugoszláv, sem a jugoszláv-albán kapcsolatokat nem befolyásolták lényegesen ezek a koncepcionális különbségek. A háború utáni első években a szovjetek a jugoszlávokon keresztül tájékozódtak az albániai viszonyokról. A jugoszlávok arra törekedtek, hogy mind szorosabban magukhoz kössék az albán kommunista vezetést. Ez nem volt lehetséges a szovjet párt- és állami csúcs, mindenekelőtt Sztálin tudta és támogatása nélkül. Enver Hoxha albán vezető moszkvai látogatását kétszer is elhalasztották, amíg Josip Broz Tito jugoszláv kormányfő a Sztálinnal és a szovjet vezetéssel való 1946. május 27-i találkozáján meg nem kapta a szovjet egyetértést az effajta akciókhoz. A jugoszláv és a szovjet delegációk moszkvai megbeszélésén Sztálin gyakorlatilag teljes mértékben engedélyezte Titónak a beavatkozást az albán párt ügyeibe. Az albániai jugoszláv politikai beavatkozás nyílt lehetősége, illetve Sztálin és a szovjet pártelit ehhez adott támogatása lényegében precedens-jelentőségű volt a kölcsönös kapcsolatok megromlását illetően. Hoxha 1947-es moszkvai látogatása pedig véget vetett a jugoszláv közvetítésnek a szovjet-albán kapcsolatok terén, lecsökkentette a jugoszláv befolyást Albániában, s elindította a jugoszláv-albán kapcsolatok megromlásának folyamatát.

Tito Moszkvából való hazaérkezése után került sor Hoxha régóta várt belgrádi útjára. E látogatás során, amely 1946. június 23-tól július 2-ig tartott, elmélyítették a két állam szövetségét. Már a két állam Barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződésének aláírásával (Tirana, június 9.) megnyílt az út a mélyebb jugoszláv befolyás előtt. A

Hoxha és Stanoje Simić jugoszláv külügyminiszter által aláírt szerződés politikai és diplomáciai együttműködést irányzott elő, valamint közös védekezést egy harmadik állam katonai támadása esetén. A szerződés lehetővé tette a szorosabb államközi együttműködést, sőt, az albán belügyekbe való beavatkozást és Jugoszlávia politikai gyámkodását Albánia felett, főleg a nemzetközi kapcsolatok tekintetében. A jugoszláv kommunista vezetés nagy figyelmet szentelt az albán kapcsolatnak, amit érzékletesen mutat az a tény, hogy a jugoszláv pártvezetőségben az albán kommunistákkal való kapcsolattartás felelőse maga Aleksandar Ranković, a Jugoszláv Kommunista Párt második embere volt. A jugoszláv befolyás különösen jól megmutatkozott Sejfulla Maleshovának az albán vezetésből való eltávolításakor. Akkoriban ugyanis mind jugoszláv, mind szovjet oldalról gyakran érte bírálat az albán kommunisták fiatal vezérét, Hoxhát. Ezért Koci Xoxe-t nyilvánvaló jugoszláv támogatással megválasztották az Albán Kommunista Párt Központi Bizottságának szervezőtitkárává, majd az AKP KB 5. plénumán (1946. február 21.) Maleshovát Nyugat-barátnak bélyegezték és kizárták a Politikai Bizottságból – jóllehet korábban az Albán Népköztársaság nemzetközi elismertetéséért kitartóan küzdő Fan Noli pravoszláv püspök titkára volt. Lényegében Xoxe volt a jugoszlávok favoritja az albán pártvezetésben és rajta keresztül érvényesültek a különféle belgrádi elvárások és tanácsok.

A jugoszláv és a bolgár kommunisták közötti kapcsolatok lényegesen különböztek a jugoszláv-albán relációtól. A jugoszláv-bolgár viszonyt meghatározta a második világháború alatti jugoszláviai bolgár megszállás súlyos öröksége. Jóllehet a harcok záró szakaszában a bolgár egységek már az antifasiszta koalíció oldalán harcoltak, a Bulgáriához, így a bolgár kommunistákhoz való viszony csak lassan és nehezen változott. A jugoszláv pártelit számára további problémát jelentett, hogy Bulgáriában még megoldatlan volt az államforma kérdése (1946-ig fennállt a monarchia), bizonytalan volt a hadsereg káderpolitikája és a kommunista párt hatalmi helyzete. Ugyanakkor a jugoszláv vezetés minden nehézség ellenére arra törekedett (nem megbontva a kommunista mozgalmon belüli egyensúlyt és szovjet befolyást), hogy segítse a bolgár kommunistákat a hatalom megszerzésében és az egypárti politikai monopólium kiépítésében. Sztálin és Tito az 1946. május 27-i tárgyalásokon megvitatta a jugoszláv-bolgár viszonyt is. Egyetértettek abban, hogy a bolgár helyzet még bizonytalan,

ezért Tito egyelőre elvetette a föderáció lehetőségét, Sztálin pedig azt szorgalmazta, hogy a jugoszlávok mindenben támogassák a bolgár kommunistákat. Az is problémát jelentett a kétoldalú viszonyban, hogy Bulgáriával még nem volt aláírva a békeszerződés.

1947 folyamán a jugoszláv és a bolgár kommunisták, s egyben a két állam közötti kapcsolatok egyre jobbak lettek. A Bolgár Kommunista Párt társadalmi helyzete és hatalmi pozíciója megerősödött, ellenfeleiktől mindinkább megszabadultak, s 1947. február 10-én Párizsban aláírták a békeszerződést. A békekonferencián a jugoszláv delegáció (másoknak is példát mutatva) Bulgária helyzetének javítására törekedett, s igyekezett mérsékelni a Bulgáriával szemben támasztott jóvátételi és területi követeléseket. Hamarosan sor került a két állam közötti legmagasabb szintű tárgyalásokra, amikor 1947. július 30. és augusztus 1. között Tito Bledben fogadta a Georgi Dimitrov által vezetett bolgár párt- és állami küldöttséget. Tárgyaltak a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok fejlesztéséről, a vámunió előkészítéséről, Jugoszlávia pedig lemondott a békeszerződésben neki megítélt 25 millió dolláros bolgár jóvátételről. Valamivel később, 1947. november 27-én Evkszinográdban pedig aláírták a két ország Barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződését, amely a politikai és diplomáciai kooperáció mellett előírta a közös katonai védekezést egy harmadik állam támadása esetén. A szerződés megkötése volt a csúcspontja Jugoszlávia és Bulgária egymáshoz való közeledésének, amely folyamatnak a két kommunista párt volt a kezdeményezője és a legfőbb támogatója. De a szerződés megkötése egy olyan pillanatban történt, amikor már láthatóvá váltak a közelgő Kominform-konfliktus baljós árnyai. Ezért a szerződés végül nem mutathatta fel azokat az eredményeket, amelyeket kezdetben mind a jugoszláv, mind a bolgár oldal remélt.

A jugoszláv befolyás Albániában különösen jól látszott a pártszervezés terén. Nagyszámú jugoszláv pártinstruktor dolgozott azon, hogy összhangba hozza az AKP szervezeti felépítését a JKP struktúrájával. Ezekben a pártinstruktoroknak a munkamódszerei, beavatkozásuk az albán pártéletbe mintegy bevezetésül szolgáltak az 1948-as konfliktushoz. De eleinte az albán pártszervezet fejletlensége és a fiatal pártvezetők politikai tapasztalatlansága megnyitotta az utat a jugoszláv befolyás előtt. Az albán párt követte az „idősebb fivér”, a jugoszláv párt példáját, így a belgrádi befolyás napról napra nőtt. Az albán kommunisták vezére, Enver Hoxha

ekkoriban nem titkolta lelkesedését Jugoszlávia és annak vezetője, Josip Broz Tito iránt, s különösen hálás volt a békekonferencián adott jugoszláv segítségért. A két párt-nomenklatúra közelsége (amely időnként a jugoszláv gyámság kontúrait öltötte) jellemző volt az államközi kapcsolatok legkülönbözőbb aspektusaira. Különösen jól látszott ez katonai téren. Mindjárt a második világháború végeztével a jugoszláv hadsereg, jóllehet maga sem volt irigylésre méltó helyzetben, magára vette az albán hadsereg megszervezésének és felszerelésének kötelezettségét. 1948-ig nagyszámú tankot, tüzérségi eszközt, hajót, gyalogsági fegyvert, muníciót, műszaki és hírközlési felszerelést adtak át. Jugoszlávia szerezte be Franciaországban az albán hadseregnek szánt teherautókat, sok instruktor dolgozott az albán hadsereg kiképzésén, s többszáz albán tiszt tanult a jugoszláv katonai iskolákon. A gazdasági együttműködés szintén „egyirányú” volt. Jugoszláv szakemberek részt vettek az albán gazdasági tervezésben és iparfejlesztésben, a bányakincsek feltárásában, s Jugoszlávia sok gépet s élelmiszert küldött. Tárgyaltak a valutaunióról, létesült közös bank és több vegyesvállalat, s tervezték utak, vasút és kikötő építését a két állam közötti jobb összeköttetés megteremtése céljából. A gazdasági együttműködés mégsem hozott komolyabb eredményeket, részben az albán piac igényei, részben az irreális tervek és az albán gazdasági lehetőségek és hatékonyság túlértékelése miatt. Jelentős volt a kulturális és oktatási együttműködés is. Albán diákok sokasága tanult Jugoszláviában a hazai diákokkal azonos feltételek szerint. Jugoszláv sportolók és kulturális-művészeti társulatok gyakran vendégeskedtek Albániában.

Koszovó-Metohija és a jugoszláviai albánok helyzete a kölcsönös kapcsolatok külön problémáját képezte. A koszovó-metohijai, kelet-montenegrói és nyugat-macedóniai albánok a második világháború idején aktívan, katonailag is támogatták a német megszállókat és szövetségeseiket. A felhalmozódott feszültségeket nem lehetett megoldani a gyors államközi közeledéssel, mert a kommunisták befolyása a jugoszláviai albánok között csekély volt. Ráadásul az albán párt- és államvezetés arra törekedett, hogy a jugoszláviai albánokat az albán állam felé orientálja. Éppen az albán többségű jugoszláv területek esetleges Albániához csatolása képezte a leendő konfliktus egyik okát. A jugoszláv pártvezetés dilemma előtt állt: előbb csatolják át ezeket a területeket és azután hozzák létre a föderációt, vagy a fennálló határokkal alkossák meg a föderációt? Végül

az utóbbi álláspont győzött, mivel az volt az uralkodó nézet, hogy az új szocialista föderációban a határoknak úgysem lesz jelentőségük.

A nyílt konfliktus 1948 közepén robbant ki. Már márciusban visszavonták a jugoszláv katonai tanácsadókat, s hamarosan következett az éles politikai vita, majd a határincidensek sorozata végig az albán–jugoszláv határon. Mindennek okai különfélék voltak, s már az együttműködés idején felhalmozódtak. De az biztos, hogy a jugoszláv–albán viszony megromlásában fontos szerepe volt a megerősödött albániai szovjet befolyásnak, valamint annak, hogy az albán vezetés és különösen Hoxha a szovjet kapcsolatot önállóan, a jugoszláv közvetítés nélkül akarta igénybe venni. Így a jugoszláv befolyás lecsökkent, s a szoros együttműködés helyébe nagyon gyorsan a politikai és határfeszültségek léptek – amelyek aztán az évek hosszú során át jellemezték a jugoszláv–albán viszonyt.

A jugoszláv–bolgár kapcsolatok a jugoszláv–albánokénál valamivel kevésbé voltak intenzívek. De a jugoszláv kommunisták komoly ideológiai és propaganda-tevékenységet fejtettek ki, hogy támogassák a bolgár kommunisták hatalomért vívott harcát. A legnagyobb figyelmet a pártközi kapcsolatokban a föderáció létrehozását célzó megbeszéléseknek szentelték. Erről élénk eszmecsere folyt az együttműködés teljes időszaka alatt. A megbeszélések intenzívebbek lettek, miután a bolgár kommunisták hatalma 1947-ben megszilárdult, de a következő évi Kominform-konfliktusig nem vezettek érdemi eredményre. Mindenesetre a megbeszélések komolyságát mutatja, hogy a föderális berendezkedésről kilenc különböző tervezet létezett. A Balkán-föderáció létrehozását célzó munkát azonban (a bulgáriai politikai kiforratlanság mellett) régi határviták is nehezítették. Kérdéses volt Vardar-Macedónia státusza, amelyet a háború idején Bulgária tartott megszállás alatt, valamint a boszilevgrádi és caribrodi (dél-szerbiai) járások helyzete. Másfelől a jugoszlávok a bulgáriai Pirin-Macedónia helyzetét kérdőjelezték meg, azt követelve, hogy egyesítsék azt a vardari területekkel. A bolgár és a jugoszláv pártvezetés tehát ugyanazon dilemma előtt találta magát. A régi területeiket megtartva lépjenek egymással föderációra, vagy saját területeik egy részéről lemondva és azokból egy kisebb új egységet (a macedón köztársaságot) létrehozva alkossák meg a föderációt? Ez a probléma nem oldódott meg, jóllehet intenzív megbeszélések folytak a kérdésről egészen 1948-ig. Ugyanakkor mindkét oldalon egyre inkább dominánssá vált az az álláspont, hogy

határváltozás nélkül kellene belépni az új föderációba – amelyen belül a határoknak úgysem lesz jelentőségük. Ezeket a vitákat súlyos történelmi örökség terhelte, magukban hordozták a későbbi eszkaláció elemeit, s nem is oldódtak meg a Jugoszlávia és a Kominform-országok közötti konfliktus kirobbanásáig.

A két fél törekedett a gazdasági együttműködés fejlesztésére is. De reálisan nézve azt mondhatjuk, hogy a kölcsönös politikai jóindulat ellenére hiányoztak a feltételek a két ország szorosabb gazdasági integrálásához. Két fejletlen agrárgazdaságról volt szó, igen gyenge ipari háttérrel, szinte teljesen azonos termékszerkezettel, ráadásul a jugoszláv gazdaság súlyos háborús pusztításokon esett át, ezért ezekben az években valójában az újjáépítés kihívásaival nézett szembe. Így a gazdasági együttműködés – bár egészen 1948-49 fordulójáig, a kétoldalú kapcsolatok redukálásáig törekedtek a fejlesztésre – nem hozta meg a remélt eredményeket és nem érte el a két állam politikai együttműködésének az intenzitását.

A jugoszláv kommunistáknak a bolgár kollégáik számára adott, a hatalom megszerzését segítő támogatás külön formáját képezte a katonai és kulturális-oktatási kooperáció. Sok bolgár tisztjelölt tanult a jugoszláv katonai iskolákon, aminek az adott jelentőséget, hogy a háború utáni első években a bolgár kommunisták befolyása a hadseregben gyenge volt, ezért szükségük volt egy új, marxista szellemű tiszti generációra. Ezért a hallgatók a szakképzés mellett ideológiai képzést is kaptak. Másfelől a békeszerződés aláírása után a bolgár légierő átadta a jugoszlávoknak azokat az eszközöket, amelyek tartását a békeszerződés tiltotta. Ily módon a jugoszláv légierő 291 harci és iskolagépet kapott, ami jelentős minőségi ugrást jelentett számára. Hozzáálltak a két repülőipar közötti együttműködés fejlesztéséhez (bár azok már nem hoztak komoly eredményeket), sok bolgár pilóta-jelölt tanult a jugoszláv hadiiskolákban (az albánok után ők voltak a legtöbben a külföldiek közül), s közös haditervek készültek arra az esetre, ha háborúra kerülne sor Görögországgal. De a katonai együttműködés minden formája megszakadt 1948 nyarán, a Kominform-konfliktus kirobbanásakor.

A jugoszláv egyetemeken nagyszámú bolgár diák tanult, akik a szaktárgyak mellett ideológiai tárgyakat is hallgattak. Ez erősítette a kommunisták befolyását a fiatal bolgár értelmiségben, a népesség azon részében, amelynek kulcsszerepe kellett hogy legyen a marxista eszmék ter-

jesztésében. Ez fontos feltétele volt a jövőbeni kommunista befolyás biztosításának. Egyidejűleg, a reciprocitás jegyében jugoszláv diákok tanultak Bulgáriában. Kialakult a kulturális-művészeti együttműködés, s létrejött több közös társaság, amelyek élénk propaganda- és publicisztikai tevékenységet folytattak mindkét országban. A két állam szorosabb összekapcsolódása érdekében tervezték a kulturális kooperáció további intenzifikálását, de ehelyett a kulturális kapcsolatok is teljesen megszakadtak a Kominform-konfliktus kitörése után. Hasonlóan a gazdasági együttműködéshez, a kulturális kooperáció esetében is egy kölcsönös, de megkésett kezdeményezésről volt szó, amely a két szomszédos állam közötti kapcsolatok erősítését célozta – csak hogy a kulturális kapcsolatok elmélyítésének kezdetén már megkezdődött a politikai és ideológiai összeütkezés.

A két ország szerteágazó kapcsolatrendszere 1948-ban teljesen összeomlott, amikor kiélesedett Jugoszlávia és a többi kommunista állam vitája, Bulgária pedig csatlakozott a jugoszláv kommunisták bírálóihoz. A kibontakozó jugoszláv-bolgár viszály okait mégsem szűkíthetjük le egy következményre, a Kominform-konfliktus egyszerű reflexiójára. Ezek az okok a régóta halmozódó feszültségekben rejlettek, amelyeket súlyos történelmi örökség terhelt a régi politikai és területi viták miatt. S ezek az ellentétek az első adandó alkalommal kitörtek és a tradicionális etnikai és politikai tartalom mellett ideológiai tartalommal is feltöltődtek. Az intenzív együttműködés tehát ezúttal is hamar éles szembenállássá változott, amelyet egészen az 1950-es évek közepéig, a kapcsolatok normalizálásáig gyakori határincidensek kísértek.

Az elnem-kötelezettség útján

A 20. század második felében a jugoszláv külpolitika egyik alapvető doktrinális sajátossága az elnem-kötelezettség volt. A blokkoktól való távolságtartás politikája, valamint a tartózkodás attól, hogy csatlakozzanak valamelyikükhöz a hidegháborús csatározások során, jól felismerhető vonása volt mindenféle jugoszláv bilaterális és multilaterális politikai, katonai, gazdasági és kulturális aktivitásnak. Azonban az egyik legfontosabb, és közel sem megoldott kérdés a historiográfiában az, hogy melyek voltak az alapvető okok és érvek az effajta tartós külpolitikai útválasztás mel-

lett? Különböző szerzők különböző aspektusokból szemlélve ezt a problémát különböző válaszokat adnak. Az elérhető források jellege és mennyisége miatt egyelőre nem adható egyértelmű válasz azoknak a kérdéseknek a sokaságára, amelyek az elnem-kötelezett mozgalom létrejöttével kapcsolatosak, valamint azzal, hogy Jugoszlávia miért választotta magának ezt a külpolitikát, továbbá hogy Jugoszlávia (és elnöke, Josip Broz Tito) milyen szerepet játszott a mozgalom keletkezésében. Ezért a jugoszláv elnem-kötelezettségi politika okait az új jugoszláv állam és társadalom genezisében kell keresnünk, valamint azokban a problémákban, amelyek a második világháború végétől, az új társadalmi rendszer bevezetésétől az elnem-kötelezett mozgalom születéséig jellemezték Jugoszláviát. Az elnem-kötelezett államok politikai, gazdasági, kulturális és katonai együttműködése szintén jól reprezentálja a mozgalom létrehozásának és Jugoszlávia csatlakozásának okait.

A jugoszláv államot és társadalmat, magát a külpolitikát is, 1945-48 között a szovjet modellhez való közeledés és igazodás jellemezte. A Szovjetunióval és szövetségeseivel való fájdalmas szakítás után Jugoszlávia teljes izolációba került. 1948-50 között, amikor kapcsolatot teremtettek a nyugati államokkal, különösen az Egyesült Államokkal, Jugoszlávia olyan külpolitikai irányt keresett, amely biztosíthatja számára a függetlenségét és a Szovjetuniótól való distanciát – ugyanakkor biztosíthatja a szocialista rendszer fennmaradását és azt is, hogy ne süllyedjenek bele a nyugati befolyási övezetbe. Az Egyesült Államokkal és a nyugati hatalmakkal 1951-ben megkötött gazdasági és katonai segély-egyezmények, a következő években aláírt gazdasági megállapodások, valamint a NATO védelmi rendszerébe való közvetett bekapcsolódás (az 1953-as jugoszláv–görög–török paktum révén) előhívta a nyugati világba való beilleszkedés kérdését – ami viszont magától értetődően felvetette a belső berendezkedés kérdését is. A két tömb közé szorult és a függetlenség biztosítékait kereső Jugoszlávia az ENSZ fórumain kísérte meg formálni a saját új külpolitikáját, s az ENSZ-ben keresett magának a lehetőségek szerint minél kedvezőbb helyzetet.

Nehéz lenne megmondani, hogy melyik volt az a pillanat, amikor Jugoszlávia először lépett fel az elnem-kötelezettség híveként. Az első lépésnek valószínűleg azt tekinthetjük, amikor Jugoszlávia az ENSZ Közgyűlésén nemmel szavazott abban a kérdésben, hogy az ENSZ-csapatok

átléphetik-e a 38. szélességi kört Koreában (1950). Ha figyelembe vesszük, hogy Jugoszláviával együtt voksolt India, Libanon, Szaúd-Arábia és Jemen, Indonézia pedig tartózkodott, akkor ezt a szavazást tekinthetjük az elnem-kötelezettség első, korai manifesztálódásának. A koreai háború mindenestre komoly változásokat hozott a jugoszláv külpolitikában. A mind gyakoribb érintkezések az ENSZ Biztonsági Tanácsában India és Egyiptom képviselőivel növelték a jugoszlávok érdeklődését a volt gyarmati országoknak az antikolonializmussal, a kollektív biztonsággal és a gazdasági együttműködéssel kapcsolatos véleménye iránt. Az események egyik tanúja és részese, Leo Mates szerint éppen ebben az időszakban jöttek létre a jugoszláv-indiai-egyiptomi kooperáció alapjai. Minthogy Sztálin halála után csökkent az országra nehezedő szovjet nyomás, a nyugati viszont nőtt, Jugoszlávia mindinkább törekedett a volt gyarmatokkal való együttműködésre, hogy távol tarthassa magát a két tábor tömbmodelljétől. Leo Mates szerint a jugoszláv diplomaták már 1952 végén olyan instrukciókat kaptak, hogy erősítsék a kapcsolatokat azokkal az afroázsiai államokkal, amelyek a jugoszlávhoz hasonló álláspontokat vallanak. Ezek világos jelei voltak a nemzetközi kapcsolatok eurocentrikus nézőpontjától való eltávolodásnak és a globális szempontokhoz való közeledésnek. Ezzel egyidőben a jugoszláv sajtó mind többet írt az antikolonializmus kérdéseiről és a frissen felszabadult államok fejlődéséről. Az USA kezdetben meglehetősen negatív és bizalmatlan módon (ami csak lassan változott) szemlélte az elnem-kötelezettek politikáját, a szovjetek pedig Sztálin haláláig lényegében érdektelenül figyelték (hogy aztán támogatassák, kezdetben kevésbé, később komolyabban). Mindazonáltal a jugoszláv vezetők nyilvános fellépéseiken többször hangoztatták az elnem-kötelezett politika szükségességét.

Az elnem-kötelezettség felé fordulásnak nemcsak politikai okai voltak, hanem gazdasági háttere is. Jugoszlávia akkoriban még mindig agrárország volt, gyengén fejlett és teljesen még újjá sem épült iparral. Olyan körülmények között, amikor a szovjetek nem támogatták a jugoszláv nehézipar fejlesztését, az igényes nyugati piacokon pedig nehéz volt elhelyezni a jugoszláv termékeket, Jugoszlávia olyan piacokat keresett, ahol termékei versenyképesek lehettek. A szinte teljesen agrárjellegű, ipari kapacitással alig-alig rendelkező afrikai és ázsiai országok ilyenek voltak, s ezt a lehetőséget a jugoszlávok igyekeztek is kihasználni. Hosszú távon

ez az együttműködés segítette a jugoszláv gazdasági fejlődést és önerőre támaszkodást, miáltal az ország megszabadulhatott a külső hitel- és segély-függéstől.

Az elnem-kötelezettség felé fordulásban fontos szerepe volt a katonai tényezőnek. A katonai aspektus, a dolgok természeténél fogva, szublimálta a külpolitikai törekvések politikai és gazdasági aspektusát. A két katonai tömbtől való távolságtartás, valamint a domináns katonai szövetségekkel való békés egymás mellett élés politikája kedvezően befolyásolta a nemzetbiztonságot. Ily módon igyekeztek megteremteni az ország biztonságos környezetét, preventív eszközökkel, a kisebb államok szuverenitásának és függetlenségének elvei és gyakorlata melletti következetes kiállással. Másfelől a jugoszláv hadiipar a második világháború után, különösen a szovjet fenyegetés éveiben nagy fejlesztésen esett át, s ennek a hadiiparnak a termékei elhelyezhetők voltak azon harmadik világbeli országok piacán, amelyeknek nem volt saját hadiiparuk, sem elég pénzük a drága amerikai vagy szovjet fegyverek beszerzésére, s független külpolitikájuk miatt ingyen sem kaphattak katonai felszerelést. Így a jugoszláv fegyverexport már 1953-ban megjelent (kezdetben csak kisebb könnyű-fegyver-szállítmányokkal) a Közel-Keleten. Eleinte szegénylősen, később mind agresszívakabban, de a hadsereg lett a jugoszláv elnem-kötelezettségi politika egyik meghatározó tényezője.

Kulturális és vallási értelemben Jugoszlávia és a frissen felszabadult államok között fontos kapcsolatot képeztek a jugoszláv muzulmánok. Ezen kapcsolat megalapozásában jelentős szerepe volt az Iszlám Vallási Közösségnek, amely a kalifátus megszüntetése után (1923) az egyiptomi egyetemekre küldte a diákjait. Hasonlóképpen, a jugoszláv muzulmánok delegációinak zarándok-útfjai a közel-keleti államokba a vallási mellett elősegítették a politikai kontaktusok megteremtését is. Az Iszlám Vallási Közösség és a jugoszláv pártállami vezetés érdekei átfedték egymást, így az iszlám közösség igen fontos szerepet játszott a Jugoszlávia és a közel-keleti államok közötti szorosabb kapcsolatok megteremtésében – jóllehet a ma elérhető források alapján ezt a szerepet még nem lehet teljesen rekonstruálni.

Két nagy katonai-politikai szövetség közé szorulva, instabil nemzetbiztonsági helyzetben, Olaszországgal határvitában állva, gazdaságilag fejletlenül, élén a modern szocialista társadalmat valamiféle liberalizáció-

val megteremteni akaró vezetéssel, Jugoszlávia az elnem-kötelezettség politikája mellett döntött. Persze egy sor objektív és szubjektív akadály állt annak útjában, hogy meghaladják a blokk-megosztottságot és a nemzetközi élet eurocentrikus szemléletét, de a jugoszláv külpolitika kreatívainak határozottsága és meggyőződése amellelt, hogy a függetlenség megóvásának egyetlen módja az elnem-kötelezettség, döntő hatással volt a politikai irányválasztásra.

A jugoszláv–egyiptom–indiai kooperáció gyorsabb fejlődése 1954-ben kezdődött. Ebben a jugoszláv diplomáciának jelentős szerepe volt. Külön impulzust és sajátos arculatot adott a gyorsabb kapcsolatépítésnek és a jugoszláv aktivitásnak Tito elnök agilitása és személyes diplomáciája. A kapcsolatok fejlesztésének karaktere és dinamikája eltérő volt India és Egyiptom esetében: a jugoszláv vezetés kezdetben az indiai (és burmai), később az egyiptomi kapcsolatot részesítette előnyben.

A kapcsolatok fejlesztésében kulcsfontosságú esemény volt Tito indiai és burmai látogatása 1954-55 fordulóján. Jugoszláv szemszögből nézve ez az út kiemelt jelentőségű volt egy olyan ország tapasztalatainak a megismerésében, amely elsőként proklamálta az elnem-kötelezettség politikáját, s amelynek gazdag tapasztalatai voltak a függetlenség védelmében és a saját, önálló külpolitikai alapelvek kidolgozásában. Fontos volt az út abban a tekintetben is, hogy meghatározzák a közös érdekeket, valamint a két állam közötti különbségeket és azok áthidalásának módját. A főleg gazdasági és társadalmi tekintetben megmutatkozó különbségek ellenére Tito a hasonlóságok és a közös érdekek hangsúlyozására törekedett a jövőbeni együttműködést jobb megalapozása érdekében. Az út során Tito állandóan hangoztatta a tömbökön kívüli és elnem-kötelezett államok további összekapcsolódásának és szélesebb egységfrontjának a szükségességét. Nem egyszerűen a bilaterális kapcsolatok erősítéséről volt szó, hanem arról, hogy kedvezőbb bilaterális alapokat teremtsenek a különböző államok egységéhez – ezt a titói törekvést tolmácsolták egyfajta „harmadik tömb” létrehozási kísérletének. Tito és Javaharlal Nehru indiai miniszterelnök tárgyalásai mély nyomot hagytak a jugoszláv külpolitikán. Tito számára azonban az is világossá vált, hogy Nehru politikai víziói az ázsiai térségre korlátozódnak. A Közel-Kelet és Észak-Afrika hatalmas térségei a maguk antikolonialista mozgalmával kívül estek Nehru politikai látókörén. Ezért Tito különös figyelmet fordított Egyiptomra,

mint a Közel-Kelet vezető államára. Egyiptomon mint regionális vezetőn keresztül lehetett szorosabb kapcsolatra lépni az arab világgal, s ezáltal közvetve, az arab és afrikai államok erősebb csoportján át összekapcsolódni az India által vezetett ázsiai tömörüléssel.

1955. február 5-én a szuezi csatornán áthaladó Galeb nevű hajóján, hazatérőben az indiai és burmai útvjáról, Tito találkozott Gamel Abdel Nasszer egyiptomi állam- és kormányfővel. Előzőleg fontos szerepet játszott a szorosabb jugoszláv-egyiptomi kapcsolatok létesítésében a fiatal és agilis kairói jugoszláv nagykövet, Marko Nikezić, akinek sikerült közelebbi kapcsolatba kerülnie az akkor még szintén fiatal és frissen hatalomra került Nasszer alezredessel. Hosszú és tartalmas beszélgetéseik során Nasszer érdeklődött a jugoszláv forradalmi tapasztalatok, gazdasági és szociális reformok, katonai fejlesztések iránt, nem titkolva a jugoszláv külpolitikát és Tito személyét illető csodálatát. A szuezi ügyben, a csatorna-övezetből való brit katonai evakuáció kérdésében kifejtett egyre erősebb brit nyomás közepette, s akkoriban még tartva a Szovjetuniótól is, Nasszer arra törekedett, hogy közeledjen Jugoszláviához, amelyben egy új külpolitikai irány megteremtésének mintáját látta. Másfelől Nikezić érzékelve az egyiptomi külpolitikai problémákat és az elnem-kötelezettség irányában mind erősebb jugoszláv aktivitást, utat tört a jugoszláv politika és gazdaság számára Egyiptom felé, s közvetve, rajta keresztül a gyarmatosítóktól szabadulni akaró egész arab világ irányába.

A megbeszélések során Tito tájékoztatta Nasszert az ázsiai tapasztalatairól, s szinte teljes egyetértésre jutottak a tömbön kívüliség és a dekolonizáció kérdéseiben, valamint az egész nemzetközi kapcsolatrendszer karakterének megítélésében. A két vezető ezen első találkozója nem volt hosszú időtartamú, de sorsdöntő hatással volt az államközi együttműködés egész későbbi menetére. Nikezić jelentései révén Tito már korábban is rendszeresen értesült Egyiptom belső helyzetéről és külpolitikájáról, de nem mondhatnánk, hogy különösebb figyelmet szentelt volna az országnak. De Nehru világos álláspontja az indiai külpolitikai érdeklődés lehatároltságáról, valamint Nikezić jelentései, amelyeket Tito az ázsiai út során is megkapott, módosították a jugoszláv álláspontot és elfogadták Nasszer ajánlatát a találkozóra. S ez a találkozó radikálisan megváltoztatta a helyzetet. Titót lenyűgözte Nasszer határozottsága és energikussága, Nasszernek pedig imponált Tito forradalmi tapasztalata és nemzetközi látás-

módja, a világproblémákkal kapcsolatos érzékenysége. A két elnök közeli kapcsolata jelentős impulzust adott a jugoszláv-egyiptomi kooperáció fejlődésének. Tárgyaltak a gazdasági kérdésekről is, amelynek során Nasz-szer kiemelte Egyiptom függő helyzetét Nagy-Britanniával és Franciaországgal szemben, illetve a saját, önálló gazdasági bázis megteremtésének a fontosságát. Élénken érdeklődött a jugoszláv tapasztalatok iránt, mert a jugoszláv államosításokat igen hatékonynak értékelte a külföldi gazdasági befolyás felszámolásának tekintetében. A tárgyalások ezen epizódjával a jugoszlávok, és személyesen Tito, talán gyakorolhattak valamilyen hatást a szuezi csatorna államosítására.

Akkoriban, az 1952-es egyiptomi forradalom után erősödőben voltak az egyiptomi-indiai kapcsolatok is. Fontos lépést jelentett az elnem-kötelezett mozgalom létrejöttében a bandungi konferencia (1955. április 18–24.) amelyen 29 afrikai és ázsiai állam határozottan állást foglalt a blokkpolitikával szemben. Tito és Nehru következő, jugoszláviai találkozója (1955. június 30. – július 7.), valamint Tito etiópiai (1955. december 10–24.) és egyiptomi (1955. december 28. – 1956. január 6.) útjai szintén jelentős hatással voltak az együttműködés fejlesztésére. A többnapos jugoszláv-egyiptomi tanácskozásokon, különösen a két elnök találkozóin, világossá vált a globális nemzetközi helyzet és a kétoldalú kapcsolatok hasonló megítélése, s a tárgyalások az álláspontok kölcsönös közeledésének jegyében zajlottak. Egyetértésre jutottak a tömbön kívüli államok széles frontjának szükségességét illetően, s elutasították a katonai szövetségek létrehozását célzó törekvéseket a Közel-Keleten. Elhatározták a kölcsönös katonai, gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztését, s ebből a célból a megfelelő delegációk cseréjét. Fontos aspektusát képezte a találkozóknak a két elnök személyes viszonya: közelségük, kölcsönös tiszteletre épülő jó kapcsolatuk több mint nyilvánvaló volt. Ez a teljes nyíltsággal megmutatkozó személyes diplomácia sajátos szint kölcsönzött a jugoszláv-egyiptomi kapcsolatoknak.

A jugoszláv elnöknek az indiai és egyiptomi vezetőkkel folytatott első tárgyalásai után létrejöttek a megfelelő alapok a kapcsolatok elmélyítéséhez. A következő szakaszt a háromoldalú találkozó jelentette – az előző bilaterális tanácskozások csak prelúdiumként szolgáltak a közös fellépéshez. 1956 első felében a háromoldalú találkozó előkészítése volt a kontak-

tusok fő témája. A jugoszláv-szovjet viszony 1955-56-os, Hruscsov belgrádi és Tito moszkvai útját kísérő javulása pozitív hatással volt az elnem-kötelezettségek kapcsolataira, csakúgy mint (a Ciprus miatt amúgy is görög-török vitáknak kitett) Balkán-paktumtól való fokozatos jugoszláv eltávolodás. Ez az eltávolodás egyben a nyugati hatalmakkal való együttműködés fokozatos csökkenését is jelentette, ami nagyobb manőverezési teret nyitott Belgrád előtt az elnem-kötelezettség építésében.

Az ötvenes évek közepén a jugoszláv törekvések elsősorban a külpolitika átorientálásához és a külügyi prioritások újra-definiálásához kapcsolódtak. A vezetés egyértelműen deklarálta saját hosszútávú elkötelezettségét az arab világgal, Indiával és a tömbön kívüli afrikai és ázsiai országokkal való kapcsolatok fejlesztésére, miután normalizálták a jugoszláv-szovjet viszonyt 1955-56 folyamán. A keleti blokkal való kapcsolatok rendezése lehetővé tette a nyugalmat a határokon, s megszüntette az állandósult feszültség és a fegyveres fenyegetettség állapotát. Az általános külpolitikai átorientálódás keretében, amely Tito indiai és egyiptomi útjaival kezdődött, Nasszer jugoszláviai látogatásával folytatódott, s a Tito, Nehru és Nasszer brioni hármastalálkozóval (1956. július 18–19.) érte el az egyik első csúcspontját, Jugoszlávia megváltoztatta a Balkán-paktum jellegét. Belgrád fokozatosan leépítette az Ankarával való együttműködést, minthogy Törökországnak egészen másféle érdekei voltak a Közel- és Közép-Keleten. Görögországgal viszont intenzívek maradtak a kapcsolatok, mivel a dekolonizációt, a béke megőrzését és a közel-keleti biztonság megteremtését illetően hasonlóak voltak a jugoszláv és a görög álláspontok. Ilyenformán az új jugoszláv külpolitikai doktrínában a Balkán-paktum korlátozott jelentőséggel bírt, korlátozottabbal, mint létrehozásának idején. Ezért Belgrád arra törekedett, hogy a paktum keretében folytatott háromoldalú együttműködést bilaterális kooperációkkal váltsa fel. Így kívánta védeni érdekeit a Balkánon, lehetőség szerint nem károsítva a nyugati szövetségesekkel való viszonyt, illetve szélesítve saját manőverezési terét az afroázsiai térséggel való kapcsolatépítésben. Egyidejűleg végbement bizonyos fokú elfordulás az USA-tól és a NATO-tól, ami pozitívan hatott a Szovjetunióval való viszony rendezésére.

Az arab világgal való kapcsolatok erősítését a jugoszláv-izraeli viszony romlása kísérte. Nem szakadt meg ugyan a politikai és gazdasági együtt-

működés, de jelentősen redukálódott, s ez a trend folytatódott egészen 1967 nyaráig, a diplomáciai kapcsolatok megszakadásáig, ami az arab államok elleni izraeli támadás éles jugoszláv elítélésének volt a következménye. Az új jugoszláv külpolitika miatt megromlottak a kapcsolatok Nagy-Britanniával és Franciaországgal is. Bár a politikai, gazdasági és katonai kooperáció alapjai ezekkel az államokkal fennmaradtak, a történetek diplomáciai következményei elég sokáig, egészen Jugoszlávia felbomlásáig érezhetők voltak.

A jugoszláv elnem-kötelezettség alapvonásai és bizonyos szovjet törekvések, amelyek a „harmadik világba” való politikai, gazdasági és katonai behatolást célozták, átfedték egymást. Ezáltal a jugoszláv külpolitika új kurzusa, együtt a kétoldalú kapcsolatok normalizálását célzó kölcsönös szándékkal, maga is hozzájárult a szovjet-jugoszláv közeledéshez 1955-56-ban. De ez a közeledés nem tompíthatta az 1956 novemberi magyarországi szovjet intervenció miatti vitát, amely aztán egy újabb (1958-ban kulminálódó) szovjet-jugoszláv összecsapásba torkollott. Az újabb közeledést pedig, amely az 1960-as évek elején ment végbe, az 1968-as csehszlovákiai intervenció törte meg, amelyet Jugoszlávia szintén elítélt.

Az amerikai-jugoszláv kapcsolatok viszont bizonyos mértékig erősödtek a szóban forgó események idején, mivel részlegesen átfedték egymást a jugoszláv és az amerikai vélemények és törekvések számos globális krízis kezelésében. Másfelől a viszonyt megterhelte az amerikai katonai és gazdasági segélyek leállítása 1957-ben, jóllehet azok más formában folytatódtak.

Európai kereteket keresve

A csehszlovákiai szovjet intervenció, a közel-keleti változások, a mind gyakoribb válságok a „harmadik világban” új kihívásokat jelentettek a jugoszláv külpolitika számára. Tito új diplomáciai offenzívát indított. A mélyülő gazdasági válsággal küzdő ország az európai integráció felé fordult, s az újonnan létrehozott Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) keretében próbált támaszt keresni a saját politikájához. Az elnem-kötelezettek mozgalmának belső konfliktusai, Tito betegsége és halála (1980), az afganisztáni szovjet intervenció, a permanens közel-keleti krízis, valamint a jugoszláv társadalmon belüli mélyülő gazdasági és szo-

ciális feszültségek leszűkítették a jugoszláv külpolitikai tevékenység spektrumát. Az egyes antikolonialista és forradalmi mozgalmaknak nyújtott segítség mindinkább politikai kárt okozott Jugoszláviának, s kiváltotta a nagyhatalmak gyanakvását a jugoszláv külpolitika valódi és proklamált céljai iránt.

A jugoszláv külpolitika posztulátumai visszahatottak a belső folyamatokra is. A délszláv muzulmánok nemzetként való alkotmányos meghatározásának egyik oka a muzulmán országokkal, azon belül főleg az arab államokkal fenntartott kapcsolatrendszer volt. A szélsőséges emigráció a maga jugoszláviai akcióihoz erős támaszt talált egyes államokban, főleg Ausztriában és Nyugat-Németországban. Az amerikai titkosszolgálatoknak a jugoszláv belviszonyokkal foglalkozó egyes elemzései pedig már az 1960-as években Jugoszlávia összeomlását jósolták.

A hidegháború vége, a szocialista keleti blokk összeomlása és Németország egyesítése radikálisan megváltoztatta Jugoszlávia külpolitikai helyzetét. Az ország, amely csaknem fél évszázadon át a két szembenálló tömb közötti egyensúlyozásra alapozta külpolitikáját, elvesztette addigi geopolitikai jelentőségét. Súlyos gazdasági és társadalmi helyzetében, határozott politikai támasz nélkül, ellenséges külső környezetben Jugoszláviának nem volt esélye a fennmaradásra. A kisebb etnikai konfliktusokat kívülről szisztematikusan bujtogatták és tüzelték. Egyszerűen szólva: Jugoszláviának többé nem volt geopolitikai jelentősége, ezért a nagyhatalmak elvesztették érdekeltségüket a délszláv állam megőrzésében, s átengedték az országot a saját belső konfliktusainak.

S itt mindjárt felvetődik a nagyjelentőségű történelmi kérdések egész sora. A jugoszláv krízist gyakran még mindig nem a tudományos szempontok és kritériumok alapján közelítik meg. Az elsődleges források hozzáférhetetlensége, valamint a még nagyon is jelenlévő szubjektív és emocionális szemléletmód számos, korántsem megoldott historiográfiai kérdést vet fel. Melyek voltak Jugoszlávia véres felbomlásának okai? Hogyan és miért esett szét az ország? Milyen és mekkora része volt az összeomlásban a külső erőknek? Befolyásolta-e a hidegháború turbulens éveiben folytatott jugoszláv külpolitika a nagyhatalmak viselkedését és szerepét később, a jugoszláv krízis sorsdöntő pillanataiban?

Irodalom

- Anikejev, A. Sz.: *Kak Tito ot Sztalina usel: Jugoszlavija, SZSZSZR i SZSA i nacsalni period holodnoj vojni (1945–1957)*. Moskva 2002.
- Bekić, D.: *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949–1955*. Zágráb 1988.
- Bogetić, D.: *Jugoslavija i Zapad, 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO – u*. Belgrád 2000.
- Bogetić, D.: *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*. Belgrád 2006.
- Edemskij, A. B.: *Ot konflikta k normalizaciji. Szovjetszko-jugoszlavszkije odnosenyija v 1953–1956 godah*. Moskva 2008.
- Gibianszkij, L. Ju.: *Szovjetszkij Szozuz i Novaja Jugoszlavija*. Moskva 1987.
- Girenko, Ju. Sz.: *Sztalin–Tito*. Moskva 1991.
- Laković, I.: *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*. Podgorica 2006.
- Lis, L. M.: *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*. Belgrád 2003.
- Mates, L.: *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Belgrád 1976.
- Pelikán, J.: *Jugoslávie a východní blok 1953–1958*. Prága 2001.
- Petković, R.: *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet. Spoljna politika Jugoslavije 1945–1985*. Zágráb 1985.
- Petranović, B.: *Balkanska federacija 1943–1948*. Belgrád 1991.
- Petranović, B. – Dautović, S.: *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje, 1945–1948. Iskustvo «narodne demokratije» kao partijske države*. Belgrád 1994.
- Petranović, B.: *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)*. Podgorica 1998.
- Petranović, B.: *Velika skizma: Csetrdesetosma*. Podgorica 1999.
- Rubinstein, A.: *Yugoslavia and Nonaligned World*. Princeton 1970.
- Štrbac, C.: *Svedočanstva o 1948. Fragmenti za istoriju*. Belgrád 1989.

(A konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata – fordította Juhász József)

Szilágyi Imre

KRAJINA ÉS VIDÉKE

*Szerbek és horvátok egymás ellen*¹

*„Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.”
József Attila*

Jugoszlávia véres széthullása sokak számára igen váratlan és szinte teljességgel érthetetlen esemény volt. Spiró György tanúbizonysága szerint maguk a délszlávok sem számítottak erre: „Álmukban sem jutott a jugoszlávok eszébe, hogy szétesik az országuk, és háború lesz. Fél évvel a háború kitörése előtt a legjobb íróik még azt hitték, hogy nincs semmi baj, közös érdek a jugoszláv belső piac megőrzése, szeretik azok a népek egymást, az ott létező vallások nem gyűlölködőek – személyesen jelen voltam, amikor erről beszélgettek Franciaországban.”² Nincs okunk arra, hogy kételkedjünk a délszlávok nyelvében és kultúrájában jártas Spiró György által elmondottakban. Ugyanakkor azonban számos olyan forrás van, amely mindennek az ellenkezőjéről tanúskodik. Ezek közül elsőként Eörsi István 1992-es visszaemlékezését idézem: „1987-ben megkérdeztem barátomat Danilo Kišt, hogy miért él Párizsban, miért nem megy haza Belgrádba. 'Mert nem bírom elviselni, hogy a szerbek és a horvátok a legszívesebben leöldösnék egymást' – felelte ő. – 'Elment az eszed – mondtam – én gyakran járok Jugoszláviában, de ebből semmit sem tapasztaltam.' – 'Mert semmit sem értesz – válaszolta Danilo –, én vagyok az utolsó ju-

¹ Készült az OTKA T-049173. sz. kutatási programjának keretében.

² Dömötör Ági: *Spiró György: Féltem Magyarországot*. <http://www.origo.hu/programajanelo/20090525-spiro-gyorgy-feltem-magyarorszagot-interju-a-fogsag-irojaval.html>

goszláv író.’ Azóta kiderült, mennyire igaza volt, a szerbek és a horvátok ugyanolyan engesztelhetetlen élvezettel mészárolják egymást, mint a háború idején.”³

Úgy vélem, a két magyar író tanúbizonysága arra a paradoxonra mutat rá, hogy a délszláv válság békés megoldása elvileg legalábbis nem volt lehetetlen, másrészt viszont arra, hogy a délszláv társadalom belső feszültségei, a felmerülő, egymást igen gyakran kizáró alternatívák nem igazán tettek lehetővé más megoldást, mint a szétesést. Ennek lehetőségét Ágh Attila már 1988-ban valószínűsítette. A Jugoszlávián belül húzódó strukturális törésvonalra utalva így írt: „Ez a feszültség a két zóna között a társadalom mélystruktúráiban olyan erős lehet, hogy felvetheti Jugoszlávia belső, nemzeti egysége fennmaradásának kérdését.”⁴ Mindezzel összefüggésben érdemes rámutatni arra a bonyolult összefüggésrendszerre, ami az úgynevezett titói Jugoszlávia egészét jellemezte. Bár a politikai rendszer alapja kétségkívül a sztálini típusú diktatúra volt, s az egypárt-rendszerű hatalomgyakorlás egészen a nyolcvanas évek végéig fennmaradt, a délszláv államnak számos olyan sajátossága volt, amely a szabadság magasabb fokával különböztette meg magát a többi szocialista országtól. Az utazási és külföldi munkavállalás szabadságát éppoly fontosnak tartom, mint az öngazgatói szocializmust, vagy azt az egyébként gyakran joggal vitatott rendszert, amely a nemzetek és nemzetiségek együttélését igyekezett szabályozni. Az említett témáknak hatalmas irodalma van, ezek közül kettőt emelek ki. Elsőként azt, hogy egy amerikai szerző – aki meglehetősen szkeptikus volt a jugoszláv rendszert illetően, sőt 1979-ben megjelent írásában még a polgárháború lehetőségét sem zárta ki – úgy vélekedett, hogy „az öngazgatói szocializmus nagyszerű emberi kísérlet”.⁵ Másodszor azt, hogy a korábbi alkotmányokra is építő 1974-es föderatív alkotmány – a jugoszláv társadalom multietnikus jellegét szem előtt tartva – az ott élő népeknek és nemzetiségeknek rendkívül kiterjedt jogokat adott. Akkor nyerte el széleskörű illetékességi körét a két autonóm tartomány Vajdaság és Koszovó, akkor kapták meg az alkotmányos nemze-

³ Eörsi István: Mi nem látszik a magasból? *Kritika*, 1992/12, 12–13. o.

⁴ Ágh Attila: Közép-Európa távlatai. *Tiszatáj*, 1988/11.

⁵ Robin Alison Remington: Yugoslavia. In: Theresa Rakowska-Harmstone–Andrew Gyorgy (ed.): *Communism in Eastern Europe*. Bloomington–London, Indiana University Press, 1979, 240.

teket megillető jogokat a boszniai muzulmánok, akkor szereztek nagyfokú önállóságot a tagköztársaságok.⁶ Ilyen keretek között virágzott ki az a sokszínű, kozmopolita kulturális élet, amelyet számos, a jugoszláv politikai rendszerrel szemben álló művész emleget azóta is, érzékelhető nosztalgiával.⁷

Mindezek miatt nem volt egyértelmű, hogy valóban szétválík-e az ország, és ha igen, akkor szükségszerűek-e a véres összecsapások. Danilo Kiš arra a (külföldiek előtt nyilván kevésbé ismert) politikai és értelmiségi retorikai háborúra utalt, ami mögött sok minden meghúzódott, s ami igen nagy valószínűséggel vetítette előre a véres kifejtet.

A történelmi, alkotmányjogi és politikai háttér

A szerbek és horvátok egymás közötti viszonyára 1990 után több dolog is erős hatást gyakorolt, amelyek közül a következőket emelem ki: 1, a történelem (beleértve a közelmúltat is) eseményei és ezek értelmezése. 2, a délszláv alkotmányról, az államról és az államot alkotó nemzetek jogairól alkotott eltérő értelmezések. 3, az 1980-as évek gazdasági társadalmi válsága. 4, a nemzetállam létrehozásának vágya. 5, a politikai osztály törekvései. 6, a mindkét oldalon megtalálható szélsőséges erők tevékenysége (ezek gyakori kapcsolata az 1990 és 2000 között Horvátországban és Szerbiában fennálló hatalommal).

A történelmi események a két nép közötti együttműködésre éppúgy szolgáltatnak példát, mint a véres leszámolásra. Az viszont már politikai megfontolás kérdése, hogy az értelmiségiek és a politikusok a közös történelem eseményeit hogyan értelmezik, és mit hangsúlyoznak belőle. Gyáni Gábor a kilencvenes évek elején arra hívta fel a figyelmet, hogy a „sikeres politizálás mércéjeként a múlt, mint a közelmúlt tagadásának továbbvitele szolgál.”⁸ A délszláv köztársaságokban nagyon is éltek ezzel a lehetőséggel, egyúttal azonban a közelmúlt eseményeinek manipulatív bemutatása is megfelelő eszköznek bizonyult.

⁶ Monika Beckman-Petey: *Der jugoslawische Föderalismus*. München, R Oldenbourg Verlag, 1990, 106–135.

⁷ Aleš Debeljak: *Otthon és külföld*. Budapest–Pécs, JAK–Jelenkor, 1998, 16–39.

⁸ Gyáni Gábor: *A hagyomány, mint politikai kultusz*. 2000, 1992/július, 3–6.

A titói Jugoszláviában felgyülemlett feszültséget a forradalmi vezetők jelentős részének halála után (az 1970-es évek vége, az 1980-as évek eleje) fellépő politikusok egyfelől egyre kevésbé voltak képesek kezelni, másfelől egyre inkább saját politikai törekvéseik szempontjából kívánták kihasználni. Mindkét népnek voltak olyan múltból fakadó sérelmei, amelyeket instrumentalizálni lehetett. Horvátok és szerbek máshogyan értelmezték és értelmezik azt a feszültséget, ami a két nép között a Khuen-Héderváry kormány idején (1883–1903) alakult ki, s amikor a Mi és a Ti megkülönböztetés immár a tömegkommunikáció szintjén zajlott.⁹ A horvátok emlékezetében a két világháború közötti Jugoszlávia a kényszerű együttélés, a szerb célokat szolgáló centralizált állam időszaka, amikor is a horvát nemzeti érdeket számos sérelme érte. Ezek közül a belgrádi parlamentben 1928 júniusában történt, három horvát halottat követelő lövöldözés az egyik leggyakrabban hangoztatott sérelem.¹⁰ A szerbek mindekelőtt a második világháború idején fennálló fasiszta/usztasa kvizling állam, a Független Horvát Állam által a szerbekkel szemben elkövetett népirtást és a szerbek elűldözését tartották számon. A Jasenovacban megöltek (és nem csupán szerbek) számát 1946-ban mintegy 46 ezerre becsülték, majd ez a szám az évek során 5-600 ezerre növekedett. A horvátok úgy vélték, hogy a szerbek szándékosan eltúlozzák az áldozatok számát annak érdekében, hogy a horvátokat, mint népirtásra hajlamos nemzetet mutathassák be.¹¹ Az erről szóló vita mind a mai napig nem fejeződött be, én azonban itt csak arra szeretnék utalni, hogy a nyolcvanas évek végén ez a kérdéskör adta az egyik gyúanyagot. A horvátok viszont mindekelőtt a partizánok háború utáni törvénytelen leszámolásait hánytorgatták fel, mert e leszámolások során igen nagyszámú horvátot végeztek ki bírói ítélet nélkül. Ez a vita sem fejeződött be (már csak azért sem, mert Horvátország és Szlovénia területén újabb és újabb tömegsírokat tárnak fel), de egy kutató 1992-ben 45 és 55 ezer közöttire becsülte az áldozatok számát.¹²

⁹ Mato Artuković: *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova* (Srbobran 1884–1902). Zágráb 1990, Naprijed.

¹⁰ Dušan Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*. Zágráb 1999, Golden Marketing, 621. o.

¹¹ Ivo Goldstein: *Croatia. A History*. London 1999, Hurst & Company, 200–201. o.

¹² Ivo Goldstein: i. m. 155. o.

Bár a titói Jugoszlávia nem sok teret engedett a nemzeti viszályok fel-törésének, az 1960-as évek második felében szerbek és horvátok között igen komoly vita alakult ki. Az úgynevezett „horvát tavasz” Magyarországon még alig elemzett időszakában a horvát reformkommunisták kiálltak a horvát gazdasági és kulturális érdekek védelme mellett, felvetették a horvát államiság kérdését, a horvátországi szerbek viszont autonómiára törekedtek. Dušan Bilandžić szerint a „horvát nacionalizmus elleni kampányban a szerbek többsége mind saját maga, mind Horvátország szempontjából tragikus szerepet játszott”.¹³ A következő vitatémát az 1986-ban ismertté vált úgynevezett szerb Memorandum vetette fel. A Memorandum szerzői úgy vélték, hogy a szerbeket Jugoszláviában az élet szinte minden területén hátrányos megkülönböztetések érik, s különösen a koszo-vói és horvátországi szerbek sorsát tartották elfogadhatatlannak. Szó-vá tették, hogy a horvátországi szerbek száma az 1948-as népszámlálás óta csökkent, hogy kulturálisan és gazdaságilag hátrányos helyzetben él-nek és úgy vélték, „a szerb nép történelmi és demokratikus joga, hogy helyreállítsa teljes nemzeti és kulturális integritását, függetlenül attól, hogy melyik köztársaságban vagy tartományban él.”¹⁴

Ezzel azonban már elérkeztünk a következő, és megítélésem szerint az egyik legfontosabb problémához. A Memorandum ugyanis azt az álla-potot kérdőjelezte meg, amelyen a titói Jugoszlávia bizonyos értelemben 1946-tól, de mindenekelőtt 1974 óta nyugodott. A jugoszláv köztársaság-ok ugyanis meglehetősen nagy önállósággal bírtak és ebbe nemigen fért bele, hogy az egyes köztársaságok beleszóljanak egymás „belügyeibe”. A köztársaságok egymáshoz, illetve a központi kormányhoz való viszonyáról folytatott, a titói Jugoszlávia történetének egészét végigkísérő vita ekkor kapott újabb, és ezúttal végzetesnek bizonyuló lendületet. A vitát rend-kívül erőteljesen meghatározta Slobodan Milošević stílusa, ő ugyanis Ju-hász József szavai szerint „feltűrt ingujjal” kezdett politizálni.¹⁵ A politi-kai légkört erőteljesen mérgezte az a vitastílus, az az ellenségkeresés és ellenségképzés, aminek jelei ugyan már az 1980-as évek kezdetétől meg-

¹³ Dušan Bilandžić: i. m. 681. o.

¹⁴ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest 1999, Aula, 197. o.

¹⁵ Ugyanott.

figyelhetőek voltak, de az ő 1986-os fellépésétől kezdve eluralkodott a délszláv sajtóban és a szerb tömegtüntetéseken.¹⁶

A vitának két központi kérdése volt, s mindkettő érintette az alkotmányos berendezkedést. Egyfelől az, hogy az immár szinte működésképtelen Jugoszláviát úgy kell-e modernizálni, hatékonytá tenni, hogy csökkentik az egyes köztársaságok illetékességét és növelik a központi kormányzat szerepét. A központi kormányzat és a több köztársaságban élő szerbek ezt támogatták. A horvátok és a szlovénok azonban legalább az 1974-es alkotmány által biztosított köztársasági „autonómiát” szerették volna megőrizni, de az idő előrehaladtával egyre inkább növelni akarták önállóságukat. A másik kérdés az volt, hogy meg kell-e őrizni az addigi döntéshozatali mechanizmust, azt, hogy a szövetségi vezetésben az „egy föderális egység – egy szavazat” elve érvényesüljön.¹⁷ A szerbek és a szövetségi kormány úgy vélte, hogy a modern képviseleti demokrácia elveinek érvényesítése az „egy ember egy szavazat” elvének bevezetését követeli meg. A horvátok (Zdravko Tomac) és a szlovénok (Ciril Ribičič) évekig tartó harcot folytattak ezen elv érvényesítése ellen, mert úgy vélték, hogy ebben az esetben sérül az a korábbi alkotmányos elv, amelynek értelmében nem lehet leszavazni az egyes föderális egységeket, az államalkotó nemzeteket/köztársaságokat.

Ha abból indulunk ki, hogy a Jugoszláviát alkotó népek egy nemzetet alkotnak, akkor az egy ember egy szavazat elv híveinek igaza van. A délszláv népek azonban (az albánokról nem is beszélve) nem alkottak egyetlen jugoszláv nemzetet, hanem különböző nemzetek tagjaiként éltek. Ezért a többiek mindenekelőtt attól tartottak, hogy a legnagyobb számú nemzet, a szerb ezen elv segítségével állandóan leszavazhatja őket. Bár az összes nem szerb lakos összefogásával a szerbek elvileg leszavazhatók lettek volna, az eltérő érdekek miatt a gyakorlatban ilyen összefogást nem lehetett volna megvalósítani. Az említett és itt tovább nem részletezendő vita,¹⁸ és néhány egyéb körülmény az önálló nemzetállam kialakításának igényét vetette föl a horvátok és a szlovénok körében. Az önálló nemzetállamot hosszú ideig konföderatív keretben szerették volna megvalósítani,

¹⁶ Andelko Milardović: *Srbijanski masovni pokret i hrvatsko pitanje*. Zágráb, Globus [etc.] 1991.

¹⁷ Juhász József: i. m. 159. o.

¹⁸ Lásd Juhász József i. m., és Szilágyi Imre: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Budapest 1998, Teleki László Alapítvány.

a szerbek azonban ezt saját szempontjukból veszélyesnek ítélték és elutasították. Emiatt újabb alkotmányjogi vita kezdődött. Joguk van-e a jugoszláv államot alkotó nemzeteknek arra, hogy éljenek az 1946-os alkotmány óta elvben létező elvvel, amelynek értelmében kiválhatnak az országból. A szerbek egy része, és a központi hatalom vitatta, hogy ezt a politikai elvet a gyakorlatban érvényesíteni lehetne. A szerbek másik része (és ide tartozott a szerb politikai osztály jelentős része) ezt abban az esetben fogadta volna el, ha a népek önrendelkezési elvének értelmében azok a szerbek, akik nem kívántak kiválni Jugoszláviából, jogot kaptak volna arra, hogy ne legyenek az újonnan létrehozandó nemzetállamok alattvalói. A horvátok úgy vélték, hogy az önrendelkezést a köztársaságok alkotta keretben kell megvalósítani, az ott élő nem horvátoknak pedig biztosítani kívánták az őket megillető emberi és polgári jogokat. Ez azonban az adott esetben azt jelentette, hogy az addig államalkotó státussal bíró szerbek azontúl kisebbségi helyzetbe kerülnek, ők azonban ezt elfogadhatatlannak tartották. Horvát érvelés szerint a szerbek, akik igen nagy számban voltak tagjai az állampártnak, a rendszerváltástól kiváltságos helyzetüket féltették. Az állami hivatalokban funkcióval bíró szerbek leváltását a horvátok a rendszerváltás természetes következményeként értelmezték, míg a szerbek az etnikai tisztogatás, második, a szerbek elleni mindennapi (az utcákon, a munkahelyen és az iskolákban megnyilvánuló) agressziót követő adminisztratív szerbellenességnek. Szerb állítás szerint az elbocsátásokat a munkahelyi fegyelem (a szerbek szerint mondvacsinált) megsértésével indokolták, illetve azzal, hogy a szerbek nem voltak hajlandók aláírni a horvát rezsím iránti hűségnyilatkozatot.¹⁹ Ugyanakkor aggasztó, hogy a horvátok már az 1960-as évek óta folyamatosan kifogásolták, hogy a horvátországi szerbek a pártban, illetve bizonyos állami intézményekben (például a katonaságnál és a rendőrségnél) létszámukhoz képest túlzott arányban vesznek részt. Az ezzel kapcsolatos horvát álláspontra pontosan illik az, amit Kovács Tamás történész a numerus claususról írt: „Az 1920-ban elfogadott numerus clausus tehát egy valós társadalmi problémát akart kezelni, de a probléma megoldása teljesen félrecsúszott.”²⁰

¹⁹ *Srbi. Izbeglice, prognanci i raseljena lica krajem XX veka*. Bilten Documentaciono informacioni centar Veritas. 1999 december.

²⁰ Kovács Tamás: *A numerus clausus*. <http://www.hdke.hu/index.php?menu=070202&mgroup=1&app=info&page=main&artid=2fa9f235392a5ba869d202a4a30066cf>

Rendszerváltás és politikai hisztéria

Az etnikailag rendkívül vegyes Jugoszláviában, s ezen belül Horvátországban a (demokratikus) nemzetállamot nem lehetett olyan könnyen létrehozni, mint az etnikailag nem keveredő csehek és szlovákok esetében. A megoldhatatlan problémák olyan helyzetet teremtettek, amit Bibó így foglalt össze: „A politikai hisztéria kiindulópontja mindig a közösségnek valamiféle *megrázkódtató történelmi tapasztalata*, éspedig nem akármilyen megrázkódtatás, hanem olyan, melyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése és a belőlük származó problémák megoldása a közösség erejét meghaladja. (...) Az igazi, nagy közösségi hisztéria azonban az, amikor együtt vannak annak összes jellegzetes tünetei: a közösségnek a realitásoktól való elrugaszkodása, az élet által feladott problémák megoldására való képtelensége, az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta és a környező világ behatásaira adott reakciók irreális és aránytalan volta”.²¹ A nemzeti identitás problémáin alapuló hisztéria bizonyos mértékig mindegyik délszláv nemzetnél tapasztalható volt, de Bibó leírása fokozottan érvényes a horvátországi szerbekre.

A Belgrád által amúgy is a horvátok ellen hangolt horvátországi szerbek nem kis félelemmel olvasták, hogy a legfontosabb új horvát politikai erő a Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) szerint a Független Horvát Állam nem csupán fasiszta képződmény volt, de egyben a horvát nép önállóságra törekvésének kifejezője is.²² Az usztasa hatalom újjáéledésétől való félelmet csak fokozta, hogy a hatalomra került HDZ alkotmánytervezete nem csak a szocialista jelzőt kívánta törölni az ország nevéből, de az új horvát zászló közepére a szocialista címer helyett a régi horvát címet, a szerbek által fasiszta jelképnek tekintett „sahovnicát” akarta helyezni. A szerbek azt is nehezményezték, hogy a horvátok a latinbetűs írást kívánták hivatalossá tenni az ország területén. Azt, hogy a szerbek vezetőit, értelmiségit rétegét ezzel összefüggésben nem csupán a jogos félelem, de a politikai hisztériakeltés is mozgatta, két dolog mutatta. Egyfelől úgy tettek mintha nem tudnák, hogy a sahovnica szocialista jelképekkel körül-

²¹ Bibó István: A német politikai hisztéria okai és története. In: *Válogatott tanulmányok*. Első kötet. Budapest, Magvető, 1986, 374., 376. o.

²² A Horvát Demokratikus Közösség programjának irányelvei és céljai. *Létünk*, 1990/2–3, 322. o.

véve ugyan, de a szocialista Horvátország (sőt már a Magyar Királyság) címerében is benne volt. Másrészt elhallgatták, hogy a horvát alkotmánytervezet szerint az egyenjogúság érdekében külön törvény által szabályozott községekben a cirill írásmód is engedélyezett. Az ilyen típusú csúsztatások és manipulációk mind a két fél részéről igen gyakoriak voltak.

A horvátországi szerbek részben a Memorandum nyomán, részben az újonnan kialakult helyzetre hivatkozva azt hangoztatták, hogy ők Horvátországban veszélyeztetve érzik magukat, és ezért hamar felléptek az önvédelem, az autonómia igényével, amit egyebek között éppen azzal magyaráztak, hogy az új hatalom láthatóan ahhoz a fasiszta horvát államhoz kíván visszanyúlni, amely számos elemében szerbellenes volt. A horvátországi szerbek egyik legfontosabb vezetője, Jovan Rašković már 1990 májusában részletesen kifejtette elképzeléseit. Ebben kissé ködösen beszélt arról, hogy akarnak-e autonómiát vagy nem, de úgy vélte, hogy a többségében szerbek által lakott horvátországi területeken meg kell teremteni „az ellenállás alapját arra az esetre, ha a horvát száborban szerbellenes hangulat alakulna ki.” Szerinte a választások utáni horvát állam etnocentrikus állammá vált és azt állította, hogy e tekintetben nincs különbség a HDZ és a többi horvát párt között. Annak ellenére is ez volt a véleménye, hogy maga is úgy vélte, a horvátországi szerbek jelentős része szavazott a horvát reformkommunisták pártjára. Ugyanakkor elutasította az új horvát köztársasági elnök Franjo Tuđman azon javaslatát, hogy tárgyaljanak arról, miképpen vehetnének részt a horvátországi szerbek a horvát szábor munkájában. Rašković szerint mindegy, hogy esetleg soraikból kerülhet-e ki a szábor vagy a kormány alelnöke. „Ezzel nem oldunk meg semmit. Elmondtam azt is, hogy volt olyan idő, amikor olyan kommunista kormány volt Horvátországban, amelyben a szerbek voltak többségben, a horvátországi szerb népnek azonban ebből semmi haszna sem volt. Ezért ez az ajánlat inkább parádé, mintsem a problémák tényleges megoldása.” Rašković azt szerette volna, ha az új horvát alkotmányba bekerült volna a szerb nemzeti elem szuverenitásának ténye is. Ekkor még hazájának tekintette Horvátországot. „Mi nemzetiségileg szerbek vagyunk, de Horvátország a hazánk.” Nem csupán utalt rá, de ki is mondta, hogy nem szeretnék, ha sorsukat a szerbiai szerbek irányítanák.²³

²³ Razgovor s Jovanom Raškovićem. *NIN*, 1990. május 20. 16–20. o.

A horvát alkotmánytervezet május végi bejelentése után a horvátországi szerbek az általuk lakott (egyébként vegyes lakosságú) területen már júniusban új föderatív egységet kívántak létrehozni. Ez a türelmetlenség arra utal, hogy vezetőik egyáltalán nem a kompromisszumos megoldás keresését tekintették fő céljuknak, hanem a helyzet kiélezésére törekedtek. Ezzel párhuzamosan vita indult meg arról, hogy hol húzódnak Szerbia határai. 1990 nyarától a horvát önállósági törekvések megvalósításával párhuzamosan egyre határozottabban haladtak előre a valódi szerb autonómia megvalósításában. Vuk Drašković, aki akkoriban a szélsőségesebbek közé tartozott, az összes szerbek által lakott területet Szerbiához kívánta csatolni.²⁴ A szerbek nem egyszer végiggondolatlan cselekedeteit és retorikáját horvát részről hasonló cselekedetek és vádaskodások kísérték.

Nagyon tanulságos ebből a szempontból Vuk Drašković és Franjo Tuđman elnöki hivatalának 1991. februári levélváltása, amely egyébként a sajtóban megjelent írárok egy részéhez képest csak mérsékelt állításokat fogalmaz meg. Drašković – aki 1990-ben azt mondta, hogy „ahol csak szerb sírok vannak, az mind szerb föld”²⁵ – ebben egyfelől józanságra inti Tuđmant, azt követeli, hogy azonnal fegyverezze le a horvát fegyveres erőket („az összes ottani terroristát és elmebetegét”). Szerinte, ha az elnök megszabadul az elvadult usztasa szellemtől, akkor nem lesz szükség arra, hogy megvédje a horvátokat szerbektől. Ugyanakkor a knini szerbek autonómiájára utalva azt állította, hogy „Knin nem szűnik meg, Knint senki sem fogja lemészárolni, amíg csak egy szerb is van a világon.” Az érzelmeiktől fűtött és egzaltáltságtól sem mentes levél szerint, ha a horvátok valóban olyanok, mint megválasztott vezetőik, akkor Horvátország azonnal váljon ki Jugoszláviából. „A közös élet nem lehetséges és értelmetlen ennyi gyűlölet és esztelenség esetén. Nyugodjon azonban bele abba, hogy ebben az esetben az a bizonyos Független Horvátország nem viheti magával a szerbek által lakott terület egyetlen darabkáját sem. (...) Az Usztasa Horvátország, Tuđman úr, morális, civilizációs, katonai, in-

²⁴ Milan Jačinović: Igre oko srpske pokrajine. *Danas*, 1990. június 6, 7–9. o.

²⁵ Miloslav Samardžić: *Istorija... Lik đenerala Draže Mihailovića u delima Vuka Draškovića*. <http://www.pressonline.rs/page/stories/sr.html?view=story&id=58643&sectionId=63>, 2009. február 15.

tellekтуális és valamennyi történelmi és emberi szempontból invalid a tekintetben, hogy maga diktálhassa azokat a feltételeket, amelyek szerint hajlandó Jugoszláviában maradni, vagy kiválni belőle”. Végül arra figyelmeztette a horvát elnököt, hogy „Jasenovac negyvenszer nagyobb Mauthausennél. Ezt a szerbek nem felejtik el.”

A horvát elnöki hivatal meglepetését fejezte ki a levélben a horvátokkal szemben megnyilvánuló gyűlölet mennyisége miatt. „Úgy tűnik, hogy az Ön számára egyedül az a logikus és normális, ha a horvát nép kiválási feltételeit Szerbia diktálja. A történelem megmutatta, hogy Szerbia sem ’morális, sem civilizációs, sem katonai, sem intellektuális szempontból’ nem képes volt arra, hogy akarát rákényszerítse Horvátországra.” A válaszban felsorolják azokat a tényeket, amelyek a horvátok antifasizmusáról tanúskodnak, majd felteszik a kérdést. „Vajon számít-e bármilyen érv is azzal a gyűlölettel szemben, amellyel Ön és a nagyszerb expansionizmus Önhöz hasonló harcosai fellépnek?”²⁶ Az ilyen és még vadabb érveket tartalmazó szövegek, amilyeneket nagy számban olvashatunk a korabeli szerb és horvát sajtóban, érzelmileg is előkészítették az elkövetkező harcokat. Az említett Jovan Rašković (nemzetközileg is ismert pszichiáter) így jellemezte a szerbeket és a horvátokat: „A szerb nép mindezt valamiféle történelmi recidivára való kihívásként értelmezi, amely új félelmet, undort és régi gyanút ébreszt fel benne. Mindezek után a horvát-szerb viszonyok a paranoia új dimenziójával gazdagodnak. A horvát paranoia csökkenti és tagadja az usztasa bűnöket. A paranoid szerb felfogás érzi, hogy közel van a kollektív szerencsétlenség és megismétli a népirást.”²⁷

Ha az elmondottakat együtt, összefüggéseiben szemléljük, akkor nehezen tudjuk kivonni magunkat az alól az érzés alól, hogy az események legfőbb menete voltaképpen determinált volt. Az adott körülmények között kevés volt az esély arra, hogy a józan ész felülkerekedjen a determináló tényezőkön, s valamiféle békés kibontakozásnak lehessünk tanúi.

²⁶ Miroslav Krmpotić (szerk.) *Kronologija rata...* Zágráb, Hrvatski informativni centar–Slovo, 1998, 40–41.

²⁷ *Srbi. Izbeglice, prognanci i raseljena lica krajem XX veka*. Bilten Documentaciono informacioni centar Veritas. 1999 december.

Háborús bűnök és etnikai tisztogatások

A szerbek és horvátok közötti feszültségek már 1991 tavaszától kezdve halálos áldozatokat is követeltek. Ugyanebben az időben a horvát fasizmus veszélyére hivatkozva Szerbiából szervezett egységek evakuálták a horvátországi szerbek egy részét Szerbiába. Ezzel egyfelől növelték a háborús pszichózist, másfelől előkészítették a terepet a katonai megoldás számára. Az igazi összecsapások a horvát függetlenség kikiáltása, 1991. június 25-e után következtek.²⁸ A horvátországi szerbek a Jugoszláv Néphadsereg és a szerbiai szabadcsapatok egységeivel összefogva harcoltak a szuverenitást a köztársaság egész területén, tehát a szerbek lakta területen is megőrizni/megszerezni kívánó horvátok ellen, s 1991. december 19-én kikiáltották a Krajina Szerb Köztársaságát. A különleges államalakulat vezetői saját erejükben és Belgrád támogatásában bízva nem akartak kevesebbet (még egy igen kiterjedt jogkörökkel rendelkező autonómiát sem) elfogadni, mint a terület függetlenségét, illetve azt, hogy köztársaságuknak joga legyen arra, hogy csatlakozzon az össz-szerb államhoz. Ez a tény, valamint a szerbek Boszniában elkövetett vérengzése megteremtette az alapot arra, hogy a nemzetközi közösség egy része tudomásul vegye: 1995 augusztusában a horvát hadsereg hatalmas offenzívát indított a Krajina Szerb Köztársaság ellen.²⁹ A 150 ezres horvát haderővel szemben mintegy 30-40 ezer szerb fegyveres próbált szembe szállni, de rövid ideig tartó ellenállás után feladta a harcot, és a horvátok visszafoglalták Horvátország területének jelentős részét. Amíg horvát részről a felszabadító harc jogosságát hangsúlyozzák, addig a szerbek népiirtásról beszélnek. Tény, hogy az 1991 nyarától 1995 őszéig tartó harcokban mindkét fél bevetett megengedhetetlen eszközöket is. Ezekről egyfelől a korabeli sajtó és egyéb kiadványok képei, másfelől a Hági Nemzetközi Törvényszék, illetve a horvát bíróságok ítéletei tanúskodnak. Ezekből példaként négyet emelek ki.

A Nemzetközi Törvényszék a krajina szerbek egyik legfőbb vezetőjét (miniszterelnökét, illetve államfőjét), Milan Babićot az alábbiak miatt ítélt

²⁸ Ennek részleteiről ld. Laura Silber – Allan Little: *Jugoszlávia halála*. Budapest 1996, Zrinyi, 228–254. o.

²⁹ Juhász József: i.m. 240., 247–248.; Ozren Žunec: Država i pobunjenici: Operacija „Olujka” i njene posledice. *Erasmus*, 1995/listopad, 4–10. o.

te 13 év börtönre. Tudatosan és szándékosan részt vett a nem szerbek elleni üldözési kampányban. Tudatában volt a börtönökben elkövetett visszaéléseknek, a deportálásoknak, az erőszakos kitelepítéseknek és a tulajdon ellen elkövetett bűnöknek. Tudta, hogy a nem szerb lakosság erőszakos eltávolításakor civileket is megöltek, s hogy ezek a gyilkosságok az üldözési kampány lehetséges következményei. A nyilvánosság előtt, illetve a tömegtájékoztatásban elhangzott beszédeiben etnikai szempontból gyűjtő hatású beszédeket tartott és ez a propaganda segítette a horvátok és más nem szerbek elleni erőszak szenvedélyének elszabadulását. Bátorította és maga is segítette a fegyverek beszerzését, azok szétosztását a szerbek között az üldözési kampány folytatása érdekében.³⁰

A Törvényszék 35 év börtönre ítélte Milan Martićot, aki egyebek mellett a knini rendőrség vezetője, a köztársaság védelmi minisztere, majd köztársasági elnöke volt. A vádirat, illetve az ítélet szerint Martić az alábbi bűntettekben bűnös: üldözés, gyilkosság, bebörtönzés, kínzás, embertelen cselekedetek, durva bánásmód, deportálás, erőszakos kitelepítés, falvak indokolatlan lerombolása, vagy háborús szempontból szükségtelen elpusztítása, oktatási és vallási létesítmények lerombolása vagy szándékos megkárosítása, köz- és magánjavak fosztogatása.³¹

2008 májusában az illetékes zágrábi bíróság hét évi börtönre ítélte Mirko Norac horvát tábornokot, mert tudott arról, hogy egy 1993-as katonai akció idején háborús bűnöket követtek el, de nem tett ez ellen semmit.³² 2009. május elején a horvát bíróság első fokon 10 év börtönre ítélte Branimir Glavašt, mert 1991-ben Eszéken részt vett szerb civilek megkínzásában és meggyilkolásában. Társait öttől nyolc évig terjedő börtönre ítélték.³³

A háborús bűnök ügye a fentiekkel természetesen nem zárult le. Egyrészt azért nem, mert a bíróságok az említetteken kívül másokat is elítéltek, hiszen az említett bűnügyekben sokan részt vettek. Másrészt azért

³⁰ „RSK”(IT-03-72) MILAN BABIČ. <http://www.icty.org/sections/TheCases/ICTYJudgementList>

³¹ *Summary of the Appeal Judgement Prosecutor v. Milan Martić*. 2008. október 8. <http://www.un.org/icty>

³² *Norcu sedam godina, Ademi slobodan*. <http://novine.novolist.hr>, 2008. május 31.

³³ *Branimir Glavaš osud-en na deset godina zatvora*. <http://www.vjesnik.hr/html/2009/05/09/Clanak.asp?r=unu&c=3>

nem, mert Zágráb és a Nemzetközi Bíróság között változatlanul tart a húzakodás. A hágai főügyész kifogásolja, hogy Horvátország továbbra sem ad át bizonyos, az ítékezéshez szükséges dokumentumokat, azaz nem működik együtt a Törvényszékkel.³⁴

A bírósági ítéletekből kirajzolódik az a légkör, amelynek eredményeképpen sokan meghaltak, sokakat kitelepítettek és sokan elmenekültek. Úgy tűnik, hogy ezek pontos létszámát az érintetteknek nem mindig sikerült megállapítani, de a tudatos manipulációt sem zárhatjuk ki teljesen. Az ENSZ adatai szerint 1991 végén (becslések alapján) 550 ezer horvát élt menekültként (displaced persons) Horvátország területén, míg 150 ezren az egykori Jugoszlávián kívül kerestek menedéket (refugees), 35.560 horvátországi szerb pedig Szerbia, illetve Montenegró területére menekült. A horvátországi menekültek számát 1992-től állapították meg hivatalos adatok alapján, létszámuk az év végén 260.705 volt, míg 77.550-en külföldön éltek menekültként. Létszámuk évről évre fokozatosan csökkent. 1997-ben már nem volt külföldön élő horvát menekült, a horvátországi horvát menekültek száma 2003 szeptemberében 11.904 volt. A menekülő szerbek száma viszont 1996 végéig folyamatosan nőtt. Szerbia és Montenegró területén 1991 végén 35.560-an voltak, 1996 végén 336.999-en. Ezek legnagyobb része az 1995 augusztusában végrehajtott horvát Vihar offenzíva elől menekült.³⁵ Szerb állítás szerint az offenzíva következtében a Krajainai Szerb Köztársaság déli területeiről az ottani szerbek 99 százaléka, mintegy 200 ezer ember menekült el.³⁶

Szerb számítások szerint 1990 és 1998 között Horvátország területén 7.168 szerb halt meg vagy tűnt el háborús cselekedetek következtében.³⁷ Horvát adatok szerint a háború következtében 10.669 horvát halt meg és 2.915 tűnt el.³⁸ Mivel nem jelzik külön, úgy tűnik, hogy ezek az adatok mind a katonai, mind a civil áldozatokat magukba foglalják.

³⁴ *Hrvatska dobro surađuje, osim što ne da topničke dnevnike*. <http://novine.novolist.hr>, 2009. június 5.

³⁵ *Report on Return of Displaced Persons and Refugees in the Republic of Croatia from 2000 – 2003*. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN015746.pdf>;

³⁶ Zvezdan Mančić: *Srbi u Hrvatskoj*. *Vreme*, 1995. augusztus 28.

³⁷ *Srbi. Izbeglice, prognanci i raseljena lica krajem XX veka*. Bilten Documentaciono informacioni centar Veritas. 1999. december.

³⁸ Dušan Bilandžić: i. m. 810. o.

Az események megítélése horvát és szerb oldalról szinte minden szempontból ellentétes. Egy horvát demográfus úgy véli, nem lehet megállapítani, hogy mennyien menekültek el az 1995-ös harcok után önkéntesen és mennyien vannak, akiket elűldöztek.³⁹ Szerb megítélés szerint az az állítás, hogy a szerbek önként menekültek volna el, csak a Tudman-rezsim propagandája volt. Maga Tudman meglehetősen cinikusan reagált a kialakult helyzetre: „Felhívtuk őket arra, hogy maradjanak, de elmentek, hát most mi legyen.” A horvát hatóságok azt állították, hogy azoknak a szerbeknek, akik Horvátországban kívánnak maradni, biztosítják az összes polgári jogot. Túl azon, hogy a szerbek, amint az az eddigiekből is nyilvánvaló, többet akartak, mint az etnikailag semleges állam által bárki számára biztosított állampolgári jog, nem bízhattak feltétlenül a horvát hatóságok ezen ígéretében. Nem csupán azért nem, mert a szélsőséges Horvát Jogpárt vezetője, Ante Đapić elégedett volt azzal, hogy a szerbek elmenekültek. Đapić szerint ugyanis „a szerb kisebbség egy része olyan tumor volt, amely az elmúlt száz évben szisztematikusan megakadályozta a horvát nemzet konszolidációját és a horvát állam megalakítását”. Számukra ennél nyilván fontosabb volt a szabor elnökének nyilatkozata, aki azt mondta, hogy a jóakarátú, békés szándékú szerbek visszatérhetnek Horvátországba, de „vigyáznunk kell arra, hogy ne térjenek vissza azok is, akik ismét a káoszt és a terrort valósítanak meg.” Szerinte „nem kellene amellet érvelni, hogy ők is visszatérhessenek, mert visszatérésükkel csak bonyolultabbá válna 'a horvát jövő'”.⁴⁰

Egy az EBESZ felkérésre 2004-ben végzett közvéleménykutatás szerint a Horvátországból elmenekült szerbek 60 százaléka semmiképpen nem kíván visszatérni korábbi lakóhelyére, 25 százalékuk pedig valószínűleg nem tér vissza. A háborús területen élő horvátok 63 százaléka, a Horvátország más területein élők 47 százaléka ellenezte, hogy az elmenekült szerbek visszatérjenek Horvátországba.⁴¹ Az ENSZ 2005-ös adatai Szerbiában és Montenegróban 100.651 horvátországi menekültet tartott szá-

³⁹ Ivan Lajić: Noviji razvoj stanovništva Hrvatske. *Migracijske i etničke teme*, 2004/2–3, 179. o.

⁴⁰ Zvezdan Mančić: i. m.

⁴¹ Slavica Lukić: Europski izveštaj iz balkanske etničke čistionice. *Globus*, 2004, szeptember 17.

mon.⁴² Amíg a horvát kormány azt állítja, hogy 120 ezer szerb menekült visszatért elhagyott lakóhelyére, addig az UNCHR adatai alapján ezek száma csupán 55.000.⁴³ Van olyan szerb értelmiségi, aki azt állítja, hogy 1991 és 1995 között a szerb hatóságok akadályozták meg, hogy a nyugat-szlavóniai szerbek visszatérjenek otthonukba. Azt akarták ugyanis, hogy ezek az emberek Kelet-Szlavóniában telepedjenek le, ahol az összlakosságnak csupán kevesebb, mint egynegyede volt szerb.⁴⁴

Zágráb szerint az 1991 és 1999 közötti időszakban Horvátország több mint 65 milliárd német márkát érő háborús kárt szenvedett el.⁴⁵ Persze nem csupán a horvátokat érte hatalmas kár. Bár a horvát kormány 1993 és 2005 között számos olyan törvényt hozott, ami (elvileg nemzetiségtől függetlenül) a menekültek ügyét kívánta rendezni, a Horvátországban lévő szerb javak problémája mind a mai napig nem oldódott meg. 1995-ben a kormány törvényt adott ki arról, hogy a szerb menekültek 19 ezer magánházát állami fennhatóság alá vonja és így biztosítja a menekültek bizonyos csoportjai, mindenekelőtt a boszniai horvátok elhelyezését.⁴⁶ A Tudman elnök halála után hatalomra került politikusok többször is megpróbálták rendezni az így kialakult helyzetet, szerb állítás szerint azonban a probléma nem oldódott meg. 2007-ben az 1995-ben elmenekült szerbek arra készültek, hogy elvesztett vagyonuk visszaszerzése ügyében pert indítanak a horvát állam ellen.⁴⁷ Vannak, akik úgy vélik, számos menekült visszatérne egykori lakóhelyére, ha rendeződne lakhatási helyzetük, nyugdíjügyük, s néhány más problémájuk.⁴⁸

⁴² 2005 UNHCR Statistical Yearbook Country Data Sheet – Croatia. <http://www.unhcr.org/4641be5611.html>

⁴³ *Spor povrata izbeglica u Hrvatsku*. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Spor-povrata-izbeglica-u-Hrvatsku.lt.html>, 2008. október 4.

⁴⁴ Roksanda Ninčić–Boris Vekić: Srbi u Hrvatskoj. *Vreme*, 1995. augusztus 28.

⁴⁵ Marijan Perković–Vlado Puljiz: Ratne štete, izdaci za branitelje, žrtve i stradalnike rata u Republici Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*. 2001/2, <http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/view/225/229>

⁴⁶ *Izvešće o povratu bespravno zauzete stambene imovine*. www.osce.org/item/3582.html?lc=HR

⁴⁷ Százhuszezer szerb perli Horvátországot. <http://www.hhrf.org/magyarszo/arhiva/2007/04/28/>

⁴⁸ *Srbija traži pritisak na Hrvatsku zbog izbeglica*. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Srbija-trazi-pritisak-na-Hrvatsku-zbog-izbeglica.lt.html>, 2009. február 4.

Mind a két nemzet tagjainak igen nagy része úgy véli, hogy saját katonái csupán hazájukat, illetve nemzettársaikat védték, s nem követtek el bűnöket. Ez az oka annak, hogy a Hágai Törvényszék mind a mai napig elégedetlen Belgrád és Zágráb együttműködési készségével. Azt, hogy mennyire össznemzeti álláspontokról van szó, jól mutatja, hogy az együttműködés Tudman halála, illetve Milošević bukása után, a demokratikus erők hatalomrajutásával sem vált kielégítővé. Horvátországban utcai tüntetéseken fejezték ki, hogy a lakosság egy része ellenzi a nemzeti hősöknek tekintett gyanúsítottak kiadását Hágának. Szerbiában is voltak tüntetések, de ott ezt a hangulatot részben azok a szavazatok mutatják, amit a lakosság a kiadást ellenző pártokra adott le. (Az ilyen pártokra leadott szavazatokat persze nem tekinthetjük automatikusan a háborús bűnösök melletti kiállásnak, hiszen a szavazatok mögött nyilván más, például szociális megfontolások is voltak.)

Végszó

A horvátok és a szerbek közötti feszültségeknek és a kölcsönös népiirtás körüli vitáknak még távolról sincs vége. Ezt a legjobban a Vihar hadművelet évenkénti évfordulóján elhangzó beszédek és újságcikkek hangulata mutatja. Az utóbbi időben azonban mégiscsak van a két nép között bizonyos közeledés. Nem csupán arról van szó, hogy a gazdasági válság együttműködésre készítette a két ország politikusait és a gazdasági élet szereplőit, és a horvát turizmusból élők egyre jobban szorgalmazzák, hogy a szerb turisták nagyobb számban térjenek vissza a már ismert és kedvelt horvát üdülőhelyekre, ahol persze értelemszerűen nyelvi problémáik sincsenek. Legalább ilyen fontos a Horvátország Szerbia elleni perében kialakult vita és párbeszéd.

1999. július 2-án ugyanis Horvátország a Hágai Nemzetközi Bíróság (ICJ) előtt pert indított a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ellen, mert az szerinte 1991 és 1995 között megsértette a népiirtás büntetvényének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezményt. A Hágai Bíróságnál indított perrel kapcsolatban egy ismert horvát ügyvéd, Anto Nobile úgy vélekedett, hogy Horvátországnak (Bosznia-Hercegovinával ellentétben) nem okozna gondot annak bizonyítása, hogy Szerbia beavatkozott a horvátországi összecsapásokba, de

nem tudná bizonyítani, hogy népiirtás történt. Úgy vélte, igaz ugyan, hogy tömeges háborús bűnöket követtek el a polgári lakosság és hadifoglyok ellen, és volt etnikai tisztogatás, ennek mértéke azonban nem érte el azt a határt, amit népiirtásnak nevezhetünk. Ezt érvényesnek tekintette a két legismertebb eseménnyel, a vukovári vérengzéssel és a Vihar nevű hadművelettel kapcsolatban is.⁴⁹ Miután a Hágai Bíróság 2008 őszén illetékesnek mondta magát a Horvátország által benyújtott per ügyében, a szerb külügyminiszter bejelentette, hogy Szerbia viszontváddal kíván élni. Ezt a Független Horvát Állam 1941 és 1945 között szerbek ellen elkövetett bűntettei miatt kívánják beadni.⁵⁰

Egy horvát elemző szerint, aki ugyancsak úgy véli, hogy nem történt népiirtás, a nemzetközi közösség elvárja, hogy a két ország gyorsan békéljen meg egymással.⁵¹ Stipe Mesić leköszönőben lévő horvát köztársasági elnök pedig meglebegtette annak lehetőségét, hogy Horvátország esetleg visszavonja a vádemelést, igaz az illetékes miniszter nem tudott erről.⁵² Mindennek fényében nem teljesen lehetetlen, hogy a két ország, némi kölcsönös zsarolás után gazdasági érdekeit és az európai integráció követelményeit figyelembe véve végül peren kívül mégiscsak megegyezik egymással. A háború nyomai pedig még sokáig megmaradnak az érintettek és családjuk emlékezetében.

(A kötet számára készült tanulmány)

⁴⁹ *Haški sud Nobilo uvjeren da tužba Hrvatske za genocid neće proći u Haagu.* <http://www.ezadar.hr/clanak/nobilo-uvjeren-da-tuzba-hrvatske-za-genocid-nece-proci-u-haagu>, 2008. nov. 23.

⁵⁰ *U tužbi Srbije zločini ustaša i NDH.* <http://www.glassrpske.com/vijest/8/srbija/15238/lat/U-tuzbi-Srbije-zlocini-ustasa-i-NDH.html>, 2008. dec. 14.

⁵¹ *Ines Sabalić: Zapad traži da se hitno pomirimo sa Srbijom.* http://www.b92.net/info/moj_ugao/index.php?yyyy=2008&mm=11&nav_id=330314, 2008. november 23.

⁵² *Hrvatska odustaje od tužbe protiv Srbije?* <http://novine.novilist.hr>, 2009. április 7.

**ETNIKUM ÉS HATALOM
KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN**

Bartha Eszter

„JÓ VÁLTOZÁST NEM LÁTOK, CSAK ROSSZAT”

Osztály és etnikum a rendszerváltozás utáni Magyarországon

A tanulmány alcíme tudatosan nagyon tágran megfogalmazott. Arra az alapkérdésre szeretném felhívni a figyelmet, hogy mennyire lehet releváns az osztályfogalom a rendszerváltozás utáni Kelet-Európa (azon belül természetesen Magyarország) történetének, ill. a helyi *mainstream* diskurzusoknak és identitáspolitikáknak a megértésében. A mai kelet-európai *mainstream* narratívákban az „osztály” szó maga is úgy hangzik, mint a megbukott államszocialista rezsimek elavult legitimációs ideológiájából átmenekített fogalom, amelyet éppen ezért nem is lehet komolyan venni. Kétségtelen, hogy a klasszikus marxista értelemben vett nagyipari munkásosztály társadalmi súlya és jelentősége a fejlett kapitalista országokban a posztfordizmusnak nevezett ipari szerkezetváltással párhuzamosan drámaian csökkent. A fordizmusból a posztfordizmusba való átmenet, ma már azt mondhatjuk, a Nyugathoz képest ezúttal is megkésve játszódott le a kelet-európai félperiférián.

Az 1960-as évek társadalmi megmozdulásai, az újbaloldal megjelenése a fejlett kapitalista országokban előrevetítette a kapitalizmus meghaladásának lehetőségét. A sokak által várt világforradalom kitörése helyett azonban a rendszernek (ismét) sikerült megújítania önmagát. Weber nyomán Boltanski és Chiapello a kapitalizmus új szellemének nevezik ezt a fordulatot.¹ A szerzők a kapitalizmus három, egymást követő „szellemét” különböztetik meg: az első, a kapitalizmus vállalkozó szelleme az 1930-as évek nagy válságának idején tűnik el; a kapitalizmus második szelleme már nem a vállalkozót eszményíti, hanem a nagy cég sikeres főnökét. Könnyű észrevenni a szoros párhuzamot az individualista, protestáns etikára épülő kapitalizmusból a „szervezeti ember” korporációs-menedzse-

¹ Az átmenet részletes leírását lásd in: Luc Boltanski és Eve Chiapello: *The New Spirit of Capitalism*, London: Verso Books, 2005.

ri kapitalizmusába való, jól ismert átmenettel. Az 1970-es évektől megjelenik a „kapitalizmus szellemének” új figurája: a kapitalizmus feladja a termelés folyamatának hierarchikus, fordista struktúráját, és helyette kialakít egy hálózat-alapú szervezeti formát, amely teret enged a munkavállalói kezdeményezésnek és a munkahelyi autonómiának. A hierarchikus-centralizált irányítási lánc helyett kiterjedt hálózatokat kapunk résztvevők sokaságával, a munkát „teamekben” vagy projektek alapján szervezik meg, figyelembe veszik a vásárlói elégedettséget, és általánosan mobilizálják a munkásokat, hogy megvalósítsák vezetőik vízióit. Ily módon a kapitalizmus maga is átalakul, s új legitimációt nyer mint egy egyenlősítő projekt: miután kiemeli, úgy mond, az önálló interakciót és a spontán önszerveződést, még a szélsőbal munkás-önigazgató retorikáját is kisajátítja, és antikapitalistából kapitalista jelszóvá alakítja át.

Miközben a fejlett kapitalista országokban már a '70-es években felváltotta a termelés fordista modelljét a posztfordizmus, a kelet-európai államszocialista rezsimek a szocialista rendszer összeomlásáig megtartották a fordista struktúrát. Hozzátehetjük, volt még egy ok, amiért Kelet-Európában konzerválódott a fejlett kapitalista országokban a szocialista rendszertől függetlenül is elavultnak tekintett termelési struktúra. Ez az ok jóval inkább volt politikai, mintsem gazdasági, és éppen abból a kényszerűségből fakadt, hogy az állampártnak mindenkor tartania kellett magát a munkásosztállyal kötött társadalmi alkuhoz – vagy legalábbis figyelembe kellett vennie az uralkodó osztálynak kikiáltott munkásság gazdasági igényeit. A társadalmi megegyezésre való törekvés és nem a gazdasági elvakultság volt a fő oka, hogy Kelet-Európában megmaradtak, sőt, igen jelentős állami támogatást kaptak azok a veszteséges nehézipari ágazatok, amelyeket a Nyugat mindenhol leépített, illetve kitelepített a fejlődő országokba. Így konzerválódhatott Kelet-Európában az a munkaszervezési struktúra, amely önmagában *nem* volt szocialista találmány. Nem véletlen, hogy a Szovjetunió a sztálini iparosítás időszakában az amerikai fejlődési utat tekintette követendő példának – természetesen egy szocialista rendszerben. Az már más kérdés, hogy a posztfordista modell átvételét politikai okok is nehezítették, amelyek között első helyen szerepelt a szabad információáramlás és a szolgáltató szektor iránti bizalmatlanság, amelytől a kommunista hatalmi elit soha nem tudott megszabadulni.

A klasszikus nagyipari munkásosztály tehát valóban „leértékelődött”, mind létszámát, mind politikai befolyását tekintve. Sokak szerint a brit bányászok sztrájkjának erőszakos letörése mérte a legsúlyosabb csapást a hagyományos szakszervezeti mozgalomra, de az 1989-es rendszerváltozást követő kelet-európai munkásmegmozdulások sem voltak sikeresek (már ahol sor került ilyesmire). Érvényteleníti-e azonban magát az osztályfogalmat az a tény, hogy a posztfordista társadalmakban jelentősen összezsugorodott a hagyományos munkásosztály? Vagy még tovább menve: milyen következménnyel jár, ha a politikai baloldal a „harmadik utas” ideológiát követve maga is megszabadul a „diszkreditálódott” fogalomtól? Nem következik-e ebből egyenesen a nacionalizmus újbóli megerősödése? Hiszen maga az osztályprobléma, az egyenlőtlen gazdasági helyzet által kiváltott frusztráció nem tűnik el attól, hogy a *mainstream* ideológusai tapintatosan kerülik az osztály szó használatát, hanem (különösen Kelet-Európában) nagyon is erősen jelen van, éppen a rendszerváltozás utáni növekvő egyenlőtlenség és az egykori szocialista nagyipar megszív leépítése következtében, amelynek nyomán a munkásosztály nagy része a rendszerváltozás vesztesének érzi magát.² Ahogy Hobsbawm írja: „Mi mással is járna együtt ez a helyzet, mint az oly erős nacionalista-etnikai reakciókkal és azzal, hogy a világ számos részén a 'fundamentalizmus' új virágkorát éli? Erről a helyzetről írta valaki, hogy azokra 'az emberekre van hatással, akik nem képesek elviselni a kiszámíthatatlan és bizonytalan egzisztenciát és a megmagyarázhatatlan létfeltételeket, (s így) azoknak a befolyása alá kerülnek, akik a legteljesebb, legkizárólagosabb és legszertelenebb világmagyarázatot kínálják nekik’”³

Ha tehát kutatókként is megszabadulunk az osztályfogalomtól, fennáll az a veszély, hogy nacionalista-etnikai kategóriákba „szuszakolunk” bele egy sor olyan társadalmi jelenséget, amelyek osztályalapú tapasztalatokon nyugszanak. Természetesen jogosan bírálható az a dogmatikus felfogás, amely szerint az osztályhelyzetből egyenesen következik a politikai

² Az osztály-etnikum problematikához lásd az *Eszmélet* 82. számának (2009. nyár) ezzel a témakörrel foglalkozó blokkját.

³ Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas 1997, 220. o.

osztálytudat.⁴ Tanulmányomban éppen ezért az osztály és az etnikum olyan dinamikus, relációs megközelítésére törekszem, amelyet a legjobban Stuart Hall etnicitás-fogalmának és Don Kalb osztályfelfogásának segítségével tudok megragadni. Hall azt írja, „az etnicitás fogalma elismeri a történelem, nyelv és kultúra szerepét a szubjektivitás és identitás konstruálásában, de ugyanakkor elismeri azt is, hogy minden diskurzus pozicionált, szituált, és minden tudás kontextualizált.”⁵ Kalb pedig az alábbiakat írja: [az osztály] „az a kategória, amely lehetővé teszi számunkra, hogy leírjuk a teljes erőteret, ami akkor keletkezik, amikor egyenlőtlen helyzetben levő, megosztott, nemegyszer szembenálló emberek csoportjai, akik különböző módon férnek hozzá a különböző erőforrásokhoz, megpróbálják túlélni, megérteni és reprodukálni kölcsönösen egymásba kapcsolódó életüket”.⁶

Az alábbiakban be szeretném mutatni egy egykori szocialista mintagyár, a Rába Magyar Vagon- és Gépgyár munkásai körében végzett interjúk kutatás eredményeit. A kutatás folyamán elsősorban azt a kérdést vizsgáltam, hogyan élték meg a munkások a szerkezeti átalakítást a gyárban,

⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy még az „ortodoxnak” tekintett Marx írásaiban sem mindig következetes az osztályfogalom használata. Ld. erről Felkai Gábor: A német és az osztrák szociológia a társadalom előtt (In: Felkai Gábor – Haskó Katalin – Molnár Attila Károly – Némedi Dénes – Pál Eszter – Somlai Péter /szerk./: *A szociológia kialakulása*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 1999, különösen 326-328. o.) Mint ismeretes, *A kommunista Kiáltvány*ban Marx a burzsoáziát és a proletariátust tekintette a kapitalista társadalom két alapvető osztályának. *A tőkés termelést megelőző formák* című, híres világtörténeti vázlatában is a tőkések és a bémunkások lényegi osztályellentétéről beszél. Politikai írásaiban azonban Marx minden bizonynyal felismerte azt a problémát, hogy az osztályhelyzetből korántsem következik egyenesen az osztálytudat. *Az Osztályharcok Franciaországban 1948-tól 1850-ig* című munkájában zseniálisan elemzi a parasztság politikai viselkedését, és egyúttal azt is bemutatja, hogyan válhatott a jobbágyok örök álma, a szabad paraszti kisbirtok a tőkés fejlődés kibontakozásával a parasztok eladósodásának és elszegényedésének egyik fő okává. Ugyancsak leírja, hogyan állhatott egy bizonyos történeti pillanatban a kispolgárság is a munkásság mellé, ami megint csak azt mutatja, hogy maga Marx – szemben számos későbbi követőjével – nem tételezett fel mechanikus kapcsolatot az osztályhelyzet és a politikai tudat között.

⁵ Hall, Stuart: *New Ethnicities*. In: Morley, David – Chen Kuan-Hsing. *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*. London: Routledge 1996, 446. o.

⁶ Kalb, Don: *Expanding Class: Power and Everyday Politics in Industrial Communities, The Netherlands, 1850–1950*. Durham and London: Duke University Press 1997, 7. o.

s milyen hatással volt társadalmi, politikai attitűdjeikre ez a tapasztalat. Az antropológiai kutatással meg szeretném mutatni, hogyan etnicizálódnak – más kategória híján – az osztálytapasztalatok, hogyan konstruálódik meg a „nép” és az „új elit” szembeállítása a rendszerváltozás antikapitalista kritikája helyett.

A „hanyatlás narratívája”

Ha ismétlődő elemeket keresünk a Rába-történetekben, azokat nagyon könnyen megtaláljuk. A gyár ’89 utáni történetéhez – és különösen a privatizációhoz – az összes interjúalany a szétesés, a leépülés, a fokozatos elszegényedés és a tönkremenetel fogalmait társította. Ha összegezni akarjuk a történeteket, a szocializmusból a kapitalizmusba vezető út egyértelműen a hanyatlás narratívája. Az elbeszélések tipikusan szembeállították a Vagongyár régi dicsőségét, munkahelyüknek a régi rendszerben élvezett szakmai és anyagi presztízsét a ’90-es évek lepusztuló vállalatával, ahol a külső gyáregységeket és a gyár központi telephelyét eladták, a belső üzemeket és a termelést leépítették. Mindegyik interjúban szerepelt a gyár „széthordása”; az eladásokat az interjúalanyok nemcsak az óriásvállalat leépülése miatt nehezményezték, hanem azért is, mert az így szerzett jövedelmeket nem forgatták vissza a termelésbe, nem fejlesztették az elavult technológiát és a régi infrastruktúrát. Judit történetét azért idézem, mert megtalálhatóak benne a munkások által konstruált Rába-történetek legfontosabb közös elemei: „Régen az dicsőség volt, a Vagongyárban dolgozni. Én olyan büszke voltam, amikor engem 18 éves koromban az apám ide bevezetett, hogy én a nagy Vagongyárban... aztán most itt vagyok. Aztán ha elküldenek, akkor nem is tudom, mi lesz. Újságot kihordani, takarítani... hát sajnos ez van. És ez olyan borzasztó. Ráadásul később mentem férjhez, elsős a kislányom, harmadikos a fiam. Ha csak mi ketten lennénk a férjemmel, nem lenne olyan rossz. De nekem taníttatni kell, ráadásul mind a kettő kitűnő tanuló, ami a legnagyobb problémám, mert így mind a kettőt taníttatni kell, mert hát azt nem hagyom, hogy ne tanuljanak. 100-110 ezer Ft az összjövedelmünk, a férjem a Vagongyárban hasonló jól keres. A kolléganőim mind járnak takarítani. Igaz, ők egyedülállóak, nincs férjük, de mind járnak takarítani. [...] Akkor én lány voltam, azért az lényeges különbség, hogy akkor nem volt családom, nem volt ez a bizonytalanság, mint most. Akkor nem volt ilyen, hogy nem tudom, más-

nap kell-e jönni, vagy sem. A Vagongyár egy biztos hely volt, a szomszédok irigyeltek, hogy könnyű nektek, ti a Vagongyárban vagytok, ott jól kerestek. A Vagongyárban lényegesen jobb volt akkor a kereset. Nem voltak ilyen különbségek, mint most. Meg munka és munka között sem voltak akkora különbségek. Akkor egy vezető nem keresett tízszer annyit, mint egy dolgozó. A vezérigazgató keresett hatszor többet, mint egy munkás. De ma ennek a többszörösét kapják. Csak azt látná az ember, hogy jobban megy az üzem. De sajnos nem ez van. Kevés az import, nincs megrendelés. Egy hónapon belül másodszorra állították le a motorgyárat. Akkor ez mit jelent? Hogy a jövőkép ennyire jó? Csak be ne zárjanak bennünket. Valami nagyon nagy baj van itt, csak nem tudom, mi, mert én kisember vagyok. Hetente küldik el az embereket, csökken a létszám, és az összes kihatása...” (Judit, 50 éves).

Az interjúrészlet kapcsán két dologra szeretnék rámutatni. Az egyik az, hogy a Rába-történetekben majdnem mindig megjelenik az ellenpontozás a „régén” és a „most” között, s amíg a „régénhez” egyértelműen pozitív értékeket társítanak, addig a hanyatlás narratívája a „mostba” vezet és a jövőben folytatódik. Az elbeszélők a jelenről beszélve mindig szükségesnek látták megemlíteni, hogy „régén” ez egészen másképpen volt, vagyis a vállalat egykori aranykora még jobban kidomborodott az összehasonlításban. Az interjúalanyok Judithoz hasonlóan kiemelték, hogy „régén” mindenki ismerte a Vagongyárat, és rangot jelentett, ha valaki ott dolgozott. Ez a rang a fizetésekben is megnyilvánult: a legtöbb interjúban a hanyatlás narratívájába szervesen beleépült a munkások életszínvonalának csökkenése.

Az elbeszélések másik sajátossága, hogy „régén” sokkal szorosabb személyes kapcsolatot tételeznek fel a gyár és a munkások között, mint „most”. Ahogyan a fent idézett interjúból is kiderül, sokan személyes veszteségként élték meg a gyár hanyatlását, mint ahogyan szervesen beépült énképükbe a Rába dicső korszaka is. Nagyon valószínű, hogy a gyárban dolgozó házastársak, családtagok elősegítették a munkahelyhez való személyes kötődés kialakulását, de amit még inkább hangsúlyozni szeretnék, az a „régén” paternalista viszonyok iránti egyfajta nosztalgia. Az elbeszélésekben tipikus, hogy a gyártörténetbe, mint Judit esetében is, belecsúszik a személyes sors alakulása; a Vagongyár nemcsak régi presztízsét veszítette el, hanem a munkások anyagi biztonságát sem tudta garantál-

ni, ami különösen fájdalmasan érintette azokat a családokat, ahol, mint Judit esetében, a gyerekek még rászorultak szüleik támogatására. A munkások többsége személyes sorsát rokonította a hanyatlás narratívájával, s Judit példájához hasonlóan az elbeszélés a Rába-történetből gyakran átcsapott a személyes életút leírására: „A Vagongyár a harmadik legnagyobb ipari vállalata volt az országnak. Nagyon sokat költött a Kádár-kormány erre a járműprogramra és a KGST-n belül is. Ellátta az egész világot, az NDK-tól Bulgárián keresztül Jugoszláviáig és az egész Szovjetunióig – tehát el lehet képzelni. Több százezer buszt, teherautókat, kamionokat és nemcsak oda, hanem Kuvaitba, a Távol-Keletre is szállított, úgy lehet mondani, hogy a zászlóshajó, azzal lehet mondani, ahol fegyelmezett munka folyt, állandóan munka folyt, háromnaponta ment ki a vonszerelvény a Vagongyárból, szóval el lehet képzelni, milyen termékmennyiséget gyártottunk. [...] Nem volt fizetéstől fizetésig gond. Mindig volt munkánk. Egy világrendszer elláttunk motorokkal. A maga munkája is fontos. Hogy mondjam? Volt egy tartás benne, az emberben. Az valahol rangot jelentett. Hol dolgozol? A Rábában. Mindenki ismerte az országban a Rábát. Mindenki ismerte a vezetőjét. Egy japán is marha büszke, ha a Hondánál dolgozik. Érti? Volt tartása az embernek. Fontos vagyok, érdekes cégnél vagyok, holnapra is biztos számíthatok. Megvan a rizsesköcsögöm. [...] A bizalom már elveszett a Rábában. Tehát az egész vezetés iránt nincs bizalom. Az új vezetés 1,000 főt elbocsátott. Nincs ezen mit magyarázni” (Kálmán, 61).

Az elbeszélésekben a gyár leépülése, illetve kiárusítása mellett a Rába hanyatlásának legnyilvánvalóbb jele a munka hiánya volt, ami összekapcsolódott a munkanélküliségtől való félelemmel. Ezt a félelmet felerősíthette, hogy (további) leépítésekről szóló hírek keringtek a gyárban az interjúkészítés idején. Az a sommás megfogalmazás, hogy „nincs munka”, elsősorban a munkásnők szemében vetítette előre a közelgő munkahelyvesztést. A nők egyébként jóval pesszimistábban ítélték meg foglalkoztatási esélyeiket, mint a férfiak: amíg a férfiak általában úgy nyilatkoztak, hogy szükség esetén találnának maguknak új munkahelyet, addig a nők kevés esélyt láttak arra, hogy újra el tudnak helyezkedni a szakmájukban. A munkanélküliségtől való félelem a mintában egyértelműen erősítette a Kádár-korszak iránti nosztalgiát: „Sajnáljuk, hogy így szinte tönkrement a gyár. Ezt sajnáljuk. Sajnáljuk, hogy végül is elkezdték a buszokat gyár-

tani, arról is leálltak, ott is az embereket elküldték. A Motornál régen 100-110 motort csináltunk. Napi. És ez rengeteg volt. Most meg javításokkal együtt – nem akarok hazudni – de minimum csökkent 40-50 darabra – vagy most múlt héten hallottam, ebben a hónapban 34 darab volt, az nagyon kevés, mondjuk, kevesen is vagyunk hozzá. Én sajnálom, hogy így tönkrementünk. Mert nekünk azért ez egy megélhetés volt. Nyugodtan jöttünk be, munkánk megvolt, nyugodtan jártunk be dolgozni. Most meg már azért feszültebbek vagyunk, feszültebbek, hogy mikor kerül ránk a sor, hogy na, egy hónap múlva nem kell bejönni. [...] Változás? Nem is tudom. Nagyjából elmondtam. Nekünk a félelem, hogy a munkánkat elveszítjük. Nekünk ez a legnagyobb dolog, hogy ezen rettegünk, hogy a munkahelyünk megmaradjon. Mindig azt mondom, még csak egy 10 évet tudnék itt kibírni, fél az ember attól, hogy munkanélküli irodára kell menni, és ott küldözgetnek bennünket ide-oda, hogy munkahelyet nézni. Nekünk az a legfontosabb, hogy a munkahelyünk megmaradjon, még ha nem is keresünk olyan nagy összegeket” (Ágnes, 55). Az az érzés, hogy a munkásokat mindenki cserbenhagyta, világosan megfogalmazódik az alábbi interjúban, ahol az elbeszélő szembe is állítja a munkásosztály és az értelmiség tapasztalatát a rendszerváltásról: „Nincs munka, még nem vettek vasat, állandóan ez a téma, az ember ideges, hogy nincs munka, az ember számolja, hogy, a rohadt életbe, ez csak 300 perc. 480 kell legyen, 520 a feszített. A fizetésbe nem számít bele állítólag, de ugye megkérdezik, miért nincs meg – hát főnök, mert nem volt munka.[...] És nem értik a dolgozók, hogy miért nem vállalkoznak kint. A világon a szerszám-gépgyárak mindenhol megélnék, csak itt nem. Belefáradtak az emberek. Egyszerűen belefáradtak. Pedig itt elég magas a szakmunkások végzettsége, legtöbbször érettségije van, meg van főiskolás is, szóval nem olyan tájékozatlanok az emberek. És nem értjük, ez miért van így. [...] Mi lesz velem, ha lapátra kerülök? Mondja csak nyugodtan. Nem tudom. Hát akkor bógok. Milyen kilátásaim vannak? Az, hogy semmilyen. Ez az egy szakmám, ez az egy iskolám van. Nem tudom elképzelni se. Pedig inog itt nagyon a talaj, nagyon mozog, nem, még nem is érdeklődtem, az a baj, hogy 49 leszek. Hát nem tudom elképzelni. A nyugdíjhoz bejelentett munkahely kell, arra is kell gondolnom. Kilátások? Nem nagyon vannak. Ez a korosztály és ez az iskolai végzettség... hát, nem nagyon. Fel kéne karolni a kormánynak ezt a társadalmi réteget is, az az igazság, hogy van ez a

réteg, aki már elnyűvődött, nagymama... akivel beszéltem, mindenki panaszkodott. Jó, én csak az én rétegemet tudom, ezt a dolgozót, a fizikait, az értelmiség biztos máshogy van vele” (Katalin, 49).

Az elbeszélésekben az anyagi és létbiztonság elvesztése mellett komoly szerepet kapott a gyárban és az országban kialakult helyzet *magyarázata*. Majdnem mindegyik interjúban felmerült a felelősség kérdése a gyár leépüléséért és a munka hiányáért. Az elbeszélők túlnyomó többsége egyértelműen személyes felelősöket keresett, és a régi vezetők kapzsiságával, illetve az újak alkalmatlanságával magyarázta a hanyatlást. Ezúttal is jellemző volt az ellenpontosítás a gyár szocialista és kapitalista korszaka között, és, ha lehet, még rosszabbul ütött ki az összehasonlítás a jelenlegi vezetés rovására, ha az interjúalanyok felidéztek a „sokak által utálatlalt vegyesen tisztelt” vezérigazgató, Horváth Ede alakját és – némi túlzással mondhatjuk – legendáriumát. Horváth Ede alakja szinte mindegyik interjúban elválaszthatatlanul összeforrt a gyár aranykorával, amikor minden az ellenkezője volt a kudarctörténetként megélt jelennek: volt munka, volt fejlődés, és éjjel-nappal folyt a termelés a Vagongyárban. „Alulnézetből” ez úgy jelent meg, hogy Horváth Ede mindig hozott munkát a Rábába, miközben az új vezetők csak azzal törődnek, hogy megtöltsék a saját zsebüket, és a legkevésbé sem foglalkoztatja őket a gyár prosperitása, vagy a dolgozók jóléte. A vezetés személyes felelőssége szinte mindegyik interjúban megjelent: „Nem látom a jövőt a gyárban, az a legnagyobb szomorúságom. Régen folyamatosan fejlődött a Vagongyár. Nem tudom, tudja-e, hány ember dolgozott itt. Biztos vagyok benne, hogy több mint húszezer. Most mennyi lehet? Pár ezer? Inkább hátra megyünk, mint előre. És az az igazság, nem látom itt a holnapot. Nincs munka. Amíg nem látom, hogy az asztalom tele van munkával, amit másnap meg kell csinálni, addig én nem látom a holnapot. Addig én úgy érzem, hogy bejövők a munkába, és ha nincs munka, azt mondják holnap, hogy viszlát, nem adunk több munkát. Nincs biztonság. Ez az, amit érzek. És ez az, amit megtapasztalok. [...] Most igen rossz helyzetben van a gyár. Az emberek 10%-os elbocsátásról beszélnek, aztán ha több kell, akkor többen mennek. Mert nem az a megoldás, hogy munkát keressenek, vagy munka után menjenek, hanem ha nincs munka, akkor leépítik az embereket, holt a vezetők nem lesznek leépítve. Mert a vezetők létszáma mindig magasabb, mint amennyi szükséges lenne. Most még vannak köztük dokto-

rok is. De nem a doktorok viszik előbbre a dolgokat. Azt mondja a vezérigazgató, hogy nincs munka. De hát az igazgatónak kötelessége lenne ugyanúgy engem számon kérni meg dolgoztatni, mint hogy munkát szerezzen a cégnek, vagy olyan vezetői gárdát alakítson ki, hogy ők munkát szerezzenek nekünk. Nem az a megoldás, hogy nem adok munkát, én elhiszem, hogy nincs munka, de eddig miért volt munka? Most ez a legnagyobb problémám, ezért meséltem el” (Sándor, 59).

A vezetők szakértelmének és érdekeltségének hiányát többen kiemelték. Ha kivonjuk az emberi tényezőket az elbeszélésekből, akkor elmondható, hogy a munkások közül azok, akik strukturális magyarázatokat (is) kerestek, a „vadkapitalizmus” működésének tulajdonították a szocialista nagyvállalat örökségének széthordását és a jelen rossz kilátásait. Nehéz azonban megmondani, hogy az interjúalanyok pontosan mit is értettek „vadkapitalizmuson”. Úgy tűnik, hogy végeredményben mégiscsak az emberi tényezőkre – a gyors nyereségvágyra, az újonnan jöttek mohóságára és nem utolsósorban a szakértelem hiányára – vezették vissza a piacgazdaságra való átállás kudarcát. Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatunk: a munkások túlnyomó többsége nem a piaci intézményeket okolta, hanem azokat az embereket – elsősorban persze a vezetőket – akik ezeket az intézményeket működtették. Az alábbi történet sokat elmond a pénzügyi és termelői érdekek konfliktusáról, illetve megmagyarázza, miért utasították el a munkások kollektíven a pénzügyi szféra érdekeivel azonosított vezetést: „’98-ban elkezdtük a buszgyártást, ami nagyobb kihívást jelentett. Szépen összejött, mire beindult volna, abbahagytuk, mert a vállalatvezetés úgy döntött, nincs piaca, nem nyereséges. Nekem ez furcsa volt. Egy új terméket szerintem 2 és fél év alatt sehol nem lehet nyereségesen gyártani. Ez szerintem a világon sehol se működik így. [...] Talán abból alakult ki az egész, hogy amikor privatizálták a gyárat, kialakult egy új tulajdonosi szerkezet, ami úgy nézett ki, hogy pénzügyi befektető csapat, és tulajdonképpen nem maradt a vállalatnál olyan szakember, amelyik vitte volna a műszaki dolgokat normálisan. A tulajdonosok csak azt a részt erőltették mindig, hogy valami nyereség legyen, és nem gondolkodtak abban, hogy itt 10-15 év múlva is legyen valami. Igaz, hogy csináltak itt hosszú távú terveket, de az mind olyan álmokkép volt, szerintem a magyar gazdaságra jellemző, hogy elszáll az agyunk, leírnak ilyen szép dolgokat, aztán közben lehetetlen megvalósítani. [...] Csak az a baj, hogy

nem maradt munka itt az embereknek. Tehát egyszerűen azt mondták, hogy lesz egy alkatrészgyártó kft – de hát ennek semmiféle profilja nincsen, csak ilyen szedett-vedett munkákból él, ez is hol ennyi, hol annyi, de az is folyamatosan csökkent. Hát a vége az lesz, hogy énszerintem ez a kft is előbb vagy utóbb be fog csődlőni, aztán kikerülnek az emberek az utcára” (Imre, 47).

Még egy dolgot szeretnék kiemelni az interjúkból. A „sikerpropaganda” a vállalat nehéz helyzetében nemhogy optimizmust nem hozott, de a megszólaló munkások többségét kifejezetten dühítette. A „merjünk nagyokat álmodni” szlogent nemcsak hazugságnak tartották, hanem felháborította őket, hogy a vezetés ennyire hülyének nézi őket, a munkásokat. Sokan nyíltan gúnyolódtak az olyan újításokon, mint az angol nyelvű értekezletek bevezetése: „Egy nap a pesti igazgatónak eszébe jut, és elkezd angolul beszélni egy értekezleten. Az itteni vezetők fele nem ért angolul. Ott ülnek, bólogatnak, és fogalmuk sincs, hogy miről beszél. Hát most mondja meg, szükségünk van egy ilyen igazgatóra? (Péter, 49). A vezetők hóbotosnak tekintett újításai nemcsak felesleges vagy értelmetlen voltak miatt idegesítették a munkásokat; ennél is rosszabb volt, hogy úgy látták: az előbbieket vagy minden kapcsolatot elvesztettek a valósággal, vagy – mivel úgyis csak „fent” akarnak megfelelni – eszük ágában sincs odafigyelni a gyár valódi érdekeire. Az interjúalanyok világossá tették, hogy az általuk megélt Rába-történet szögesen eltér az új vezetés és a gyárújság képviselte „hivatalos” állásponttól. Az elbeszélők nemcsak kigúnyolták a fejlődés és haladás „hivatalos” reprezentációját, hanem tudatosan úgy adták elő a hanyatlás narratíváját, mint a gyár autentikus történetét. Szinte mindannyian lemondással vegyes iróniával emlegették az új vezetőknek a „jobb jövőkép” kidolgozására irányuló törekvéseit. A megálmodott jövőképet gyakran állították szembe a saját hitük elvesztésével a gyár jövőjében. Ennyiben a hanyatlás narratívája egy tudatos ellen-diskurzusba illeszkedik, amelyben a „jövő tegnap volt” érzésében fejeződik ki a régi Rába és a jó vezetés iránti nosztalgia: „A Horváth Edével kapcsolatban nekem van egy személyes élményem. 1980-ban Kádár János jött ide. Engem választottak ki, nekem kellett átadni a virágot. Előtte lejött hozzánk a Horváth Ede, engem keresett, hogy megnézzem, ki adja oda a virágot. Végignézett, és azt mondta: „Na, nem fogunk szégyent vallani!” Na, attól kezdve nem mondhattak rá nekem rosszat. Egyébként is más volt, mint

a mostaniak, neki az élete volt ez a gyár, ő éjjel bejött, és nem vett fel prémiumot, ha nem volt nyereséges a gyár. Hát itt mit csinálnak? Akkor is felveszik a prémiumot, mikor épül lefelé a gyár. Nagyon jó lenne, ha minden úgy lenne, ahogy a gyárújságban írják. De nem úgy van. Mert nem látod a változásokat, mondják. Dehogynem látom. Az a baj, hogy látom. Én 50 ezret keresek, hát ennyi pénzért még hallgassak is?” (Judit, 50).

Míg a gyár szintjén a munkások elsősorban a vezetőket okolták a globális kapitalista piacba való integráció kudarcaiért, országos szinten elsősorban a gyenge államot, a helyi eliteket és a multinacionális vállalatok mohóságát hibáztatták a magyar ipar leépüléséért. Mindez elkerülhető lett volna, úgymond, ha nem az önös érdekeit az ország érdekei fölé helyező politikai elit vezényelte volna le a rendszerváltozást: „Mert meg lehet nézni bármelyik vállalatot, ott nem avatkozik bele az állam, ha tönkreteszik a vállalatokat, pedig bele kéne. Vegye a Vagongyárat, ez egy jól menő cég volt, most véleményem szerint az a lényeg, hogy tönkretegyék, hogy ne legyen konkurrencia. Én ezeket jól átlátom, itt voltak a győri textilgyárak, ezeket mind felvásárolta a konkurrencia, és attól kezdve itt fejlesztés nem volt. Itt volt a Richards, a Graboplast, ezek mind komoly, világhírű cégek voltak, és mind tönkrement. Ezt nem értem az egész rendszerváltásban, hogy ilyeneket hagy az állam, mert azt mondom, egy veszteséges vállalatot ne támogasson, jó. De hát amiben lát az ország vagy az állam fantáziát – mert a saját érdekünket nézzük, ne azt, hogy kiszolgáltatassuk magunkat továbbra is a Nyugat felé. Mert itt van ez az Audi. Hát ez az Audi adómentes. Hát ha a Vagongyár is azt a pénzt fejlesztésekre költethetné, nem lenne ilyen helyzetben. Mert minekünk nincs pénzünk fejlesztésre. [...] Ez a válság azért gyűrűzik be – én nem értek hozzá, mert én egyszerű munkás vagyok – mert minekünk is lépni kellene. Gépeket, technológiát, stb., mi meg ezt nem tudjuk, mi meg vagyunk adóztatva. Minekünk adózni kell, a külföldi cégek meg versenyképesek hozzánk képest” (Péter, 49).

Ha a bevezetőben jelzett keretek között vizsgáljuk az újkapitalista társadalomba való átmenetet, egyértelműen elmondható, hogy a munkások fordított fejlődéstörténetként élték meg a gyár struktúraváltását. A fordista modell így nem meghaladottként jelenik meg az elbeszélésekben, hanem éppen ellenkezőleg, a tömegtermelés időszaka elválaszthatatlanul összefonódott a fejlődéssel. Ez annál is inkább igaz, mivel a meg-

hirdetett új struktúra nemcsak munkát nem hozott a gyárba, hanem a fejlesztések is elmaradtak. A munkások – és ezt hangsúlyozni kell – nem láttak valódi változást a munkafolyamat, a munkaszervezés, és, ami talán a legfontosabb, az alkalmazott technológia terén. Éppen ellenkezőleg, többen említették, hogy a ’60-as évek nagy beruházásai óta ugyanazon a gépen dolgoztak; vagyis a struktúraváltás nem újította meg a technológiát. Ez magyarázza a fordított fejlődéstörténetet, hiszen a posztfordizmus innovációjából kevés vagy éppen semmi jutott el az üzemekbe és a műhelyekbe (ami egyébként alátámasztja azt a munkások körében sokat hangoztatott nézetet, hogy a pénzügyi befektetőket kevésbé érdekelték a szakmai szempontok). A lepusztult infrastruktúra a gyár hanyatlását is szimbolizálta: „Harminc éve együtt dolgozunk. Hát ugye itt a legtöbben együtt voltunk ipari tanulók. Mi változott? Hát a közvetlen vezetők itt a műhelyben... ugye, ugyanazok maradtak, vagy majdnem ugyanazok. Szerintem minden maradt a régiben, a szemlélet, a munkaszervezés, az nem változott semmit a harminc év alatt, az biztos. Talán csak a szerszámellátottság. De a gépek... Én például ezen a gépen voltam ipari tanuló. Mondtam, majd velem együtt ki lehet dobni a roncsstelepre” (Katalin, 49).

Azt, hogy a szemlélet és a munkaszervezés nem változott, a munkások közül többen is megfogalmazták. Szeretnék visszautalni az átszervezések, jövőképek és az olyan újítások egyértelműen negatív kritikájára, mint az angolul tartott vezetői értekezletek. Említettem, hogy ezeket az újításokat a megszólalók többsége üres gesztusnak, propaganda fogásnak tekintette, afféle „fenn az ernyő, nincsen kas” intézkedésnek, amivel a vezetők a fejlesztések tényleges hiányát, vagy a pusztán inkompetenciát próbálták elkendőzni. A posztfordista átszervezésből így csak a „szélhámia” jutott el a gyárba, ami miatt nem csoda, hogy az elbeszélések csak a fordista modellben képzeltek el a fejlődést. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy becsapásként, „beetetésként” fogták fel a rendszerváltozás után beharangozott fejlődést, illetve szakmailag inkompetensnek, vagy, ami még rosszabb, tudatosan rosszhiszeműnek bélyegezték a gyár felső vezetését. A Rába szocialista és újkapitalista korszakának összehasonlításában egyértelműen a szocialista vezetés javára billent a mérleg, már ami a fejlesztéseket illeti. A munkásinterjúkban az a gondolat is megjelent, hogy régen, a szocializmus idején állami pénzből hajtották végre a fejlesztéseket, vagyis a magyar gazdaság szervesen fejlődött, míg a posztfordizmusból ők annyi

érzékeltek, hogy gyáruk reménytelenül lemaradt, a nyugati technológiát pedig csak a multinacionalista vállalatok hozták be (gépgyárról lévén szó, leginkább az Audit emlegették). Ezek a cégek viszont nem illeszkedtek bele a szerves hazai fejlődésbe, és hosszú távon nem is lehetett rájuk számítani, hiszen a nagyobb profit reményében bármikor továbbköltöztethették a Magyarországon megnyitott üzemeket és a fejlett gyártási technológiát.

A következő két idézet világosan mutatja, hogyan „eticizálódik” az osztálytapasztalat, és miért generál a hanyatlás narratívája inkább nacionalista színezetű, mintsem antikapitalista kritikát. A munkások többsége úgy gondolta, hogy Horváth Ede szocialista gyárat akart ugyan létrehozni, de kapitalista módszerekkel. A fordizmust tehát egyértelműen a kapitalizmussal azonosították, és ezért nem kapcsolták össze a szocializmussal a Rábában megkövetelt munkaetikát: „Én jó változást nem látok, csak rosszat... hát a körülmények, amikről idáig beszéltem. Hogy hova jutott ez a Vagongyár. Énszerintem ez az ország tönkre fog menni. Ami értékünk van, mindent eladnak. [...] Nekem csak az, hogy többet kell dolgozni. Ennyit hozott a rendszerváltozás. Istenigazából, olyan jót nem hozott” (Péter, 49).

Talán ennél is érdekesebb az a megfigyelés, hogy a ’89 utáni magyar környezetben senki nem vette észre a posztfordista termelés irányába történő elmozdulást; ami azt is mutathatja, hogy hiába alakultak át részvénytársasággá a magyar vállalatok, a fejlesztés és a munkaszervezés terén nem történt előrelépés. Jelzésértékű lehet, hogy a munkások szerint csak a multinacionális vállalatoknál van fejlesztés, amelyek azonban – fel fogásuk szerint – nem hoznak igazi fejlődést Magyarországnak. A globalizációban tehát valamiféle torz, vagy szervetlen fejlődést láttak, ami veszélyezteti az ország nemzeti érdekeit. A posztfordizmust így a kapitalizmus egyfajta degenerációjaként és nem új szellemeként fogták fel, és ezért nem fordult át antikapitalista kritikába a rendszerváltást követő leépülés, amit a fentiek alapján túlzás nélkül írhatunk le úgy, mint a hanyatlás narratíváját: „A világgazdaság már megmondta, hogy a magyar munkaerő túl drága, már nem tudnak olyan nagy üzletet csinálni. Függetlenül attól, hogy egy hetedét fizetik annak, mint Ingolstadtban. Én nem vagyok nacionalista, de azt hiszem, hogy a Csurkának nagyon is igaza van ebben a dologban. Nem kéne úgy lenni, mint a németeknél, hogy Németország

mindenek felett, de a magyar embereknek is tisztelni kellene az országot. Mert nem vesznek minket semmibe, az az igazság. Nincsen semmi becsületünk” (Balázs, 48).

A produktív munka szerepének és emberigényének csökkenése mindenképpen vesztesé tette a munkásosztályt; új kritikaként azonban az is megjelent, hogy az újkapitalizmusban még az önállóan dolgozni tudó és akaró munkások sem találták meg a számításukat, és jelentős vagy kevésbé jelentős – de a középosztály felemelkedő rétegeihez képest mindenképpen számottevő – életszínvonal-csökkenést kellett elkönyvelniük. Ebben a tapasztalatban gyökerezett a rendszerváltás magyar társadalomkritikája, ami, hangsúlyozom, nem a Kádár-korszak iránti nosztalgián alapult: vagyis, hogy becsületes, termelő munkával nem lehet boldogulni a mai Magyarországon, hanem csak a nyerészkedés, az adócsalás, és az improduktívnak tekintett üzletelés biztosítja a középosztály fogyasztási szintjén való megmaradást: „Valójában minden rendszerváltozás után van vesztes meg nyertes. Ezzel az egykori munkásosztály veszített, az biztos. Nyilvántartott munkahelye volt, de a termelése nem ért semmit. Ezt nem illett így hirdetni. Nem vette észre. Abszolút nem vette észre. Ezek a vesztesei... Győrben is lehet látni az aluljárókban... sokkal több nagyüzem volt ott, amiből kikerültek ezek. Hiába mondjuk azt, hogy tízezres létszám meg ennyi vesztes, igazából azoknak, ha mondjuk azt, hogy a fele alkoholista, fele meg elvált, meg ilyen családi körülmények között meg elzüllött meg ez... Én még mindig azt nem látom olyan drasztikusnak, hanem ezeknek a vesztesei – a nagyüzemek megszűnésével, meg a rendszerváltással meg stb. – nagyobb százalékban itt vannak közöttünk, aki nem a híd alatt lakik. Tehát akiknek kialakult az a problémája, hogy nem tudom a villanyszámlát befizetni, nem tudom a gázt bevezettetni az utcába, nem tudok elmenni a szabóhoz ruhát csináltatni, nem tudok elmenni a fodrászhoz minden hónapban, csak két hónapban egyszer. A gyerek hozza a felhívást az iskolából, hogy be kéne fizetni, ilyen tanfolyam, olyan tanfolyam, nem tudom befizetni, soroljuk még? Ez az a bizonyos középréteg – volt – de lecsúszott – ez az a réteg. Ez annál énszerintem sokkal nagyobb arányú, mint akik ott a híd alatt laknak, vagy a kocsmában dorbézolnak. De itt a középrétegből, aki lecsúszott a rendszerváltás után, ezért csúszott le, és nem alkoholista, meg nem vált el meg stb. De olyan körülmények között él. De él, ahogy él, megpróbálja megoldani a problémáját, de nem megy

segélyért oda, és nem lesz nyilvántartott. És aki nincs nyilvántartva, arról nem tudunk beszámolni. Igaz?” (Miklós, 51).

A mintában megszólalók közül még a legkedvezőbb helyzetűek is úgy látták, hogy relatíve romlott az életszínvonaluk: mert vagy több munkával tudták tartani a régi fogyasztási szintet, vagy úgy, hogy a háztartásban kevesebb lett az eltartottak száma. Azt is ki kell emelni, hogy a munkások mind 40 év fölöttiek voltak, vagyis túl azon a koron, amikor az emberek felépítik az egzisztenciájukat. Általánosan úgy látták, hogy ezt ma nem is tudnák megtenni a munkáskeresetekből. Az elbeszélőknél tehát a fogyasztói társadalom kritikája elsősorban abban jelentkezett, hogy a régi munkásosztály nem tudott lépést tartani az „új középosztály” fogyasztási szintjével, és a privatizáció nyerteseihez – a vállalkozókhoz, az új tőkésekhez, a pénzügyi szektor dolgozóihoz és a menedzseri réteghez képest – nagyon jelentősen romlott az életszínvonaluk. Ez a tapasztalat azonban tovább erősítette azt a lényegében konzervatív tudatot, hogy az állam a felelős az életszínvonal-politika alakításáért – és ezért hibáztatták a politikai elitet az „elrontott” rendszerváltozásért.

Következtetések

A tanulmányban azt vizsgáltam, milyen változásokat hozott a hétköznapi munka világában a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet. A Rába munkásai egyértelműen a „hanyatlás narratívájába” illesztették bele visszaemlékezésüket, és világos ellentétekben fogalmazták meg az általuk tapasztalt különbségeket a szocializmusban és az újkapitalizmusban folyó termelés között. Régen volt munka, rengeteg megrendelést kaptak, egy egész világrendszer ellátta a termékeikkel, presztízszt jelentett a vállalatnál dolgozni, és jó fizetést kaptak a dolgozók. Ezzel szemben az új rendszerben mindennek az ellentéte igaz: nincs munka, a gyár presztízse lehanyatlott, az emberek félnek az újabb elbocsátásoktól, és anyagiilag sem érzik megbecsülnék a munkájukat. Általános érzés volt, hogy a privatizáció valahogyan félresikerült, és az új tulajdonosok nem fektetnek be eleget a gyár technikai-műszaki fejlesztésébe. A gyár leépüléséért a munkások a vezetőik önzését hibáztatták, akik nézetük szerint csak a saját anyagi érdekeiket nézték, és maguk is segítettek „kiprivatizálni” az értékesebb részeket. A munka hiánya a szemükben az új vezetés inkompetenciáját, illetve a gyár érdekei iránti közömbösségét tanúsította.

Mivel a globális kapitalista piacba való integrációt mind a gyár, mind a saját életszínvonaluk tekintetében leépülésként élték meg a munkások, a posztfordizmushoz nem társulhattak a fejlődés, a haladás pozitív értékei sem. Nemcsak a gyár presztízse hanyatlott le az újkapitalizmusban, hanem a munkások úgy érezték, hogy a rendszer a szaktudásukat is leértékelte: sem anyagilag nem becsülték meg őket, sem a jövő perspektíváját nem látták a vállalatnál. A posztfordizmust és az általa behozott fejlődést a multinacionális vállalatok képviselték, amelyekben azonban nem bíztak meg a munkások, hiszen a nyereséget kivitték az országból, amellet arra sem láttak garanciát, hogy ezek a vállalatok sokáig maradnak Magyarországon. A termelésnek tulajdonított érték a szemükben továbbra sem változott: leginkább a hazai ipar tönkretételét rótták fel a multinacionális vállalatoknak, illetve a velük „kiegyező” magyar politikai elitnek. Mivel továbbra is úgy látták, hogy a termelés az alapja egy ország gazdaságának, nem bíztak a pénzügyre, illetve a kereskedelemre alapozó fejlődésben, helyesebben nem is tekintették igazi munkának, ha valaki ezekben a szektorokban dolgozott. A posztfordizmus tehát úgy jelent meg a szemükben, mint egy idegen, szervetlen kapitalizmus, amely a gyenge magyar állammal, illetve a korrupt politikai elittel szövetségben tönkretette a hazai ipart, és ezzel az ország fejlődését is kiszolgáltatatta a nemzetközi tőkének.

Így etnicizálódhat egy hiteles baloldali diskurzus hiányában egy lényegében osztályalapú kritika, ami a kifosztott „népet” állítja szembe a nemzetközi tőkével összeszövetkezett és a nemzeti érdekeket eláruló hazai elittel. A munkások többsége erős államot szeretett volna, és nagyobb állami felelősségvállalást az emberek jólétéért. Ezért nem generált a „hanyatlás narratívája” antikapitalista kritikát, hiszen a munkások a kapitalizmus „torzulásának” tekintették a magyar „vadkapitalizmust”. Természetesen hozzá kell tenni, hogy a magyar – és a kelet-európai – *mainstream* politikai diskurzusban a baloldali alternatíva csak a periférián van jelen. A neoliberalizmus negatív tapasztalatai így tehát egyelőre nem az osztálykritikát, hanem az újnacionalizmust erősítik a kelet-európai félperiférián.

(A kötet számára készült tanulmány)

Binder Mátyás

VÁLTOZATOSSÁG ÉS ÁLLANDÓSÁG

Cigányok/romák és etnikai előítéletek Magyarországon

A mai Magyarországon a cigányellenesség egyrészt múltból öröklött előítélet-rendszer, másrészt olyan attitűd, melynek egyes komponensei változhatnak, erősödhetnek a rendszerváltozás radikális gazdasági és társadalmi folyamatai függvényében.¹ Írásomban igyekszem történeti perspektívából, az adott kor társadalmi, gazdasági és politikai összefüggésrendszerébe ágyazva megvizsgálni az előítéletek kialakulását, stabilitását és szerepét. A téma komplex jellege miatt a történeti mellett szociálpszichológiai, szociológiai és kulturális antropológiai szakirodalomra is támaszkodom.

Társadalmi csoportok, sztereotípiák és előítéletek

A különböző társadalmi kis- és nagycsoportok (közösség, etnikai, vallási csoport vagy állam, társadalom, nemzet) önmeghatározásának szükséges velejárója a „másik” csoportoktól való különbözőségek hangsúlyozása és tudatosítása. Ebben a folyamatban – a mindennapi élethez szükséges kategorizálás, sztereotipizálás mellett – az előítéletek is fontos szerepet játszanak.²

¹ vö. Erős Ferenc: Előítélet és etnicitás: a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In: *Megismerés, előítélet, identitás*. Szerk.: Erős Ferenc. Budapest, Új Mandátum, 1998. 244. (a továbbiakban: Erős, 1998.)

² Leegyszerűsítve a következőképp foglalhatjuk össze a három fogalom közti összefüggést: a sztereotípiát tulajdonképpen egy kategória tagjaira vonatkozó túláltalánosítás, az előítélet pedig sztereotípiákon alapuló ellenséges attitűd valamilyen társadalmi, vallási, nemzetiségi csoporttal szemben. Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: *Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Szerk.: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László. Budapest, Balassi Kiadó-MTA ENKI, 2006. 9-35.

Szociálpszichológiai kutatások sora foglalkozott a sztereotípiák, előítéletek egyéni és társadalmi szerepével, funkcióival.³ E kutatások tanúsága szerint van egy meglehetősen általános tendencia a saját csoport (ingroup) kiemelésére, pozitív értékelésére és előnyben részesítésére a külső csoporttal szemben (outgroup). Az ingroup preferencia és az ingroup variabilitás (amikor a saját csoport tagságát összetettebbnek, színesebbnek látjuk, mint a kívülállók kategóriáit) együtt alkotják azokat a szociálpszichológiai tényeket, melyeket minden csoportközi viszonyban felfedezhetünk,⁴ hiszen minden kollektív identitásnak elkerülhetetlenül meg kell fogalmaznia az alteritást, a másságot.⁵

Az etnicitás „olyan csoportok közötti viszonyokra vonatkozik, amelyek tagjai egymástól különbözőnek tartják magukat, és amely csoportok hierarchikusan rangsorolódhatnak egy társadalmon belül.”⁶ Ilyen értelemben az etnikai előítélet „szükségszerű” (és többnyire negatív előjelű) velejárója az interetnikus kapcsolatoknak.

Természetesen egy dolog az előítélet pusztá megléte, és más dolog a gyakorlati jelentősége, hatása, legitimáló szerepe főleg akkor, ha egyenlőtlen felekről (pl. többség-kisebbség) van szó. A kisebbségek szempontjából különösen fontos lehet, hogy amikor a társadalom, melyben élnek, krízishelyzetbe kerül, mennyire ellenséges, mennyire konszenzuális és milyen mélyen gyökerező előítéletek vannak „forgalomban”, amelyekre hivatkozva a szóbeli előítéletesség „ártatlan” formái negatív diszkriminációvá, fizikai üldözéssé, etnikai tisztogatássá eszkalálódhatnak.⁷

³ vö. Hamilton, David L.: A sztereotípiák megértése: elméletek és problémák történelmi perspektívában. In: *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Szerk.: Hunyady György – NGUYEN Luu L. A. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001. 13-21.

⁴ Hunyady György: A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In: *Nemzetkarakterológiák*. Szerk.: Hunyady György. Budapest, Osiris Kiadó. 2001. 44. (a továbbiakban: Hunyady, 2001.)

⁵ Albert Réka – Zempléni András: A nemzeti identitás sajátosságairól. In: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Szerk.: Fedinec Csilla. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 168.

⁶ Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó-PTE. 2008. 22. (a továbbiakban: Eriksen, 2008.)

⁷ vö. Erőss Gábor – Gárdos Judit: Az előítélet-kutatások bírálatához. A „rasszista” nyugdíjasoktól a kirekesztő iskolákig. *Educatio*, (2007) 1. sz. 17-37.; Erőss, 1998. 237. (a továbbiakban: Erőss – Gárdos, 2007.)

Előítéletek a 16–18. században – tudomány, költészet és folklór

A tudomány mai állása szerint az első cigány csoportok a 14. század végén jelentek meg Magyarországon.⁸ Nálunk és Kelet-Európa más országaiban a kisebb népsűrűség, a céhes keretek közt lassan fejlődő ipari termelés lehetővé tette, hogy a cigány közösségek megtalálják a saját megélhetési forrásaikat, azokat az ökológiai „niche-eket”, réseket, melyeket be tudtak tölteni mint kovácsok, medvetáncoltatók, teknővájók, muzsikusok. Ennek következtében térségünkben inkább a letelepedést és az asszimilációt sürgető rendelkezések voltak jellemzőek, szemben a nyugat-európai, sokszor igen durva, kirekesztő mechanizmusokkal.⁹

A cigányokra vonatkozó előítéletek táptalaja a cigánynak mondott¹⁰ emberek „mássága”, eltérő életmódja, eltérő bőrszíne vagy éppen a letelepült termelők és a vándorló kereskedők/zsákmányolók közötti ellentét volt. A 16. század óta megjelenő történeti forrásokban sohasem határozták meg a „cigány” fogalmának megkülönböztető sajátosságait, gyakran olyan embereket is cigánynak neveztek, akik nem születtek cigánynak.¹¹ Mivel általános szabályként a népi osztályozások leginkább az osztályo-

⁸ Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: *Történelemtanárak (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13–14.* 2007. (www.tte.hu/_public/ttorszkonf/nagypal2007_jegyzetekkel.pdf) (A továbbiakban: Nagy, 2007.)

⁹ A magyarországi és kelet-európai társadalmi munkamegosztásban megjelenő cigányokról lásd: NAGY Pál: „Fáraó népe” *A magyarországi cigányok korai története (14–17. század).* Pécs, PTE BTK, 2004. 32–89.; Nagy, 2007.; A főleg nyugat-európai kirekesztő rendeletekről és törvényekről lásd: Fraser, Angus: *A cigányok.* Budapest, Osiris, 2002.; Liégeois, Jean-Pierre: Kormányok és cigányok: a kirekesztéstől az asszimilációig. In: *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Szerk.: Kovalcsik Katalin. Budapest, BTF-IFA-MKM, 2001. 67–82.

¹⁰ Nem szabad elfelejteni, hogy a „cigány” terminus nem a cigány emberek önelnevezése, hanem kívülről rájuk aggatott „címke”, melynek persze sokféle variációja létezett. Magyarországon sokáig a „fáraó népének” is nevezték őket, vélt egyiptomi származásuk alapján. A „cigány” terminushoz kapcsolódó negatív konnotációkról lásd: Balázi József Attila: A cigány szó és származékai pejoratív kifejezésekben. *Magyar nyelv*, 97. (2001). 3. sz. 313–324.

¹¹ Nagy, 2007.

zótól függnék,¹² a 16-17. századtól kezdve egészen napjainkig jellemző „alapállás”, hogy gyakorlatilag „akarata ellenére bárki cigánynak minősíthető, hiszen a minősítés kulcsa azok kezében van, akik önmagukat semmiképp sem minősítik cigánynak.”¹³

A különböző előítéletekre és sztereotípiákra vonatkozóan több forráscsoport is rendelkezésre állhat: a korabeli tudományos szövegek, a közköltészet és a népi gondolkodást megőrző folklórszövegek.¹⁴ A 16. század végétől terjedtek el Európában azok a tudományos történeti munkák,¹⁵ amelyekben megjelentek olyan, a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiák, előítéletek és közhelyek, amelyek nagy része ma is közzszájon forog. „A 16-18. századi szerzők, tudósok egymás negatív véleményét és leírását átvéve, időről időre a cigány csoportokkal szembeni ellenszenv, üldözés, gyakran kiirtásra való törekvés jogosságát bizonyították.”¹⁶ Heinrich Grellmann 1783-as, „Die Zigeuner” című műve nemcsak a korszak tudományos ismereteit foglalta össze, hanem meghatározta a cigányokról való

¹² Eriksen, Thomas Hylland: Etnikai osztályozás: mi és ők. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk.: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 148-157.

¹³ Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: Hogyan lesz egy ember cigány? *Kritika*, 28. (1999). 3. sz.

¹⁴ Fentiek mellett természetesen a bírósági peranyagokban és az egyházi irodalomban is sokféle előítélettel, sztereotípiával lehet találkozni.

¹⁵ Magyarul megjelent fontosabb forráskiadások: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986. (a továbbiakban: Mezey, 1986.); *A cigányok. Három korai tanulmány*. Szerk.: Magyar László András. Budapest, Orpheusz Kiadó, 1998.; Puskás Péter – Végh József: *Előítélet és vérpad. Az „emberevő” cigányok pere*. Vác, Mikszáth Kiadó, 1998.; Augistini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]* Budapest – Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület/Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009.

¹⁶ Deáky Zita – Nagy Pál: Augistini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: *Augistini ab Hortis Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.]* Szerk.: Deáky Zita – Nagy Pál. Budapest – Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009. 22.

gondolkodást a 19. században, így jórészt felelőssé tehető a negatív sztereotípiák elterjedéséért.¹⁷ A korai etnográfusok, akik a cigányok „nemzeti karakterét” tanulmányozták, racionalizálták azt a képet, mely szerint a cigány egy megvetendő nép vagy faj, mely hajlamos a bűnözésre.¹⁸

A cigányokról alkotott képzetek nem voltak mindig egyértelműen negatív előjelűek. Magyarországon a 17-18. században egyre árnyaltabb lett a közköltészetben megjelenő cigánykép, bár alapvető ambivalenciája megmaradt: a cigányok egyrészt tréfás, ravasz, szókimondó és éles elméjű, másrészt nevetségessé váló és póru járó figurákként jelentek meg.¹⁹ A cigányok „mássága, idegensége” és szerepük a társadalmi munkamegosztásban egyaránt megjelent: megvetés és elismerés, lenézés és együttérzés párhuzamosan volt jelen a róluk élő képekben. A 17. századtól jelent meg az állatias ösztönlényként ábrázolt cigány figurája, mely az 1782. évi Hont vármegyei „emberevő per” nyomán szélsőséges viselkedésre hajlamos, vérszomjas, környezetére veszélyes cigányképpé alakulva terjedt el.²⁰

A különböző folklórszövegekben a csoporthoz („fajhoz”) tartozó egyének társadalmi helyzetét gyakran örökletes (külső és egyéb) jegyek határozzák meg. Az eredettörténetekben vagy a teremtetési folyamatban bekövetkező „balesetnek”, vagy a cigányoknak tulajdonított nem megfelelő viselkedésnek tulajdonítják a cigányok „másságát”, szegény sorsát. Gyakori az ördöggel való azonosítás is, aminek egyházi gyökerei is lehetnek. Bibliai motívumokat is felhasználva terjedt el a „bűnös cigány ős” mítosza. A paraszti etnocentrikus szemléletből fakadóan a folklórszövegeken

¹⁷ Prónai Csaba: Kulturális antropológia és cigánykutatás. *Kultúra és Közösség*, 12. (2008). 2. sz. 45.

¹⁸ Willems, Wim – Lucassen, Leo: The Church of Knowledge. Representation of Gypsies in Dutch Encyclopedias and Their Sources (1724–1984). In: *100 Years of Gypsy Studies. Papers from the 10th Annual Meeting of the Gypsy Lore Society*. Ed: SALO, Matt T. Cheverly-Maryland, The Gypsy Lore Society, 1990. 44.

¹⁹ Erdős Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. *Iskolakultúra*, (2007) 11-12. sz. 140.

²⁰ Nagy Pál: Az emberevési vád mítosza és valósága. A kassai „emberevő” per (1929). In: *Tízéves a romológia. PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék konferenciája. Konferenciakötet*. Szerk.: Cserti Csapó Tibor. Pécs, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2008. n. a.

végigvonul a cigányok és a nem cigányok szembeállítására, erős előítéletek sorát produkálva.²¹

Nemzeti karakterek és etnikai előítéletek a 19. században

Kelet-Európában a 19. század a nemzetté válás „klasszikus” kora. A romantikus nacionalizmus ébredésétől kezdve „virágzott e tájon a nemzetkarakterológia, az önképek tarka kertje, és valósággal burjánzott a más etnikumokról, kisebbségekről alkotott előéletek tenyésztete.”²² A nemzetté válás folyamata elválaszthatatlan a polgárosodástól és a gazdasági modernizációtól, sokan a nemzetet feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet sajátos termékének tartják. A nemzetállami keretek fenntartására vagy (azok hiányában) létrehozásukra irányuló törekvések fontos eszköze a nemzeti nyelv²³ és a nemzeti tudat terjesztése. A nyomtatott sajtó fejlődése („nyomdakapitalizmus”)²⁴ a korábbinál nagyobb publicitást biztosított a nemzeti identitás erősítését szolgáló régi és új etnikai előítéleteknek.²⁵

A nemzetkarakterológia jellemzője „az egyének feletti társadalmi struktúrák pszichológiai vonásokkal való felruházása,”²⁶ vagyis a nemzetekre vonatkozó ismeretek személyes, megszemélyesített formákat öltenek.²⁷

²¹ Görög Veronika: Előítéletes gondolkodás és folklór. A cigány alakja a magyar és az európai népi szövegekben. In: *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Szerk.: Kovalcsik Katalin. Budapest, BTF-IFA-MKM, 2001. 53-66.

²² Hanák Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban a 19. század második felében. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988. 81. (a továbbiakban: Hanák, 1988.)

²³ A növekvő bürokráciának szüksége volt az „össz nemzeti kommunikációs eszközként” funkcionáló, megújított és egységes nemzeti nyelvre. Niederhauser Emil: A nemzeti kultúra szerepe a nemzetek létrejöttében. In: Niederhauser Emil: *Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Lucidus, 2001. 250.

²⁴ vö. Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan, 2006.

²⁵ Hanák Péter külön kiemeli a karikatúrák, illusztrációk jelentőségét, melyeket népszerű képes-rajzos élcsepokban szerepeltek. Hanák, 1988. 84-87.

²⁶ Hunyady, 2001. 21.

²⁷ Ezeket a képzeteket csak a 20. század első felében kezdi cáfolni – a nemzetkarakterológia kutatásából kifejlődő – szociálpszichológia.

Az ilyen háttérű előítéletes gondolkodás kedvelt tárgya a jellem,²⁸ ami a másik csoport minden tagjára vonatkozik, hiszen a nemzet vagy a nép régiókban többnyire vérségi köteléken alapuló közösségként tételeződött. Érthető, hogy miért a 19. században kristályosodtak ki azok a cigányokra vonatkozó sztereotípiák és előítéletek, melyek a mai napig hatnak a cigányokról alkotott vélemények és képek megformálására.²⁹ Az előítéletek egyrészt változatosak, hiszen befolyásolják kialakulásukat a különböző nyelvű, helyzetű, kultúrájú és identitású cigány közösségek³⁰ gazdasági és társadalmi kapcsolatai a helyi többséggel, másrészt állandóak, hiszen a cigányokat egyöntetűen „népként”, „fajként” tételezik, melyen belül legfeljebb két csoport létezik: letelepült és kóbor cigány.

Hogy az eltérő életmód ellenére mégis egy népnek „számítanak”, azt jól szemlélteti a kor tudományos szócikkből származó részlet: „Az indiai kaszt-szellemre emlékeztető ősi vonásnak tekinthető például az a kölcsönös megvetés, mellyel a letelepedett cigányok, kik a cigány nyelvet már nem jól beszélnek, és a vándorcigányok egymás iránt viseltetnek.”³¹

Kovács János 1895-ben publikált tanulmánya³² a szegedi cigányokról kiválóan szemlélteti, hogy a sikeres gazdasági és társadalmi integráció megszüntetheti az előítéleteket. A cigány kovácsok az 1700-as évek ele-

²⁸ Hanák, 1988. 94.

²⁹ Szuhay, Péter: Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 42. (1997) 6. sz. 656-678. (a továbbiakban: Szuhay, 1997.)

³⁰ Csak egyetlen adattal illusztrálva a fenti mondatot: az 1893. évi országos cigány összeírás eredményei alapján a cigányok anyanyelvi megoszlása a következő volt: 30 %-a cigány, 38 %-a magyar, 24,4 %-a román és 7,5 %-a egyéb anyanyelvű volt. A felmérés során azt tekintették cigánynak, akit a környezete annak tartott. Jellemző az előítéletes gondolkodás erejére, hogy a belügyminiszter a „kóbor cigány probléma” rendezése végett rendelte el az összeírást, de a közel 280 ezer főnek csak mindössze 3,2 százaléka volt kóbor cigánynak minősíthető. (További 7,2 % került az ún. „félvándor” kategóriába, közel 90 % pedig letelepült életet folytatott.) *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Magyar Statisztikai Közlemények. IX. évf. Szerk.: Hermann Antal. Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1895.

³¹ Wislocki Henrik: Cigányok. In: *Pallas Nagy Lexikona IV. kötet. Külön melléklet*. Budapest, 1893. 13.

³² Kovács János: A cigányok Szegeden.. *Ethnographia*, (1895) 3. sz.

jén jelentek meg a városban, és hamarosan konfliktusba keveredtek a helyi kovács céhekkel, akik – vevőkörük csökkenésétől tartva – a városból való kitiltásukat kérték a hatóságoktól. A céhmesterek tiltakozása ellenére végül a „magistratus (...) a kovácsoló cigányokat tűrni rendelte”, mivel valós piaci igényeket elégítettek ki. Ezzel együtt a felmerülő problémákért Kovács is az előítéletekre hagyatkozik, a „fárho-népének rakoncátlan és gonosz, (...) inmorális, fegyelmet tűrni nem akaró és nem bíró” természetét teszi felelőssé.

Miután a cigányok letelepedtek a számukra kijelölt területen, egyre jobban integrálódtak a település gazdasági szerkezetébe. Persze ez sem ment zökkenőmentesen – bármilyen területen jelentek meg az új munkavállalók, ott konkurenciát jelentettek. A 19. század második felére kialakult harmonikus együttélés időszakában már nem találkozunk a korábbi előítéletekkel. Kovács János szavaival: „Nem csodálhatjuk tehát, hogy Szegeden a cigányság hamar polgáriasodott és átvette az itteni lakosok szokását és életmódját, sőt ruházkodását is.”³³

A 19. század második felében a képzőművészetben, az irodalomban, a köznapi tudományosságban és publicisztikában két cigánykép volt jelen. Az együttműködő, alázatos, figyelmes, igyekvő cigány „ideáltípusa” (általában a muzsikussal azonosították) és a szabadságszerető, vad, kóbor, törvényeket nem tisztelő, a társadalom testén élősködő cigány „ideáltípusa.”³⁴

³³ Az más kérdés, hogy előítéletek, sztereotípiák, megkülönböztető jegyek, szegregált településrészek nélkül beszélhetünk-e még cigányokról Szegeden. Nyilván igen, ha ők magukat továbbra is cigánynak tartják. Az integrálódott cigányok etnikai identitásáról már nem számol be a szerző, de nem lenne meglepő, ha nem szívesen hangoztatnák a korábbi kirekesztésük, időszakos elűzésük alapjául szolgáló cigány származásukat. Bár vannak adatok a cigányok „gádzsókká” válásáról, és a nem cigányok (gádzsók) „elcigányosodásáról,” nem áll rendelkezésre elég információ, hogy az ilyen folyamatok nagyságrendjére vonatkozóan komolyabb becsléseket lehetne tenni. vö. Csalog Zsolt: *Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. Világosság*, 14. (1973) 1. sz. 41-42. (a továbbiakban: Csalog, 1973.); Nagy Pál: *Civitas Zingarorum. Amaro Drom*, 10. (2000) 8. sz.; Nagy Pál: „Gádzsósodás-cigányosodás” Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, 17. (2007) 2. sz.

³⁴ Szuhay, 1997. 658-660.

„Etnikum? Faj? Réteg?”

A 20. század elején a cigányság elveszíti „nehezen szerzett történelmi tőkéjét,”³⁵ és alapvetően a fenti kettős cigányképből a negatív attitűd marad fenn: a többség a cigányokról egyre inkább mint a vándorcigányokról és azok kulturális örököseiről gondolkodik.³⁶ Az erősödő etnikai előítéletek hátterében egyrészt a „rövid 20. század” elején mély krízist átélő magyar társadalom válsága, másrészt a cigányokat fokozottan sújtó elszegényedési folyamatok állnak.³⁷ Minden társadalmi nagycsoport – így a nemzetek – életében vannak kritikus pillanatok, amikor megnő az esélye, hogy az egyének, csoportok vagy az egész társadalom „az ideologikusan megfogalmazott csoportfölény etnocentrikus igézetében keressék a krízisből való kilábalás útját.”³⁸

A két világháború közötti időszakban az előítéletek, sztereotípiák és kirekesztő rendeletek fő célpontja a magyarországi zsidóság volt, a parlamentben alig került szóba a „cigánykérdés”.³⁹ Az 1939-et megelőző har-

³⁵ Csalog Zsolt: A cigányság a magyar munkaerőpiacon. *Szociológiai Szemle*, (1993) 1. sz. 29.; A „hagyományos” cigány foglalkozások piacát tönkretette a modern gyár-
ipar térhódítása, a trianoni határok pedig beszűkítették a legelterjedtebb „cigány szakma”, a magyar cigányzene piacát.

³⁶ Szuhay, 1997. 660.

³⁷ Csenyéte község esete jól szemlélteti ezt a folyamatot. A 19. század közepén a cigányok a falu belső területén laktak, vegyesen a szegényebb magyarokkal és a kis-számú zsidósággal, azonban a század utolsó éveiben elkezdtek őket kiszorítani a falu mellett felépített telepekre, ahol lakóhelyileg szegregáltabb, gazdaságilag pedig marginalizáltabb helyzetbe kerültek. Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 56-58. (a továbbiakban: Ladányi – Szelényi, 2004.)

³⁸ Csepeli György: *A nagyvilágon kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002*. Budapest, József Műhely Kiadó, 2002. 35.

³⁹ A „cigánykérdés” elsősorban a vándorcigányokra vonatkozó közigazgatási problémaként jelent meg. Lásd: Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó, 1992. (a továbbiakban: Karsai, 1992.); Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon* Budapest, Osiris-Századvég, 1995. (a továbbiakban: Pomogyi, 1995.)

minc évben egyáltalán nem érintették ezt a témát. A korabeli sajtóban viszont egyre gyakrabban jelentek meg a cigányokat „élősködőnek”, „bűnözőnek” nevező írások, s a cigányprobléma megoldására egyre többen radikális megoldást javasoltak.⁴⁰ Az előítéletes gondolkodásmód miatt a cikkírók zöme nem vett tudomást arról, hogy a cigányok által űzött munkafajtákat maga a társadalom termelte ki, így válik érthetővé, hogy valahányszor dolgozó cigányokról beszéltek, majdnem mindig csak a zeneszekről tettek említést.⁴¹

A második világháború kitörése után egyre erősödött a szélsőséges, faji alapú cigányellenes érvelés. Egy képviselő 1941 elején parlamenti interpellációban sürgette a kóbor cigányok munkatáborba zárását, és statárium kihirdetését a 'vándor rablógyilkosokra', arra hivatkozva, hogy „a cigánykérdés a falu szempontjából éppen olyan nagy kérdés, mint a zsidókérdés a nemzet szempontjából”. Amikor ugyanebben az évben megtiltották a zsidó-magyar vegyes házasságokat, a Magyar Orvosi Kamara elnöke amellet érvelt, hogy tiltsák meg a cigány-magyar házasságokat is, mert „a legantiszociálisabb, a legsúlyosabb bűnözők ezek köréből kerülnek ki”. (Javaslatát a parlament végül elvetette.)⁴² Az előítéletes diskurzus végül „csak” a nyilas hatalomátvétel (194. okt. 15.) után váltott át fizikai erőszakba, deportálásokba, tömeges kivégzésekbe.⁴³

Csalog Zsolt 1973-ban megjelent, „Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához” című cikkében azt írta, hogy a „cigányság” hivatalosan szociális kategória; a cigányság oldaláról nézve alapvetően szociális kategória; a nem-cigány közvélemény megítélésében elsőrendűen és egyre inkább faji kategória.⁴⁴ Írása rámutat arra, hogy a hivatalos ál-

⁴⁰ Pomogyi, 1995. 136-142.

⁴¹ Mezey Barna – Pomogyi László – Tauber István: Bevezetés. In: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, Kosuth Könyvkiadó, 1986. 22.

⁴² Karsai, 1992. 39-41.

⁴³ A magyarországi roma holokauszt áldozatainak számát Karsai László történész – levéltári adatok alapján – 5 ötezer főre teszi, más szerzők szerint ötezer és ötven-ezer között lehet az áldozatok száma. Karsai, 1992. 11.

⁴⁴ Csalog, 1973. 43.

lami⁴⁵ ideológiától és politikától függetlenül a hétköznapi interakciók szintjén továbbra is működhet a faji alapú megközelítés. Nem etnikai (hagyományos foglalkozás, öltözködés, anyanyelv), de nem is szociális kategóriaként (pl. jövedelemszint), hanem faji, illetve fajinak képzelt kritériumokkal határozták meg a cigányokat: „füstöképűek,” „hazudnak mint-ha könyvből olvasnák,” „piszkosak,” „szaporák, mint a nyulak,” „nyolc éve van a vállalatnál, de egy szöveget el nem visz soha, rendes, pedig lám: cigány,” stb.⁴⁶

Csalog érvelését alátámasztja az első, cigányokkal kapcsolatos átfogó közvélemény kutatás (1979) eredménye, mely szerint a cigányokat elsősorban származási (vérségi) alapon határozták meg a válaszadók. A „cigány” kategória meghatározásának legfontosabb szempontjai a vérségi kötelék (43%) és a külső jegyek (17%) voltak. (A vérségi megközelítés a magyarok esetében csak 24 % volt.)⁴⁷

Az előítéletek makacs jelenlétét⁴⁸ erősítette meg egy, a 80-as években végzett kutatás is. „A cigányokról milyen tulajdonságok jutnak eszébe?” kérdésre adott leggyakoribb válaszok a következők voltak: munkakerülők (68%), piszkosak (65%), jó zenei érzékük van (63%), lusták (58%), sokat hazudnak (56%), primitívek (50%), szegények (39%) stb.⁴⁹

⁴⁵ Az általános állami „cigánykép” Kelet-Európában mindenhol az SZKP álláspontját tükrözte, mely a cigányságot a lakosság egy elmaradott rétegének tekintette, „amely történelmi múltja, életmódja és szokásai, minden irányú elmaradottsága következtében nehezebben és lassabban illeszkedik be a társadalomba.” Sággy Erna: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio*, 10. (1999) 1. sz. 16.; Az államszocialista „cigánypolitikával” kapcsolatos dokumentumok egyes részleteit közli: Mezey, 1986. 237–301.

⁴⁶ Csalog, 1973. 43.

⁴⁷ Az adatokat idézi: Ligeti György: Kikről van szó? In: *Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón*. Szerk.: Forray R. Katalin – Mohácsi Erzsébet. Pécs, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2002. 16.

⁴⁸ Annak ellenére, hogy az 1961-ben megfogalmazott állami „cigánypolitika” célkitűzései között szerepelt a beilleszkedést akadályozó előítéletek elleni küzdelem. Mezey, 1986. 240–242.; NAGY, 2007.

⁴⁹ Csepeli György: Cigányok és gádzsók. Romakép a magyar társadalomban. In: www.csepeli.hu/pub/2008/csepeli_ciganyok_gadzsok.pdf, 2008. 8. (a továbbiakban: Csepeli, 2008.)

Az 1979-ben és 1988-89-ben végzett közvélemény-kutatások eredményei szerint jelentősen nőtt a cigányok negatív megítélése, az integráció elutasítása, az iskolai és a települési szegregáció támogatása. Az előítéletek és a kirekesztő vélemények növekedésének hátterét nem lehet egyértelműen meghatározni. Feltehető, hogy a korábbi „közvélemény” viszonylag közelebb állt a hivatalos elvárásokhoz, nem annyira a politikai nyomás következtében, mint inkább a független társadalmi véleményalkotás lehetőségének híján. Ehhez társult, hogy a 80-as években romló gazdasági helyzet következtében a forrásokért folyó verseny kiéleződése csökkentette az emberek megértését a cigányok előnytelen pozíciói iránt. A cigányokra vonatkozó kérdések és a válaszadók saját anyagi helyzetének szubjektív értékelése közötti kapcsolat vizsgálata alapján bebizonyosodott, hogy „a gazdasági félelmek és feszültségek fokozódása növeli az előítéletességet és a kényszerítő eszközök társadalmi elfogadottságát.”⁵⁰

Rendszerváltás, hármas átmenet és cigányellenesség

Kelet-Európában a rendszerváltás nem értelmezhető csupán a „diktatúrából” a „demokráciába” vagy a „tervgazdaságból” a „piacgazdaságba” való átmenetként, a folyamat ennél jóval összetettebb. Claus Offe szerint a régió „specifikuma” a hármas átmenet egyidejűsége. A gazdaság, a legitimációs ideológia és a politikai rendszer átalakulásának egyidejűsége példa nélkül álló nehézségekkel szembesítette a kelet-európai államokat.⁵¹

⁵⁰ Tomka Miklós: Gazdasági változások és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In: *Cigányélet*. Szerk.: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes. Budapest, MTA PTI, 1991. 30-35.

⁵¹ Offe, Claus: Demokratikusan tervezett kapitalizmus? A demokráciaelmélet szembesítése a kelet-közép-európai hármas átmenettel. *Szociológiai Szemle*, (1992) 1. sz. 5-21. Az átalakulás hatalmas társadalmi és emberi költségei hamar megkérdőjelezték a Nyugathoz való felzárkózás optimista prognózisát, hiszen tömeges munkanélküliség, növekvő infláció, adósságválság és a szegénység 2-5-szörös növekedése jellemezte a posztkommunista Kelet-Európát. Lásd: Krausz Tamás: Kelet-Európa konzervatív forradalmi. Fordulat Kelet-Európában: mítosz és valóság. In: Krausz Tamás: *Megélt rendszerváltás. Publicisztikai írások. 1989–1994*. Budapest, Cégér Kiadó, 1994. 49.; Ladányi János – Szelényi Iván: Szegénység a posztkommunista átmeneti időszakban. *Az elemző: Közép és kelet-európai politikai és gazdasági szemle*, 1. (2005) 2. sz. 125.

A továbbiakban e három dimenzióon keresztül tekintem át vázlatosan a cigányok helyzetét és a velük szemben megfogalmazódó etnikai előítéletek és sztereotípiák változásait, funkcióit.

Gazdasági átalakulás – a szegénység etnicizálódása

Az államszocialista korszak idején lezajlott egy bizonyos mértékű gazdasági és társadalmi integráció,⁵² amely azonban nem tudta megakadályozni, hogy a piaci átmenet során jelentkező általános elszegényedés ne sújtja drámai módon a roma közösségeket.⁵³ Mivel az ipari termelés csökkenése az 1989 utáni öt évben Magyarországon 40%-os volt,⁵⁴ a főleg az iparban foglalkoztatott és alacsony iskolázottsági mutatókkal rendelkező roma emberek elképesztő ütemben veszítették el munkahelyüket.⁵⁵

A romák nagy részének rohamos elszegényedését, marginalizációját a fent említettek mellett az alacsony iskolázottsági mutatók, a foglalkoztatási diszkrimináció és a hátrányos helyzetű lakóhely is nagymértékben befolyásolja. A cigány lakosság ugyanis magasan felülreprezentált a nagyobb munkanélküliségi rátával rendelkező, periférikus régiókban.⁵⁶

⁵² Az erőltetett iparosítás hatására 1970-re foglalkoztatottá vált a munkaképes korú cigány férfiak 85,2 %-a. Kemény István: Előszó In: *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Szerk.: Kemény István. Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000. 20. (a továbbiakban: Kemény, 2000.)

⁵³ Egy összehasonlító elemzés szerint a strukturális változók és az egyes országok eltérő helyzetével, és az ezekből származó hatásokkal való kontroll után a romák még mindig kétszer-háromszor akkora valószínűséggel lesznek szegények a poszt-kommunista kapitalizmus időszakában, mint a nem-romák. A roma szegénység fontos összetevői – nehezen meghatározható arányban – az alacsony iskolázottság, a foglalkoztatási hátrányok és az etnikai diszkrimináció. Ladányi – Szelényi, 2004. 151.

⁵⁴ Hofbauer, Hannes – Komlosy, Andrea: Tőkefelhalmozás és a gazdasági fejlődés dilemmái Kelet-Európában. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Szerk.: Krausz Tamás Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 110.

⁵⁵ Magyarországon 1993 végén a 15-59 éves férfiak körében a foglalkoztatottak aránya a teljes népességben 64 % volt, míg a cigány népességben csak 29 %. Kemény, 2000. 25.

⁵⁶ Kertesi Gábor: A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Munkatörténeti elemzés. *Közgazdasági Szemle*, 47. (2000) 5. sz. 428-440. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy mivel a szocializmus előtti földosztások

A cigányok körében az országos átlagot magasan meghaladó mértékben növekvő szegénység egyre inkább etnicizálódik, a kelet-európai szegénységnek sokak szemében roma arculata van.⁵⁷ A folyamat társadalomlélektani hátterében egyrészt az áll, hogy a „sztereotípiák anyaga a más-ság meg nem értéséből, illetve félreértéséből származik,”⁵⁸ másrészt a sztereotípiák a saját csoport felértékelése mellett igazolhatják a forrásokhoz való hozzáférésben megmutatkozó különbségeket.⁵⁹ Ennek az igazolási folyamatnak egyik leggyakoribb eszköze az a régi előítélet, mely szerint a romák nem akarnak dolgozni. 1994-ben a megkérdezettek 89%-a egyetértett a következő állítással: „A cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdene dolgozni.” Ez az előítélet azóta sem nagyon változott, 2000-ben a válaszadók 85%-a, 2002-ben 88%-a értett egyet ezzel az állítással.⁶⁰

Egy 2000-ben készült felmérésben a válaszadók 28 %-a szinte az egész magyarországi roma népességet szegénynek látta, s elutasította a külső társadalmi okok szerepét, csupán az érintetteket hibáztatta sorsukért.⁶¹ Egy nemzetközi kutatás kimutatta, hogy a nyugati társadalmakban a szegénység okait inkább a strukturális tényezőknek tulajdonítják, míg a keleti poszt-socialista országokban a szegénységet elsősorban egyéni okokra vezetik vissza. Magyarországon tehát a deprivált helyzettel kapcsolatos

---

során a romák nem, vagy alig kaptak földet, a rendszerváltást követően a döntően vidéken élő cigányok nem kaptak kárpótlást, szemben a többségi lakossággal.

⁵⁷ Kligman, Gail: A „mátság” társadalmi felépítése: a „roma” azonosítása a poszt-socialista közösségekben. *Szociológiai Szemle*, (2001) 4. sz. 66-84.

⁵⁸ Csepeli, 2008. 3.

⁵⁹ Eriksen, 2008. 44.; Jost, John T. – Banaji, Mahrazin R.: A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: *Jost, John T.: Önálátetés. A társadalmi rendszerigazolás pszichológiája*. Szerk.: Hunyady György. Budapest, Osiris, 2003. 29-61. (a továbbiakban: JOST – BANAJI, 2003.)

⁶⁰ Enyedi Zsolt – Fábián Zoltán – Sik Endre: Nőttek-e az előítéletek Magyarországon? Antiszemizmus, cigányellenesség és xenofóbia változása az elmúlt évtizedben. In: *Társadalmi riport 2004*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György. Budapest, Társi, 2004. 393. (a továbbiakban: Enyedi – Fábián – Sik, 2004.)

⁶¹ Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György: Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, (2001) 3. sz. 30. (a továbbiakban: Székelyi – Örkény – Csepeli, 2001.)

előítéletes gondolkodás nem csak a cigányokkal kapcsolatban figyelhető meg, de esetükben erősebben jelentkezik.⁶²

A romák fokozódó szegénységével kapcsolatban jelenik meg a „jóléti sovinizmus”, vagyis az a félelem, hogy a kisebbségi csoportoknak juttatott szociális ellátások a jóléti rendszer egészét veszélyeztetik.⁶³ A romákat így gyakran a szociális rendszer méltatlan hasznélvezőiként állítják be. A hátrányos helyzethez kapcsolódó tények (pl. munkanélküliség, sok gyermek⁶⁴) és az ezekhez társuló előítéletek (munkakerülés, megbízhatatlanság, motivációhiány, bűnözési hajlam⁶⁵ stb.) sokak szemében úgy jelennek meg, mint a cigányok etnikai, faji⁶⁶ és/vagy kulturális jellemzői. Mivel az egyes embereket viszonylag könnyen (bőrszín, név, viselkedés, életmód, stb. alapján) besorolják a cigány kategóriába, ezek az előítéletek és sztereotípiák valódi akadályt jelentenek a társadalmi integráció folya-

⁶² Csepeli György – Fábián Zoltán – Sik Endre: Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In: *Társadalmi riport 1998*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György. Budapest, TÁRKI, 1998. 467.

⁶³ Enyedi – Fábián – Sik, 2004. 375-376.

⁶⁴ A cigányok „szaporasága” az újabb előítéletek közé tartozik, hiszen 3-4 generációval korábban nem volt különbség a magyar parasztsaládokban és a cigány családokban élő gyermekek száma között. A demográfiai előrejelzések kritikájához lásd: Lendvai Mária: Kis roma demográfia. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia. Budapest, Új Mandátum, 2000. 277-282.; A köztudatban élő, megbélyegző „szapora cigány” kép elfedi a valós társadalmi folyamatokat. A roma lakosság részarányának növekedését egyrészt a nem-roma lakosság csökkenő termékenységi rátája, valamint a roma lakosság – az országos átlaghoz képest – relatív nagyobb termékenységi rátája okozza, mely szintén csökkenő termékenységi ráta. HABLICSEK László: Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia. Budapest, Új Mandátum, 2000. 264.

⁶⁵ Egyértelműen a „klasszikus” genetikai rasszizmus jele az, hogy 1994-ben a válaszadók 64%-a egyetértett azzal az állítással, miszerint: „A bűnözési hajlam a cigányok vérében van.”. 2002-re némileg csökkent ez az arány, de napjainkban akár – a szervezett szélsőjobb oldali propagandának köszönhetően – magasabb is lehet. Enyedi – Fábián – Sik, 2004. 393.

⁶⁶ A faji megközelítés nyilvános szereplése nem túl gyakori, de értelme összemosódik akkor, amikor öröklődő, általános érvényű etnikai, kulturális jellemzőkről van szó. Lásd: „Jó, jó, nem a vérében van, hanem a kultúrájában!”

matában, és komoly lélektani terhet⁶⁷ a cigánynak mondott emberek számára.

Új legitimációs ideológia – nemzetállami nacionalizmus

Kelet-Európában a „rövid 20. század” lényegében úgy ért véget, ahogyan elkezdődött: jelentős gazdasági visszaesés következett be, és új nemzetállamok születtek a korábbi soknemzetiségű államok helyén. Az államszocialista rendszer és a központi tervgazdaság összeomlása utáni bizonytalan és nyugtalan időszakban a nemzeti eszme vette át a kollektív integráció szerepét.⁶⁸ Ebben a társadalmi dezorientáltságban gyökeredzett a fennálló etnikai politizálás.⁶⁹ Mivel konfliktushelyzetekben általában megnő a csoport-hovatartozások jelentősége, ilyenkor az ideológiai vákuumba beáramló nemzeti identitás kérdései minden más identitás (például a nemzeti, társadalmi, családi, lakóhelyi, szakmai identitás stb.) fölé emelkedhetnek.⁷⁰ Az integráló és legitimáló funkciót betöltő nemzeti tudatnak szüksége van külső és belső „ellenségképre”. A rendszerváltást követően az antiszemitizmus és a cigányellenesség, e két „hagyományos” előítéletrendszer mellett megjelent az „idegen” gyűlölete, a xenofóbia is. Ebben a kontextusban érthető, hogy a cigányok társadalmi opponensként és negatív referenciacsoportként a nemzeti identitást erősítő „belső csoportként” jelennek meg.⁷¹

Szót kell még ejteni az Európa-szerte megerősödő szélsőjobboldali mozgalmakról, melyek mozgósító és szervező ereje Nyugat-Európában a bevándorlókkal szembeni idegengyűlölet, Kelet-Európában pedig a rendszerváltás során bekövetkező társadalmi, gazdasági és identitásváltság. A posztoszocialista államok szélsőségeinek célpontjai a bűnbakká

⁶⁷ A rasszista indíttatású fizikai erőszakról nem is beszélve.

⁶⁸ Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. 242.

⁶⁹ Hobsbawm, Eric: Etnikai identitás és nacionalizmus. *Világosság*, 34. (1993) 4. sz. 25.

⁷⁰ Szabó Ildikó: Rendszerváltás és nemzeti tematika. *Politikatudományi Szemle*, 14. (2005) 2. sz. 89.

⁷¹ Lázár Guy: A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. *Regio*, 6. (1996) 1-2. sz. 58.

lett nemzeti és etnikai kisebbségek, illetve bizonyos politikai, társadalmi kisebbségek.⁷²

A szélsőséges csoportok rasszista indíttatású, romaellenes támadásai főleg a 90-es évek első felében voltak gyakoriak.⁷³ A dokumentálatlan esetek nagy számára utal, hogy a Magyarországon, 1993/94-ben végzett országos reprezentatív cigányvizsgálat eredményei alapján, a kapott adatokat az akkor 424 000 főre becsült roma lakosság egészére kivetítve a cigányok 0,9%-át (3813 személyt!) érte/érhette skinhead támadás.⁷⁴

Magyarországon a néhány éve megerősödött szélsőjobboldali Jobbik Magyarországért Mozgalom elsősorban nyíltan rasszista, cigányellenes propagandájával, a „cigánybűnözés” elleni harc meghirdetésével igyekszik magának politikai tőkét kovácsolni. (A 2009-es Európa Parlamenti választások eredményét látva sajnos nem is eredménytelenül.)

Demokratikus átalakulás – kisebbségi jogok és EU-integráció

A demokratikus berendezkedésnek köszönhetően lehetővé, egyszersmind szükségessé vált a romákat ért sérelmek dokumentálása, hiszen a „rendőrállam” megszűntével, a gazdasági és társadalmi válság, valamint a fent vázolt bűnbakképző mechanizmusok hatására egyre több verbális vagy fizikai támadás érte a cigány embereket. Egy szakirodalmi áttekintés a roma jogsérelem nyolc típusát különbözteti meg Magyarországon a rendszerváltást követő 10 évben; a lakossági erőszak mellett gyakori jelenség például a rendőri erőszak, az oktatási diszkrimináció, a munkaerőpiaci diszkrimináció, nyilvános helyek látogatásának megtagadása vagy az igazságszolgáltatási diszkrimináció.⁷⁵

⁷² Bayer József: A jobboldali radikalizmus előretöréséről. In: *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma. Tanulmányok*. Szerk.: Feitl István. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 147.

⁷³ Barany, Zoltan: *A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika*. Budapest, Athenaeum 2000 Kiadó, 2003. 194.

⁷⁴ Kertesi Gábor: Megalázottak és megszomorítottak. Cigány emberek beszámolói az őket ért sérelmekről és megaláztatásokról az 1993/94. évi, országosan reprezentatív cigányvizsgálat megkérdezettjei közül. *Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 7. (1996) 3. sz. 61.

⁷⁵ Prónai Csaba: Áttekintés a magyarországi romákat ért jogsérelem és a roma jogvédelem irodalmáról (1990–2000). *Kisebbségkutatás*, 12. (2003) 2. sz. 376.

A cigányellenesség alapjául szolgáló, előítéleteken alapuló cigánykép megkonstruálásában fontos szerepe van a széleskörű szólásszabadságot élvező plurális médiának is. Egy 1995-ös kutatás szerint a magyar sajtó a cigányságról többnyire mint problémahalmazról ír, és nem foglalkozik eleget azzal, hogy miért és hogyan alakult ki a hátrányos helyzet.⁷⁶ Az emberekre komoly szocializációs, orientációs hatással bíró médiában, és főleg a televízióban a cigányok többnyire a rendszerigazolási⁷⁷ elvárásoknak megfelelően olyan szerepekben bukkannak fel, amelyek nem kérdőjelezik meg a negatív sztereotípiák és előítéletek érvényességét.

Magyarországon a „Nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló 1993. évi LXXVII. törvény” a cigányokat etnikai kisebbségként ismeri el, és lehetőséget ad számukra kisebbségi önkormányzatok⁷⁸ megalakítására. Az etnikai „elismeréssel” jár a cigány politikusok megjelenése a közéletben és a médiában. A roma politikusok azonban sokszor „kivételt erősítő szabályként” vagy „etnobizniszt” folytató üzletemberként jelennek meg a többségi diskurzusokban.⁷⁹ Ebben kétségtelenül szerepe van annak is, hogy sok esetben képzetlen, manipulálható emberek kerülhetnek fontos pozíciókba, az uralkodó pártok érdekeinek megfelelően. Az etnikai elismerés másik „veszélye”, ha a cigányok etnikumként való elhatárolása negatív tulajdonságok mentén történik, hiszen ekkor a cigány etnikum léte maga is idegen, nemkívánatos elemekkel telítődik. Erős Ferenc szerint innen már csak egy lépés a neorassizmus, amely „bizonyos etnikai csoportot-

⁷⁶ Vicsek Lilla: Cigánykép a magyar sajtóban (1995. március-június). *Szociológiai Szemle*, (1997) 3. sz.

⁷⁷ A rendszerigazolás lényege, hogy az emberek inkább társadalmi helyzetüknek megfelelő vonásokkal ruházzák fel magukat, illetve másokat, legyenek akár pozitívak, akár negatívak, ahelyett, hogy megkérdőjeleznék a rendszer szabályait vagy legitimitációját, mely a fennálló társadalmi berendezkedéshez vezetett. Jost – Banaji, 2003. 45-46.

⁷⁸ A cigány kisebbségi önkormányzatok és az „új” cigánypolitika kritikájához lásd: Kovats, Martin: A Jó, a Rossz és a Csúf. A romapolitika három arca Magyarországon. *Eszmélet*, (1996) 32. sz. 133-136.; Kovats, Martin: The political significance of the first National Gypsy Self-government in Hungary. *Contemporary Politics*, 6. (2000) 3. 247-262.; SZALAI Júlia: Az elismerés politikája és a „cigánykérdés”. A többség-kisebbség viszony néhány jelenkori problémájáról. In: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Szerk.: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia. Budapest, Új Mandátum, 2000. 531-571.

⁷⁹ Székelyi – Örkény – Csepeli, 2001.

kat éppen kulturális másságuk okán igyekeznek kirekeszteni, távol tartani a 'többségi' társadalomtól.⁸⁰ Arról nem is beszélve, hogy a nem-cigányok által cigánynak tartott populáció tagjainak kétharmada elsősorban magyarnak tartja magát.⁸¹

Régi előítéletek „felmelegítésének” területévé vált az európai integrációs folyamat is. Az 1990-es évek második felétől folyamatosan érkeztek romák a kelet-európai országokból az EU tagállamaiba, valamint Kanádába és az Egyesült Államokba. Az esetek többségében menekültstátusért folyamodtak, kérelmüket a származási országukban elszenvedett hátrányos megkülönböztetéssel indokolták.⁸² Ez a folyamat a nyugati országokban hisztériakeltést, valamint gyors, diszkriminatív ellenlépéseket váltott ki.⁸³

A 90-es évek vége felé a roma menedékjogot kérők száma emelkedett. Ez ráirányította a figyelmet az Európai Unióba pályázó országokban élő cigány kisebbségek helyzetére, ezért az EU a csatlakozás feltételül szabta a romák helyzetének javítását. A „kettős mérce”⁸⁴ ilyen megnyilvánulásában elsősorban a bővítés utáni fokozott bevándorlástól való félelem játszhatott szerepet.⁸⁵ Ez a mozzanat „természetesen” tovább növelte a feszültséget a romák és a többségi társadalom tagjai között, beindítva a bűnbakképzés mechanizmusát.⁸⁶

⁸⁰ Erős, 1998. 243.

⁸¹ Csepeli, 2008. 10.

⁸² Kováts András: A Magyarországon élő romák migrációja. In: *Roma migráció*. Szerk.: Kováts András. Budapest, MTA KI, 2002. 13. (a továbbiakban: Kováts, 2002.)

⁸³ vö. Tebutt, Susan: Sinti and Roma: From Scapegoats and Stereotypes to Self-Assertion. In: *Sinti and Roma. Gypsies in German-Speaking Society and Literature*. Ed: Tebutt, Susan. New York-Oxford, Berghan Books, 1998. 12.

⁸⁴ Az Európai Unió „közös” kisebbségpolitikája inkább a csatlakozni kívánó államokkal, mintsem a tagállamokkal szemben támaszt elvárásokat. Majtényi Balázs: Mit ér a nemzetközi szabályozás? (A roma kisebbséget érintő nemzetközi és közösségi jogi szabályozás). In: *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*. Szerk.: Majtényi Balázs. Budapest, Lucidus Kiadó, 2003. 48.

⁸⁵ Vermeersch, Peter: Brüsszel és a kisebbségi politika alakulása Szlovákiában: a romák helyzete. *Pro Minoritate*, (2003) 2. sz. 25.

⁸⁶ Kováts, 2002. 14.

Magyarországon a roma migráció alig kapott publicitást, egészen a „zámolyi romák” kivándorlásáig (2000. július).⁸⁷ A nagy port felvert eset kapcsán a roma migráció és a romák helyzete megjelent a sajtóban, a parlamenti vitákban, részévé vált a pártpolitikai összecsapásoknak. Számos előítéletes, megbélyegző nyilatkozat hangzott el felelős miniszter szájából is, aki az ország jó hírének rontásával vádolta a zámolyi romákat.⁸⁸

Összefoglalás

A cigánynak tartott emberekre vonatkozó sztereotípiák és előítéletek igen tartósan bizonyultak az évszázadok folyamán, hiszen egyrészt „szükség-szerű” szociálpszichológiai velejárói a csoportközi viszonyoknak, másrészt identifikációs erővel bírnak a többségi csoport tagjai számára. Az előítéletek elterjesztésében komoly szerepet vállalt, és vállal ma is⁸⁹ a tudományosság, az áltudományosság és (sajnos) a tömegkommunikációs eszközök. A változatos – többnyire negatív, de néha pozitív előjelű – előítéletek közül mindig az adott történeti szituációban „releváns” képzet erősödik meg, mint „a cigányokra” egységesen és stabilan jellemző tulajdonság. Az elmúlt húsz évben a cigányellenes attitűdök komoly változást nem mutattak. A nagyon jelentős strukturális hátrányok mellett az előítéletes gondolkodáson alapuló diszkrimináció áll a romák társadalmi integrációjának útjában.

⁸⁷ Hell István: A zámolyi romák – az út Strasbourgig. In: *Roma migráció*. Szerk.: Kováts András. Budapest, MTA KI, 2002. 91-105.

⁸⁸ Bognár Katalin – Kováts András: A roma migráció a magyar sajtóban. In: *Roma migráció*. Szerk.: Kováts András. Budapest, MTA KI, 2002. 107-120.; A roma migrációnak természetesen semmi köze a „rasszisták által emlegettet nomád temperamentumhoz,” de az is félrevezető lehet ha okait kizárólag a kilátástalan gazdasági helyzetre vagy kizárólag az üldöztetésre és diszkriminációra vezetjük vissza. Stewart, Michael Sinclair: Előszó. In: *Roma migráció*. Szerk.: Kováts András. Budapest, MTA KI, 2002. 8-10.

⁸⁹ vö. Kende Anna – Vajda Róza: Bevezető. Tetten ért tudomány. In: *Rasszizmus a tudományban*. Szerk.: Kende Anna – Vajda Róza. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 7-30.; Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk.: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 479-499.; Dupcsik Csaba: Cigánykép(telenség)ek. *Be-szélő*, 9. (2004) 2-3. sz.

Egyetértek azokkal a kutatókkal, akik a „cigánykérdés” megoldását kizárólag polgárjogi alapon nem tartják célravezetőnek. Mivel a romaellenes diszkrimináció – néhány kivételtől eltekintve – nem jogi jelenség, a törvények megváltoztatására irányuló stratégia nem érhet el tartós eredményeket. Az „elismerés” politikája önmagában nem elég, szükség van egy átfogó rendszerkritikára és olyan társadalompolitikára,⁹⁰ mely komplex módon próbálja meg kezelni a leszakadó régiókban élő, tömeges munkanélküliség által sújtott (cigány és nem-cigány) emberek helyzetét, az erősödő települési, oktatási, munkaerőpiaci diszkriminációt és szegregációt, valamint hatékony lépéseket tesz a negatív cigányképet fenntartó és megerősítő előítéletek és sztereotípiák eloszlatása, vagy legalábbis csökkentése felé.

(A kötet számára készült tanulmány)

⁹⁰ vö. Ladányi – Szelényi, 2004., Erős – Gárdos, 2007.; Stewart, Michael Sinclair: Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő*. 6. (2001) 7-8. sz. 82-94.

Borsi-Kálmán Béla

SZLOVÁKIA, ROMÁNIA ÉS A KISEBBSÉGI KÉRDÉS 1989 UTÁN

(némi kitekintéssel Csehországra és a Magyar Köztársaságra –
kérdések, tények és tévova válaszfelék)

Kérdések

Az első tágabb (fogalmi jellegű) kérdés, ami választott témám kapcsán fölmerül, hogy milyen történelmi, társadalomtörténeti keretekben célszerű *a kisebbségi problémát* az 1989-es *geopolitikai/geostratégiai* indíttatású korszakhatár *után* vizsgálni? Közelebbről: hol áll, milyen *stádiumban* van a lajstromba veendő három (négy) államban zajló *nemzet- és államépítés* – továbbá: miként *viszonyítható* az a magyar(országi)hoz?

Előzetes, s természetesen hevenyészett válaszom (minthogy kifejtése monográfiát igényelne) az, hogy *1989*, bármennyire *annus mirabilis*nek, mágikus esztendőnek számít is a közép-kelet-európai régió történelmében, az akkor (és azóta) bekövetkezett földrengésszerű – mindközönségesen rendszerváltásnak/rendszerváltozásnak nevezett – politikai események nem változtatták meg *alapvetően* a (madártávlatú) vizsgálatunk tárgyát képező három ország (Szlovákia, Románia és Csehország) társadalmának és nemzetfejlődésének/nemzetépítésének jellegét, „polgárainak” hétköznapi gondolkodását, népének mentalitását, valamint elitjeinek politikai beidegződéseit. Az viszont tény, hogy jó néhány, addig tabunak tekintett probléma immár a közbeszéd része lehetett, s világosabban körvonalázódhattak a szóban forgó országok társadalmi és politikai vezetése előtt a megoldandó (tovább nem halasztható) feladatok is. (Itt kell megjegyeznem, hogy vázlatos fejtegetéseimbe a magyarországi fejleményeket is be kell vonnom, legalább utalásszerűen, hiszen a referenciapont számunkra, magyar historikusok számára mégiscsak a „magyar fejlődés”.)

Lássuk tehát a „dolgot magát”, először felülnézetben, *geostratégiai* szempontból:

Csehország a „bársonyos forradalom” eredményeképpen 1993. január elsejével megszabadult a „szlovák kistestvértől”, amelyet az 1918 óta el-

telt hét évtized tapasztalatai alapján amúgy is inkább ballasztnak, kellemtelen teherként érzékelt. Immár csupán magára, a mindig is hangsúlyozottan (*par excellence*) nyugat-európaias jellegű (valódi) cseh polgárosodásra és nemzetépítésre kell összpontosítania. S a cseh nemzetstratégia irányítói talán nincsenek is tudatában annak, hogy az egyedül üdvösnek remélt „csehszlovakizmus” jegyében elgondolt három, elvileg egyenrangú „államépítő (szláv) nemzet” (a cseh, a szlovák és a rutén) együttműködésén alapuló, a két világháború között mintaszerűnek hirdetett szövetségi rendszerük ellenére végső soron maguk is az (egy)államnemzeti (jakobinus) *logika* foglyai. 1945 után először a szudétanémeteket üldözték el, majd Beneš a ruszin „unokafivérek” Sztálinnak ajándékozta Kárpátaljával és az ottani magyar kisebbséggel együtt, most pedig a szlovákoktól váltak el... Ennélfogva a „magyar probléma” is automatikusan veszített jelentőségéből, hiszen hazánk nem szomszédos ország többé. Ez persze nem jelenti azt, hogy az állandósulni látszó *szlovák-magyar konfliktusban* a csehek eredendő *többllet-rokonszenve* ne a pozsonyi vezetés törekvéseit és gyakran vitatható politikai manővereit illetné.

Ugyanebben a kontextusban a legjelentősebb változás *Szlovákiában*, pontosabban a szlovák nemzetépítés, nemzeti önkép (önazonosság) és nemzeti ideológia terén történt, hiszen – leszámítva a Tiso-féle rossz emlék(ezet)ű s tisztavirág életű államkezdeményt – Szlovákia napjainkban, alig másfél évtizede vált önálló, független nemzetállammá, amely Koszovó mellett a legfiatalabb Európában. Ezt a *helyzetet* minden szomszéd népnek és nemzetnek (politikai elitnek) s kivált nekünk magyaroknak, nagyfokú empátiával és türelemmel illik, és *kell* is kezelnünk, annak ellenére, hogy a virulens szlovák nacionalizmus történelmi tájékozódási pontja¹ – egyszerűsmind ellenségeképe – vitathatatlanul Magyarország, a magyar nemzetté válás, s következésképpen a „magyarok” (szlovenszkóiak és „anyaországiak”) részéről feltételezett „veszély” formájában² látszik kijegecsedni.

¹ Vö. Ludevít Štúr: „szlovák az, ami (aki) *nem* magyar”! lásd bővebben Vesztróczy Zsolt: A polgári és nemzeti átalakulás kérdései Ludevít Štúr publicisztikájában. *Pro Minoritate*, 2005/Tél, 16–31.

² Vladimír Mináč: „a magyarság a szlovák politika végzete”. Käfer Istvántól idézi Fáy Zoltán: Könyörgés pergamenen. Käfer István a magyar–szlovák konfliktusokról, a politika receptjeiről és a Szent István-i ország hungarusairól. *Magyar Nemzet* [Magazin], 2008. július 19., 23. (Részlet az interjú végéről: „ez a szláv és ez a finnugor nép közelebb áll egymáshoz, mint egyik részről a csehhez, másik részről a finnhez.

Geopolitikai/geostratégiai szempontból 1989 legnagyobb nyertesének Románia, a román *national building* látszik (legalábbis egyelőre), hiszen határai – Jugoszláviával és Csehszlovákiával ellentétben – nem csupán nem forogtak egyetlen pillanatig sem veszélyben, hanem 1991 (a Szovjetunió szétbomlása) óta ismét elérhető közelségbe került az „ősi román földek” újraegyesítése, vagyis a történelmi *Moldva* (Ștefan cel Mare legendás országa) Prut és Dnyeszter közötti, *Besszarábiának* nevezett, 1812-ben orosz kormányzósággá vált, s egy alig húsz éves Nagy-Románia keretében eltöltött intermezzo után 1940-ben Moldvai Szocialista Köztársaságnak átkeresztelt részének bekebelezése – akár „EU-integráció” fedőnéven is. Ez az alig titkolt, s román (ön)megítélés szerint *abszolút legitim* szándék egy-szersmind *látens kockázati tényező* is, mert nem számol sem az ukrán nemzetállami törekvésekkel és félelmekkel (Észak-Bukovina, Dél-Besszarábia, Kígyó sziget), sem pedig az utóbbiakat adott esetben egyetlen tollvonással felülíró nagyorosz birodalmi aspirációk reneszánszával sem. Vagyis, saját (valamint az EU, a NATO és az USA) lehetőségeit megítélésünk szerint némileg túlbecsülve *két* (egy régi és egy új) *frontot* nyit egyszerre, anélkül, hogy a nemzetállami vágyai érvényesítéséhez szükséges gazdasági, politikai és stratégiai (katonai) eszköztárral teljes mértékben rendelkezne. A jelenleg túltengő román (nemzetépítési) önbizalom vázlatos értékeléséhez feltétlenül megemlítendő, hogy a román elitet az elmúlt két évtizedben sem hagyta cserben 1856 után immár állandónak (konstansnak) minősíthető szerencséje: 1989 decemberének véres álforradalmából viszonylag ép nomenklatúrás struktúrákkal kikászálódva, egy szinte megoldhatatlannak tetsző, már-már bűvészmutatványnak beillő külpolitikai feladványt sikerült abszolválnia. A megváltozott amerikai *geostratégiai paradigma* (közel-keleti demokrácia-export, terror elleni háború stb. érdekeinek elébe menve, s az amerikai hiperhatalom elvárásainak mondhatni szolgai módon eleget téve, azokat nemegyszer túlteljesítve) úgy lett 2004-ben NATO-tag, hogy mindeközben a 2007. januárjában bekövetkezett EU-betagozódáshoz elengedhetetlenül fontos két kontinentális középhatalom (Német- és Franciaország) jóindulatát sem játszotta el teljesen. 2004 óta három amerikai katonai támaszpont működik Románia területén (köztük a még a szovjetek által épített Constanța melletti, mély-

Ez pedig hatalmas csoda.”) Lásd bővebben Vladimír Mináč: *Összefüggések*. Válogatta, fordította és jegyzetekkel ellátta Tózsér Árpád. Bratislava 1976, Madách.

tengeri hadihajók fogadására is alkalmas Mihail Kogălniceanu flotta- és légibázis);³ a 2007. januári román EU-felvétel utáni brüsszeli új hatalmi leosztásban pedig a szinte „kisebbségi főbiztosi” jelentőségű uniós többnyelvűségi-biztosi posztot egy (apai ágon magyar származású) fiatal román politikus, Leonard Orban, Románia korábbi EU-főtárgyalója tölti be.⁴ Mindez, rövidre zárva, annyit tesz (főként ha a román „helyezkedést” egybevetjük a tászari amerikai támaszpont bezárásával és mondjuk Kovács László egykori magyar külügyminiszter és MSZP-elnök brüsszeli adó- és vámügyi biztosi tisztevel), hogy a román diplomácia és nemzetpolitika behozhatatlannak tetsző érdekérvényesítési előnyre tett szert a magyar politikai stratégiákkal szemben, teljesen függetlenül attól, hogy hazánk ügyeit milyen pártpolitikai színezetű kormányzat vezeti/viszi éppen.

Eme szükségképpen elnagyolt helyzetképből sajnos levonhatjuk azt a következtetést, hogy Magyarország 1920 óta folyamatosan igen előnytelen geopolitikai adottságai 1989 után jelentékenyen rosszabbodtak, stratégiai lehetőségkerete tovább csorbult, érdekérvényesítési képességei pedig minden (valamennyi) szomszédjával szemben – tehát az előadásomban nem érintett Szerbia és Ukrajna vonatkozásában is – számottevően csökkentek. Ennek folyományaként mindenütt módosult (pontosabban romlott) a magyarságkép, Magyarország konkrét megítélése és politikai

³ Lásd erről, egyebek között: Tibori Szabó Zoltán (Kolozsvár): Amerikai bázisokat telepítenek Romániába. Bukarest a térség fontos katonai tényezőjévé szeretne válni. *Népszabadság*, 2005. december 2., 8. Vö. Dunai Péter: Tászár – a feledhető epizód. *Uo.*; továbbá: [Tudósítónktól:] Tárt karokkal várják az amerikaiakat. Reményei beteljesüléséről beszélt a román külügyminiszter. Feszült a viszony Berlin és Washington közt. *Magyar Nemzet*, 2005. december 7., 8.

⁴ Leendő historikusok buzgalmára vár annak kiderítése is, miként vált lehetségessé, hogy a számos kívánnivalót maga után hagyó, s még bukaresti megítélés szerint sem „tökéletesen” megfelelő – ugyanakkor papíron az EU-integráció *sine qua non*-jának számító – úgynevezett *felkészülést* ellenőrző brüsszeli *monitoring bizottság* vezetője az a Pierre Moscovici lehetett, akinek atyja – Serge Moscovici – a hatvanas években Párizsba menekült besszarábiai eredetű, az 1940. januári bukaresti vasgárdista zsidópogromot túlélő „disszidens” román esztéta. Lionel Jospin szocialista kormánynak hajdani külügyi (s persze a hivatalosan *nem létező* kisebbségi ügyekkel is foglalkozó) államtitkára, valljuk be, nem kis dilemma előtt állhatott. El kellett döntenie magában, hogy apai ágon (félíg-meddig) román zsidóként mi kevésbé ellenzenes számára: a „transznisztriai kérdést” még Hitler előtt mintaszerűen „megoldó” román nacionalizmus-e, avagy – „jó románként” – a hagyományos magyar?...

presztízse: *cseh nézőpontból*, mint már említettem, Magyarország csupán szlovák–magyar összefüggésben igazán „érdekes”, a Csehországban rekedt, mintegy huszonöt-harmincezerre becsülhető *magyar szórvány* – az utánpótlás, a szerves kapcsolatok hiánya, és a gyökereit vesztett, cseh és morva egyetemeken dolgozó maradék magyar értelmiség „elitista” magatartása, és ebből fakadó erőtlensége miatt – prágai megítélés szerint elhanyagolható; számaránya a „kritikus tömeg” alá süllyedt, még „ellentételezésre” sem igen használható.

Szlovákia érdekviszonyaiban és politikai retorikájában (s legújabban sajnos immár napi gyakorlatában is!) ellenben a „magyar kapcsolat” (a felföldi magyar kisebbség és az „anyaország” irányában tanúsított magatartás) forrpontra jutott, már-már a paroxizmus és a bajosan kezelhető (bibói) *politikai hisztéria* állapotába került.⁵ S itt kell újfent higgadtan szóba hozni, hogy emez *áldatlan állapot* egy, a magyar és a szlovák politikai elit közötti legalább másfél évszázados *történelmi versenyhelyzet pillanatnyi következménye*, amely ugyan *most* zárójelbe teszi, de *megsemmisíteni mégsem lesz képes* e két, egymással időtlen idők óta keverten élő nép „ezeréves” szerves és harmonikus kapcsolatának előbb utóbb mégis diadalmaskodó *emlékét*. Hosszú távon még akkor sem, ha Pozsony – nem kis részben a rendszerváltás hajnalán még élővas Magyarország mostanra sereghajtóvá vált helyzetét s az ebből (is) eredeztethető külpolitikai bénultságát kihasználva – rövidlátó módon (s végső soron tévesen, hiszen csupán saját törté-

⁵ Ennek legfrissebb megnyilvánulása a pozsonyi parlament által 2009. június 30-án megszavazott vadonatúj *államnyelvtörvény!* Vö. [Népszava-összeállítás:] Jóváhagyták a nyelvtörvény-módosítást. Akár ötezer eurós büntetést is kiszabhatnak a szlovák jogszabály megsértőire. *Népszava*, 2009 július 1., 2.; Szilvássy József (Pozsony): Szeptembertől hatályos a szlovák nyelvtörvény. *Népszabadság*, 2009 július 1., 7. (Részlet Csáky Pál, az MKP elnöke, nyilatkozatából: „a törvény a nyelvi imperializmus elemeit tartalmazza – abban az esztendőben, amikor az EU a többnyelvűség és a nyelvi sokszínűség megerősítését szorgalmazza.” *Uo.*); [Munkatársunktól:] Brutális szlovák nyelvtörvény. *Magyar Nemzet*, 2009. július 1., 1 és 8.; Janzsó Viktor: Intézményes magyarüldözés kezdődik Szlovákiában. *Magyar Hírlap*, 2009. július 1., 1.; Várkonyi Balázs: Nyelvtör(l)ők. [Álláspont]. *Uo.* 3.; Kocur László (Pozsony): Szemben Európával. A botrányos szlovák nyelvtörvény támadás a magyar identitás ellen. *Uo.* 10. (A törvény négy pontba szedett főbb rendelkezései: 1) megbírsághatják a szlovák nyelvet helytelenül használó intézményeket; 2) a nemzetiségi iskoláknak kétnyelvű dokumentációt kell vezetniük; 3) az emlékművek feliratait engedélyeztetni kell a kulturális tárcánál; 4) új minisztériumi osztály ellenőrzi a törvény betartását. *Uo.*)

nelmi gyökerű kisebbségi komplexusát igyekszik kompenzálni!) manapság úgy érzékeli: ütött a történelmi visszatorlás órája, most kell elégtételt venni a „tót” pórnépet szipolyozó, erőszakos asszimilációra törekvő, a szlovák nemzeti érdekeket és érzékenységeket a múltban sárba taposó „ázsiai zsarnokokon”, a „gőgös magyar urak” délibábos birodalmi álmokat kergető, csak és kizárólag önhibájából megtiport nemzetén. Ez a kompenzációs elemektől túlszűfolt zsigeri késztetés nemcsak az imént említett hajdani békés magyar-szlovák (szlovák-magyar) együttélés *tényét*, valamint a felvidéki nemesség, s később a városi polgárság igen gyakran *közös eredetét* hagyja tökéletesen figyelmen kívül, hanem – abszolút történelmietlenül! – azért is a „magyarokat” okolja, amiről csupán a História tehet:

α) nem az egyébként részben szlovák származású Petőfi és Kossuth⁶ bűne, hogy a szlovák etnogenezis és nemzetté válás a ruszin mellett *időbelileg* a legkésőbb zajlott le a Kárpát-medencében (ennek „beszédese” bizonyítéka – és *nem* a magyar nyelvészek ármánya –, hogy az eredetileg *minden* szláv etnikumra értett »tót« szavunk a szlovákokra „ragadt”, s lekezelő, gúnyos jelentését csupán a XIX. század végi nemzetiségi torzsalkodások során kapta meg)

β) azért pedig egyedül a *Sors* (Teremtő) hibáztatható, hogy a szlovákok és magyarok közös hazája a történeti („szentistváni”) Nagy-Magyarország lett, vagyis nem lehet megosztani sem a két nép és (később) nemzet fejlődésének földrajzi színterét, sem nemességét, sem (a később nemesi mintákat követő, erőteljesen magyarosodó cipszer-tót-magyar keverék) városi lakosságát, de még csak a közrendű rétegeit sem lehet egymástól sebész késsel elválasztani (minthogy a spontán összeolvadás századokon át „oda-vissza” zajlott, hiszen még csak felekezeti különbség sem bonyolította/fékezte, mint Erdélyben a magyarok, románok és szászok esetében!). Ennélfogva (történetileg) legalábbis kérdéses a közép- új- és legújabb kori „hungarus” (többszörre bizonyítottan „vegyes” eredetű, netán valóban magyar származású) történelmi figurák „reszlovakizálása”, és politikailag is aggályos (bár a szlovák nemzettudat megkérdőjelezése folytán érzelmileg érthető, de el nem fogadható) a „Kárpát-medence” mint ki-fejezés (terminus technicus) tabuként való kezelése.

⁶ Lásd erről újabban Demmel József–Kollai István: 5. Petőfi, Kossuth és Széchenyi magyarsága. A reformkor magyar alakjairól – szlovák és magyar szemmel. In: *Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és magyarok történelméből*. Szerkesztette István Kollai. Budapest 2008, Terra Cognita Alapítvány, 65–66., 69–70.

Tények: a „magyar kérdés”

Eddigi vázlatos helyzetképünkben már is levonható néhány további (újabb) ténymegállapítás:

1. a kisebbségi probléma – mint láttuk – nem „magyar kérdés” többé Csehországban. Magyarország súlya jelentékenyen csökkent a cseh politikai kalkulációban, ám a Szlovákiához fűződő különleges stratégiai és „testvéri” viszony következtében – ezt ismételt hangsúlyozni kell! – Prága minden szlovák–magyar polémiaiban Szlovákia érdekeit fogja előnyben részesíteni; a maradék magyar szórványnak nincs politikai súlya (használati értéke); továbbá: Vaclav Klaus cseh köztársasági elnök hírhedt EU-szkeptikussága ellenére Csehország (és a cseh nemzetfejlődés) a szlovén mellett távlatilag a legnagyobb eséllyel bír a (korábbi történelméből is következő) konfliktusmentes „európai” betagozódásra.
2. Ezzel szemben Romániában a *kisebbségi kérdés* nem veszített fontosságából, ám jelentősége, a stratégiai számításokban, diplomáciai manőverekben és politikai manipulációkban kitapintható *jelenlegi* arányai – magyar-román szempontból – nagymértékben módosultak. Több egymásból következő (egymással szervesen összefüggő) okból, nevezetesen:

α) mint már említettem, a román elit (több-kevesebb joggal) 1989 abszolút győztesének véli magát, egyszersmind (szintén nem oktanul) úgy érzékeli, hogy a másfél évszázados magyar-román nemzetépítési párvialdában óriási előnybe (fölénybe) került, futballista nyelven szólva: „sok góllal vezet”. Ebből következően a hagyományos magyar-román rivalizálás hőfoka, intenzitása egyelőre (kiszámíthatatlan ideig) alábbhagyott. Bukarest már-már sajnálkozva tekint nemzeti önbecsülésében megtépzott, önbizalmát veszített örök ellenlábasára. De jól jegyezzük meg: a „magyar kérdés” nem került végleg le a (politikai) napirendről, csupán taktikai-stratégiai megfontolásokból hátrább sorolódott a prioritások hierarchiájában. A bukaresti elégedettséget fokozza, hogy Románia az elmúlt fél évszázad folyamán valóban nagyot lépett előre a minden közép- és délkelet-európai (balkáni) nép által változatlanul kényszeresen követett 1789-es francia modell (a jakobinus típusú, centralizált, lehetőleg minél homogénebb *État/nation*, állam/nemzet *versus* nemzetállam) tényleges megvalósítása terén. Az 1950-es, ’60-as években nem túl ízléses (elegáns), ám

gazdaságilag és főként politikailag tagadhatatlanul *hasznos* tranzakciók révén először a csaknem félmillió (holokauszt-túlélő) zsidóságtól, majd – zömében *1989 után* – az erdélyi szászok, bánági és szatmári svábok már korábban megfogyatkozó mintegy háromszázszázres tömegétől „szabadult meg”, a romániai magyarság létszáma pedig különféle tényezők összehatásaként – menekülés a ceaușescui rémuralom elől a „zöldhatáron” át a nyolcvanas évek legvégén; tömeges kivándorlás az 1990. március 19–20-i, a román titkosszolgálatok által koholt és azok újjászervezését legitimálni hivatott, majdhogynem polgárháborúba torkolló, marosvásárhelyi „események” után; s végül, de nem utolsó sorban a nyolcvanas években lendületet vett „természetes” asszimiláció eredményeképp – nagyjában-egészében újabb kétszázezer fővel apadt. Más szóval a bukaresti „nemzetépítő” stratégiák joggal dörzsölhetik a kezüket, egyedül maradtak a porondon a kivérzett, erejét, „visszacsapási” képességének fogytát megtapasztaló s lassanként hitében is megroppanni látszó történelmi „ellenféllel” szemben.

β) Joggal vélelmezhetik tehát: igen előnyös pozícióban *láthatnának* hozzá az utolsó, sokáig bevehetetlennek látszó „végvár”, a *Székelyföld* bevételehez, a „HARCOV-probléma – a Hargita és Kovászna megyei tömbmagyarság felmorzsolása – megoldásához”, ha... ha nem kerülnének maguk is rövidesen szembe a közép-kelet-európai térség (s távlatilag az „egységesülő Európa”) egyik legnagyobb *kihívásával*, a *cigány etnogenezis* fölgyorsulásával, s ebből következően a *roma nemzetté válás* kezdeti fázisának átgondolt, „összeurópai” stratégiát igénylő (helyi) gondjaival...

A „magyar kérdés” Romániában tehát egyelőre függőben van, mert a Besszarábiával (s Ukrajna nem egészen elképzelhetetlen szakadása esetén akár Észak-Bukovinával és Dél-Besszarábiával) való esetleges újabb „egyesülés” vágyálma a bukaresti stratégiai elgondolások (remények, illúziók) hierarchiájában alighanem igen előkelő helyen szerepel (s még az sem kizárt, hogy a fő helyet foglalja el). Sokirányú „kezelése” – a román származást harmadízíglően igazolók számára nyújtott „könnyített” (gyorsított) tömeges állampolgárság,⁷ munkavállalási engedély, a „moldáviai” fiatalság számára biztosított nagyvonalú ösztöndíj-politika formájában – rengeteg adminisztratív energiát köt le, nem is beszélve emez államjogi-lag szerfölött aggályos „nemzetpolitikai” intézkedés-csomag nemzetközi

⁷ Vö. Bogdán Tibor (Bukarest): Polgárai „ellopásával” vádolja Moldova Romániát. *Magyar Hírlap*, 2007. március 8., 6.

„kommunikálásáról”. (Miközben a hasonló elképzeléseken alapuló „státustörvény” ürügyén Bukarest a budapesti vezetést az ezredfordulón pelengérre állította, s mindent elkövetett annak megtorpedózására! Ezt nevezi a politikai szakzsargon *kettős mércének*...)

S ugyanebben a gondolatmenetben írjuk le ismét: a krími háborút lezáró 1856-os párizsi béke óta feltűnően sikeres román nemzetépítési manőverek egyetlen diplomáciát/stratégiai gondolkodást nem tévesztettek meg soha: a hasonló (bizánci eredetű) „elveket”, s (inkább) politikai praxist érvényesítő „moszkovita” erőközpontot...

Mindazonáltal nem tagadható, hogy a Traian Băsescu román elnök köré csoportosuló s a szintúgy francia mintájú „prezidenciális” rendszer intézményes bevezetését forszírozó régi-új bukaresti „rendszer váltós” elit⁸ geopolitikai számításainak most is van reálisnak tetsző (legalábbis román szempontból annak remélhető) magva:

⁸ Vö. Borsi-Kálmán Béla: Hasonlóságok, különbségek – és tanulságok I. *Korunk* (Kolozsvár), 2008/1. (különösen 22., és a hozzá tartozó 42. számú jegyzet.). A bukaresti kifinomult, franciás (újabbban amerikai) műveltségű értelmiségi „krém” (*caimac*) természetéhez, valamint a mai, „rendszer váltás” utáni Románia jellegéhez lásd bővebben a következő munkákat: *Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. Raport final* [A romániai kommunista diktatúra elemzésére/kivizsgálására létrehozott elnöki bizottság. Záró jelentés]. Szerkesztették Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile. București, 2007, Humanitas; [Vasile Ernu–Costi Rogozanu–Ciprian Șiulea–Ovidiu Țichindeleanu:] *Iluzia anticomunismului. Lecturi critice ale Raportului Tismăneanu* [Az antikommunizmus illúziója. A Tismăneanu-jelentés kritikus olvasatban]. Chișinău, 2008, Cartier istoric; *Bányai Péter: Az eredeti demokráciától a maffia-állam felé? Politikai elemzések Romániáról 1990-től 2005-ig*. Kolozsvár 2005, Koinónia. Lásd még Marius Oprea: Az ötödik hatalmi ág – a román titkosszolgálatok a kommunizmus és a NATO között. *Pro Minoritate*, 2006/Tél, 13–26.; továbbá: Csontos János: Már tényleg csak az apokalipszis hiányzik. Ami a közelmúltat illeti, rengeteg a tartozás. Mircea Dinescu a román-magyar viszonyról és a pamflet hatalmáról. *Magyar Nemzet*, 2008. szeptember 26., 14. (R.: „A Securitate iratok tanulmányozására alakult nemzeti tanács tagjaként [...] a volt hivatásos ügynökök és besúgók adatainak teljes nyilvánosságáért küzdök.”); Rostás Szabolcs (Kolozsvár): A Secunak dolgozott Băsescu? Emil Constantinescu román exállamfő szerint megdönthetetlen bizonyítékok támasztják alá Traian Băsescu jelenlegi elnök titkosszolgálati múltját. Constantinescu román exelnök Medgyessy is megemlíti nyilatkozatában. *Magyar Nemzet*, 2005. december 15., 10. Vö. Catherine Durandin: *Roumanie un piège?* [Kelepce-e Románia?] Paris 2000, Éditions Hesse.

1. az amerikai-orosz újabb *geostratégiai alku* sokáig nem halasztható. E soktényezős *kiegyezés* egyik megkerülhetetlen (persze többszörös áttételen és „viszontbiztosításon” keresztül érvényesülő) tétele – Izrael állami entitásának és elengedhetetlen biztonságának szavatolása – fejében elméletileg Ukrajna, adott esetben csupán Kelet-Ukrajna „feláldozása” is szóba jöhet. S akkor Nyugat-Ukrajna (Galícia, Észak-Bukovina, valamint Dél-Besszarábia) státusa, ennél fogva a „független” Moldovai Köztársaság (Besszarábia) *geopolitikai helyzete* rögvest megváltozik. S akkor, ugyebár, akárcsak 1918/1920-ban, sok minden történhet...⁹ De pontosan erre utaltam, amikor az imént a *rizikókról* beszéltem. Mert példának okáért mi lesz (lehetne) emez eshetőségek bekövetkezésekor a máris nagyorosz ugródeszkának számító „szakadár” Dnyeszter-mellékkel (Transnistriával)?¹⁰
2. amennyiben a török EU-csatlakozás terve végképp a papírkosárba kerül, s a dinamikus gazdaságú, világi iszlám berendezkedésű eurázsiai „kompország” ismét a közép-ázsiai türk „tejtestvérek” irányába fordul, tovább szűkül Moszkvának a kínai aspirációk miatti amúgy is korlátozott manőverezési képessége...
3. az *US Army* romániai támaszpontjaira – logisztikai fontosságuk miatt – még abban a (nem kívánt) esetben is legalább egy évtizedig szükség lesz, ha Washington (és a NATO) Irak után Afganisztánban is kudarcot vall, és ki kell vonulnia a Közel- és Közép-Keletről...

Mindezeket a feltételezéseket és (természetesen spekulatív) eshetőségeket csupán azért vettem számba, hogy érzékeltessem: a román elitnek

⁹ Lásd erről Tibori Szabó Zoltán: A Duna-deltáról és a kőolajról szól a román–ukrán vita. *Népszabadság*, 2004. július 17., 4. (R.: „Olaj a tűzre az a nemrég Moszkvából elindított elképzelés, miszerint Moldovát fel kellene darabolni, Besszarábia részét Észak-Bukovinával együtt vissza kellene csatolni Romániához. A Dnyeszteren túli területet [Transznisztríát] pedig önálló állammá kellene nyilvánítani.” Vö. Rostás Szabolcs (Kolozsvár): Viszályban Kijevvel. Kié lesz a fekete-tengeri kontinentális talapzat. *Magyar Nemzet*, 2004. július 22., 10.

¹⁰ Lásd erről Rostás Szabolcs (Kolozsvár): Bukarest Tiraszpól ellen. Románia ellenzi a szakadár állam függetlenedési törekvéseit. *Magyar Nemzet*, 2006. április 8., 11. (R.: „David J. Kramer amerikai külügyminiszter-helyettes [...] szerint Bukarestnek hangsúlyos szerepet kell betöltenie a szakadár állam [helyzetének] rendezését célzó folyamatokban.”) Vö. [Munkatársunktól:] Importált válsággóc? A bukaresti csatlakozás geopolitikai következményei. *Magyar Nemzet*, 2006. október 31., 10.

momentán kisebb gondja is nagyobb annál, hogy túl sokat bíbelődjék a „székely autonómiával”, vagy a gondosan leplezett roma kérdéssel. Ám ha erre mégis rákényszerül (vagy rákényszerítik), jóval komolyabb (hat-
hatósabb) geopolitikai adui vannak, mint Szófiának, vagy éppen Budapestnek...¹¹

További tények: a roma probléma

Ez, mármint a *cigánykérdés* különben, más-más mértékben persze, az elő-
adásomban érintett valamennyi állam (Cseh- és Magyarország, valamint Szlovákia) *közös gondja*, amelyről, most is dióhéjban, szólnom kell. Már csak azért is, mert mindhárom államban (főként Romániában és Szlová-

¹¹ Nem tekinthető biztató előjelnek a román államelnök épp budapesti hivatalos látogatása idejére időzített, idén február 2-án az Országházban elhangzott nyilatkozata („Sohasem lesz területi autonómia a Székelyföldön, mivel Románia egységes, szuverén nemzetállam”; továbbá „Románia sohasem fogja elismerni a kollektív nemzetiségi jogokat, ugyanakkor továbbra is elismeri a nemzetiségek képviselőinek egyéni jogait, így például az anyanyelvi oktatást, a kultúra fejlesztését és a parlamenti képviseletet”), sem Sólyom László magyar köztársasági elnök ugyancsak idén március 15-ére tervezett székelyföldi repülőútjának adminisztratív, később fordítási gondokra hivatkozó megghiúsítása, utóbb az elnöki konvoj már-már a ceaușescu-i időket idéző hosszantartó és megalázó vegzálása a borsi határátkelőhelyen. Lásd erről, egyebek között: Soha nem lesz autonómia a Székelyföldön [aláírás nélkül közölt híryanag]. *Heti Válasz*, 2009. február 5., 8., Ferencz Csilla (Sepsiszentgyörgy): Băsescu: Szó sem lehet autonómiáról. *Magyar Hírlap*, 2009. február 14., 10. Rostás Szabolcs (Kolozsvár): „A legfontosabb, hogy együtt vagyunk” A román hatóságok akadékoskodása ellenére a Székelyföldön, a magyar Thermopülainál ünnepelt az államfő; Sólyom az egység fontosságáról. Tőkés László szerint az elnöki látogatás körüli huzavona az 1989 előtti időket idézi. *Magyar Nemzet*, 2009. március 16., 1. és 3.; Pataky István: Váratlan pofon Romániától. Az RMDSZ pozícióit erősíti a Băsescuhoz köthető diplomáciai botrány, *Uo.* 7.; Ágoston Balázs: Erőt mutatva. *Demokrata*, 2009. március 18., 10–11. (Alcím: Sólyom László március 15-i erdélyi útja egyfelől az emberi tartás sikerének, másfelől a nemzeti érdekérvényesítés teljes csődjének a bizonyítéka. Magyarország a térség pofozóbabuja lett.). Vö. Orbán Anita: Új szelek a román külpolitikában [Exkluzív bukaresti interjú Mihai Răzvan Ungureanuval, Románia valaha hivatalt viselt legfiatalabb külügyminiszterével]. *Heti Válasz*, 2005. január 13., 59–61. (Kiszerkesztett idézet a moldvai származású, történész-végzettségű külügyér nyilatkozatából: „A román kormány nem szándékozik támogatni az etnikai alapú területi autonómiaköveteléseket”: *Uo.* 59.)

kiában, de, kisebb mértékben, Csehországban is) több szálon kapcsolódik a „magyar ügryhöz”. Vegyük sorjában:

Romániával kezdem, hiszen a majdan elkerülhetetlenül kialakuló, nemzetté válásának kezdeteinél tartó *európai cigány nemzet* hivatalos neve minden jel szerint a *roma* lesz, s nem kell hozzá különleges etimológiai felkészültség, hogy ráismerjünk a két fogalom közös nyelvi (és történelmi) gyökereire. Bár azt csupán a szaktörténészek tudják, hogy a kifejezés maga eredetileg a Kelet-római Birodalomban, Bizáncban (*Rum, Râm, Rom*) felbukkanó indiai eredetű vándornép főként Moldvában és Havaselvén megtelepedett törzseit jelölte, míg a látványos politikai karriert befutó *Románia* szót – románul – először 1838-ban írták le a ma ismert alakjában...¹²

S hogy mi minden következik ebből? Példának okáért mindjárt az, hogy az európai cigányság *törzsterülete* éppen a leendő Románia volt (akárcsak a nyugat-európai romák esetében Spanyolország, ahová Egyiptom felől, valószínűleg hajóúton érkeztek, vö. gitano, gitane, gipsy és, újfent! – *romanichel*, stb.); hogy a különféle cigány törzsek sehol sem tagozódtak be oly szervesen a helyi feudális társadalmakba, mint a hajdani *Kúnországból* a 13-14. században *román vajdaságokká* átlényegülő Havasalföldön és Moldvában; és – most idő- és helyhiány miatt ismét rövidíték! – valószínűleg sehol sem élnek olyan tekintélyes számban, mint éppen Romániában! De hogy pontosan mennyien, az rejtély, s hogy ne essek a rosszhiszemű találgatások bűnébe, e vonatkozásban egy demográfiai és asszimilációs kérdésekkel is foglalkozó neves kolozsvári nyelvészprofesszor (Szilágyi N. Sándor) enyhén maliciózus megállapítására szorítkozom: „a romák a román(iai) népszámlálások nagy ismeretlenjei!” Viszonylag ismert „ráutató” tény ellenben, hogy a maradék Magyarországon és Erdélyben élő legnépesebb roma-törzset „oláh-cigánynak” mondja a népnyelv (élesen megkülönböztetve a sok száz éve magyar anyanyelvű, a magyar köznemes-séghez, és nemesi értékvilághoz idomuló s a magyar nemzeti mitológiának is szerves tartozékává váló „úri cigányoktól”), míg egy másik (dunántúli) cigánypopuláció (a *beások* mintegy negyven ezres klánja) anyanyelve egy

¹² Lásd Borsi-Kálmán Béla: *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzetiségi törekvések kapcsolatának történetéhez*. Budapest 1993, Akadémiai Kiadó, 266. (a 174. sz. jegyzetben.)

XVII/XVIII. századi archaikus olténiai/bánsági *román* dialektus! (S csupán zárójelben emlékeztetek arra, hogy Olténia/Kisoláhország neve *Szörényi Bánság* volt egykoron, s a mai román fizetőeszköz – a *ban/bani* – nem más, mint a Craiovában székelő szörényi *bán* – IV. Béla magyar király helytartója – által veretett pénz...) Vagyis se szeri, se száma az elfelejtett, rejtett, avagy akkurátusan – a rosszul értelmezett *political correctness* (p. c.) jegyében – homályban hagyott román–roma–magyar történelmi, társadalom- és politikatörténeti (megítélésem szerint sok vonatkozásban *komplexmenter*) „összefüggéseknek”...

Minthogy azonban konferenciánk címében az etnikai tisztogatás, mint a kelet-európai francia típusú (megkésett) nemzetépítések nemkívánatos kísérő jelensége is szerepel, néhány kirívó esetet azért felsorolnék:

Ki emlékszik ma már, csaknem két évtized múltán arra, hogy Marosvásárhely 1990-es „fekete márciusa” huszadik napjának véres (négy magyar és két román halálesetet követelő) délutánján a sarokba szorított helyi székelyek és magyarok akkor kaptak erőre és szorították ki szülővárosukból a szekuritátés tisztok által leitatott és buszokkal, teherautókkal a „tetthelyre” szállított főként hodáki és libánfalvi (Ibănești) román hegyilakókat, amikor nyolc óra tájban – „*Ne féljete magyarok, itt vannak a cigányok!*”¹³ felkiáltással – a külvárosokból és a környékbeli falvakból megérkeztek a fehéringes (természetesen) magyar anyanyelvű romák és szabályosan *ki-verték* a Székelyföld „fővárosából” az „uralkodó” (állam-)nemzet agyonmanipulált, merevrészes képviselőit?¹⁴

Vagy, e kétségkívül nemes és felemelő gesztus szöges ellentétéként, néhány precíz kisebbségkutatót, illetve Romániában szolgáló magyar dip-

¹³ Lásd Oltyán László: Virágot a kedveskéknek. In: *Fehér könyv. Az 1990. március 19. és 20-i események Marosvásárhelyen*. Marosi Barna, Sütő András, Káli István, Oltyán László, Tófalvi Zoltán, Nemess László, Nagy Miklós Kund helyszíni leírása, rádió- és sajtódokumentumok, fényképek az RMDSZ Maros Megyei Bizottsága szerkesztésében. Budapest 1991, Püski Kiadó Kft., 41.

¹⁴ Az egyik bandavezér így nyilatkozott az események egyik főszereplőjének, Kincses Elődnek: „Hát hogyan sietnénk a magyarok segítségére, Kincses Úr? *Mi magyar cigányok vagyunk* és fáj nekünk, ha ütik a magyarokat. Aztán még megtoldotta: *ma magukon van a sor, holnap rajtunk...*” Lásd Kincses Előd: *Martie negru la Țîngu Mureș* [Marosvásárhely fekete márciusa]. Sfîntu Gheorghe, 1991, Editura „Háromszék”, 76. (az én kiemelésem! – B-KB.)

lomatát¹⁵ kivéve, vajon tudja-e valaki, hol fekszik *Hadrév* (Hădăreni) község, s mi is történt ott 1993. szeptember 20-án az etnikai tolerancia nagyobb dicsőségére? (Megint csupán zárójelben: a hajdani Torda-Aranyos vármegye e vegyes lakosságú, román-magyar-cigány népségű településén – a zámolyi és tatárszentgyörgyi „eseteket” egy-másfél évtizeddel megelőzve – egy renitens roma-família garázdálkodását megunva a többségi románok, és a kisebbségi magyarok vállvetve úszták el falujukból a még kisebb kisebbséget, csóvát vetve a cigánysor házaira...)

És, hogy a „nemzetközi” összefüggéseknek se legyünk híján, vajon elgondolkozott-e már valaki azon, milyen frappáns történeti esszét lehetne kibontani abból a szűkszavú olasz rendőrségi kommunikéból, miszerint egy huszonhat éves roma származású, román állampolgár által Rómában, fényes nappal. 2007 őszén, egy középkorú római nő sérelmére elkövetett gyilkosság elkövetőjének neve: *Romulus Mailat* (Majláth) volt? Vagyis a köztörvényes delikvens keresztnéve a *dáko–római–román kontinuitás* anyafarkas legendáját idézi, míg családnevében – az erdélyi társadalomfejlődés törvényszerűségeinek megfelelően – az egyik legpatinásabb román eredetű magyar arisztokrata famíliára hajaz? Persze ez az abszurd história már a néhai Bibó István tollára kívánczozik, aki igazán megírhatta volna – helyettünk – a *Cigánykérdés Kelet-Európában 1989 után* című alapvetését is...¹⁶

Más szóval a román EU-integráció nem csupán az esetleges *török csatlakozást* könnyítette meg (nem vagyok teljesen biztos abban, hogy Pierre Moscovici és „szakértői” tudatában voltak annak, hogy amikor *Bulgáriát*, s benne a hajdani Kelet-Ruméliát és Dél-Dobrudzsát, valamint *Romániát*,

¹⁵ Az előadó (jelen sorok szerzője) 1990. október 25. és 1995. június 15-e között a Magyar Köztársaság bukaresti nagykövetségének kulturális és politikai kérdésekkel foglalkozó tanácsosa, míg 1999. március 5. és 2003. augusztus 15-e között a párizsi magyar külképviselet politikai elemzője volt, szintén első osztályú tanácsosi rangban. Franciaországi állomáshelyén egyebek között a papíron nem-létezőnek tekintett regionális, és „kisebbségi ügyek” nyomon követése is kötelességei közé tartozott, ennél fogva Krasznai József és népes rokonsága „zámolyi romák” néven elhíresült szappanoperájáról is többet tudott meg, mint szeretett volna... Viszont szintén nem kívánt jártasságra tett szert a franciaországi *cigánykérdés* útvesztőiben.

¹⁶ Vö. Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Bibó István összegyűjtött munkái* 2. Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern, 1982, Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (EPMSZ) kiadása, 391–504. (a továbbiakban: Bibó 1981/1982.)

benne a „történelmi” Havaselvével és a csupán 1878-ban megszerzett Észak-Dobrudzsával intézményesen betagozzák a sokat emlegetett „európai struktúrákba”, máris „beengedik” a közép-európai és nyugat-európaiától jelentősen különböző kisázsiai/balkáni „törökös” társadalomfejlődési mintákat, és az ebből fakadó idegen *mentalitást* is, hiszen ezek a régiók 1878-ig, illetve 1908-ig az Ottomán Birodalom vazallus tartományai voltak), hanem a csaknem négymilliós, Nyugat-Európába (főként a „latin” államokba: Olasz-, Spanyol- és Franciaországba) kirajzó román-romániai munkavállaló révén Brüsszel akaratlanul más dimenzióba helyezte, mintegy „legitimálta” a *roma problémát*! Hiszen megint csak tájékoztatottabb francia szociológusok és főként rendőrtisztviselők a megmondhatóí, mekkora lökést és demográfiai utánpótlás-forrást kapott *ezáltal* például a frankhoni – a francia szakzsargonban szemérmesen az „utazó emberek” (*gens du voyage*), vagy, poétikusabban, „a szél fiai” (*fils du vent*) elnevezéssel jelölt – cigánylakosság néppé válása? S az említett maroknyi specialistán kívül vajon van-e tudomása valakinek arról, hogy a Párizs-környéki maffia típusú gengék vezetői másfél-két évtizede a naturalizált (vagyis már Franciaországban született, „echte” francia állampolgárságú) romániai romák közül kerül ki?

De seperjünk inkább a saját portánk előtt! Ugyanis nem sokkal jobb a helyzet Szlovákiában, és – bármilyen furcsa – Csehországban sem! Újfent nem éppen közszájon forgó tény, hogy a nyugat-csehországi és morvaországi patinás kisvárosokban – Broumov (Braunau); Český Krumlov (Krumlau); Chomutov (Komutau); Dečín (Tetschen); Hradec Kralové (Königrätz); Most; Olomouc (Olmütz); Teplice (Schöna); Ústí nad Labem (Aussig) etc.) – némileg megelőzve a felföldi Szepességben és az erdélyi Szászföldön az 1960-70-es években szintén lezajlott (s Mészöly Miklós révén irodalmi formában is megörökített)¹⁷ hasonló fejleményeket – már közvetlenül 1945 után elkezdődött, s az 1970-es évektől fölerősödött a főként

¹⁷ Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*. Budapest, 1977, Szépirodalmi Könyvkiadó [Zsebkönyvtár]. Vö. : „A '90-es években jártam Romániában Erdélynek olyan falvaiban, amelyeket hajdanában szászok laktak. Gyönyörű települések, ahol ekkoriban már szinte csak cigányok éltek.” Ld. [Gündisch Mónika interjúja:] Vidéken normálisabbak az emberek. Bojár Iván András a városi lét előnyeiről és hátrányairól, a sztrádákról és arról, hogy hol fizet a középosztály. *Vasárnapi Hírek*, 2009. július 12., 9.

Szlovenszkóból érkező (nem ritkán eredetileg magyar nyelvű)¹⁸ romák *térfoglalása*, akik, akárcsak Iglón (Spišská Nová Ves), Besztercebányán (Banská Bystrica), Lőcsén (Levoča), Zsolnán (Žilina) vagy Nagyszebenben (Sibiu), Segesvárott (Sighișoara), vagy mondjuk Nagydísznódon (Cisnădie) *spontán módon* beköltöztek a kitoloncolt, emigrált, vagy kihalt szudétanémetek (*versus* cipszerek és szászok) kőházaiba, meg mintaszerűen fölszerelt gazdaságaiba. Ezeken településeken nem a cigányok integrációja ment végbe a helyi társadalomba, hanem a szóban forgó falvak és városok (meg persze városképek) váltak röpké egy évtizeden belül (netán azonnal) olyanná, mint ami a romák történelmi és szociális feltételrendszeréből következett.

Ez a jelenség a közmondásosan béketűrő, abszolút „européer” cseh-morva polgárok – akik már rég elfelejtették, hogy párszáz évvel korábban épp *Bohémia* volt a napnyugatra tartó cigánykaravánok egyik gyülekezési pontja¹⁹ – toleranciaszintjét is kikezdte: Königrätz (Hradec Kralové) egyik elegáns belvárosi épületének falán már 1995-ben megjelent az alábbi (nem túl épületes) *Cikani do plynu* (Cigányokat a gázba!) felirat, s ha nem így állna a „helyzet”, aligha ezen a tájon pattant volna ki az 1989 utáni korszak egyik legszaftosabb szegregációs botránya, tudniillik az *Ústí nad Labem* magisztrátusa által elrendelt városfal-építés... S ez még akkor is igaz, ha beismerjük, mi magyarországi magyarok sem vagyunk jobbak a Deákné vásznánál, hiszen a rendszerváltás után Magyarországon is szégyenteljes módon hagyták sorsukra az egyértelmű veszteseknek tekinthető romákat, napjainkban pedig egyenesen bűnbakot csináltak belőlük, amit egyebek között a szélsőjobboldal váratlan (?) előretörése is bizonyít...

Még talán ennél is mellbevágóbb – mármint a sokat emlegetett „közös európai identitás”, empátia, „multi-kulti” stb. szemszögéből –, hogy a kelet-szlovákiai, zömében persze a körülbelül félmillió roma lakosságot sújtó gazdasági válság járulékos elemeként kirobbanó „éhséglázadás” megfékezésére Pozsony a katonaságot is bevetette Ágcsernyőn²⁰ (Čierna). Szint-

¹⁸ A Szudéta-vidék „fővárosának” számító Karlovy Vary (Karlsbad) cigány népessége a hatvanas években még többnyire magyarul beszélt, azóta viszont nem csupán megszaporodott, hanem el is „csehesedett” (Arday Lajos szíves közlése).

¹⁹ A jelenséget egyebek között a francia nyelv is őrzi, a franciában ugyanis a romák másik közkeletű, a *gitane* kifejezéssel egyenértékű neve: *bohémien(s)*!

²⁰ Itt jegyezzük meg, hogy a régebbi szakirodalomban többször is tévesen szerepel Ágcsernyő, mint az 1968. augusztus 20-án késő este kezdődő „internacionalista

úgy a közelmúlt titkai közé tartozik, hogy pár évvel a „zámolyi romák” fedőnévű, magyar szempontból rendkívül káros „folytatásos történet” előtt a francia menekültügyi hatóság (OFPRA) néhány tucat szlovákiai cigány-családnak már megadta az üldözötteknek kijáró politikai menedékjogot! Újabb kényelmetlen kérdés: miért maradhatott jótékony homályban az egyik, s miért lett világszenzáció, legalábbis európai botránykő a másik?

S ha már a kínos kérdésfeltevéseknél tartunk, ugyan miért mondhatta idén márciusban Ivan Gašparovič szlovák elnök, hogy – emlékezetből idézem –: „Szlovákiában háromszázezer magyar él, a többi magyarul beszélő cigány!”²¹ Holott a felföldi (csallóközi, mátyusföldi, bodroközi stb.) magyarság összlétszáma a kétségkívül masszív asszimilációs tendenciák ellenére még mindig több hatszázezernél, a félmillió roma lakosságnak pedig legfőljebb egyötöde (nagyjából százezer fő) magyar anyanyelvű! Tudatlanság? Szándékos csúsztatás? *Wishful thinking*? Ki tudja ezt *sine ira et studio* eldönteni? (Ide tartozó pozitív tény, hogy a Kelet-Szlovákiában élő kétszázharminc ezres roma népességnek csak mintegy negyede – körülbelül 60-62 ezer fő – magyar cigány!)

Tétova válaszfélék

A politika az „exigenciák” tudománya, hangoztatta nemegyszer hosszú élete során az apai ágon szlovák eredetű Kossuth Lajos (1802–1894), s tegyük tüstént hozzá: a *realitások* és *érdekek* átgondolt, távlatos, következetes és szívós érvényesítésének művészete is.

Ha tehát vázlatos fejtegetéseim végére érve valamilyen rögtönzött válaszfélével is megpróbálkozom, akkor sajnos azt kell mondanom, hogy a hön áhított, elméletileg „nemzetek felettséget” ígérő, mi több: akár vissza-regionalizációt, a hajdani *történeti régiók* fokozatos, szerves – és természetesen demokratikus módon, konszenzusos alapon történő – *visszaállítását*

segítségnyújtást” közvetlenül megelőző Brezsnyev–Dubček találkozó színhelye. A tárgyalások ugyanis a *tiszacsernyői* (Čierna nad Tisou) vasutas művelődési ház (kultúrotthon) színháztermében zajlottak. (A pontosításért itt mondok köszönetet Zelei Miklósnak!- B-KB.)

²¹ Vö. Arday Lajos: *Nyelv, identitás, oktatás* (kézirat, a szerző birtokában. Itt köszönöm meg Arday Lajosnak, az MTA doktorának szövegem pontosításában nyújtott önzetlen szakmai segítségét – B-KB.)

is kilátásba helyező *európai integrációs folyamat* egyelőre nem változtatta meg *lényegesen* a közép-kelet-európai térség modernizációjáért és nemzeti átrendezésért – valamint, ennél fogva: államjogi keretei nemzeti szempontú átszabásáért – indított, mintegy másfélszáz éves „verseny” célkitűzéseit, közelebbről a polgári átalakulással és korszerű nemzetté válással kísért egységes (homogén) államnemzetek kihasításának közösnek mondható (nemzetekre lebontott) tervét, sem az ebből objektíve kényszeresen következő *nemzetépítési rivalizálás* alaptendenciáit. Ehelyett csupán módosította e *fatális, nulla összegű játszma* megnyerésére az egyes nemzeti stratégiák („agytrösztök”) szempontjából kínálgató (részben szintén megváltozott) geopolitikai lehetőségkeretet, eszköztárat, és (rugalmasan alkalmazott) érvrendszert. S minthogy a mindennapi politizálást (ügymenetet) valóban nem a „nagy eszmék” szellemében, hanem a földhözragadt (kossuthi) „exigenciák” jegyében intézik, az olyan magasztos „európai” elvek, mint integráció, empátia, multikulturalitás, tolerancia, kettős, vagy akár többszörös (nemzeti) kötődés, regionalizmusok, nemzetek felettség, poszt-nemzeti állapot, s a mindezekből levezethető (lényegében mindegyikkel kompatibilis), s talán legtöbbet emlegetett varázsszó, a *szubszidiaritás*, a korábbi *trend* – a nemzetépítés törvényszerűségei és (a lokális „ügyintézők” kisztílúságában, primér politikai reflexeiben, s atavisztikus, „törzsi” ösztöneiben tovább munkáló) tehetetlenségi nyomatéka – *abszolút érvénye* következtében a gyakorlatban vajmi keveset érnek. Ellenkezőleg, még a korábbiál is hatékonyabb államnemzeti szempontú, kizárólagosságra és kirekesztésre törekvő érdekérvényesítési technikákat és érveket tesz lehetővé a változatlanul érvényben lévő *végcél* megvalósítására.

S mivel ebben az 1830-as években kezdődött *nemzetépítési (kör)versenyben* elméletileg a *hungarus* (magyarországi, soknemzetiségű, de tendenciájában: *magyar*) köznemesség és (kisebb részben) arisztokrácia sorából verbuválódott, annak érték- és eszmevilágát – a nemesi típusú magyar polgári átalakulás *illúzióját*, és máig továbbélő (torzuló) *típusait* – hordozó, képviselő (s megvalósítani igyekvő) *magyar politikai elit* rendelkezett a legjobb startpozícióval (s talán – szerencsésebb geopolitikai helyzetben, s átgondoltabb manőverezés esetén – eszközrendszerrel is), továbbá, mert 1848/49-ben a magyar történelem produkálta a „hosszú tizenkilencedik század” egyik legdicőségesebb (bár levert) forradalmát, 1867–1914 között a magyar nemzetté válás haladt a legdinamikusabban (bár e baljós

államnemzeti észjárás tükrében a magyarhoni „nemzetiségek” rovására és kárára), s a közép-kelet-európai térség legsikeresebb (de ugyanolyan tragikus kudarcba fulladó) zsidó asszimilációja úgyszintén a „magyar fejlődés” hozadéka (s be nem vallott szörnyű tehertétele) volt, összességében most látszanak megvalósulni nemzeti imánk szerzőjének látnoki szavai: „megbűnhődte már e nép a múltat s jövődőt”...

Kicsit prózaibb megfogalmazásban, s nem szaporítva fölöslegesen a szót: a magyar nemzetstratégiának és nemzetpolitikának – amennyiben a jelenleg érvényben lévő európai és világtrendek mintegy isteni sugallatra nem változnak meg drasztikusan, s nem írják felül parancsolóan a kényszeresen továbbélő (s hatékonyan működő) *államnemzeti/nemzetállami logikát és reflexeket* – szívós utóvédharcokra kell felkészülnie, bárki legyen is kormányon. Ellenkező esetben (veszélyérzet híján, netán rosszul megválasztott politikai taktika esetén) a kárpát-medencei magyarság a szomszédnépi (változatlanul megkésett) nemzetépítések asszimilációs tartályává, egyszersmind a bűnbakképzés kitüntetett alanyává (cél-népnemzetévé) válhat az elkövetkező évtizedekben.

Némileg tágabb kitekintésben pedig megállapítható, hogy a „kelet-európai kisállamok nyomorúsága”²² – a megváltozott (s elméletileg sokat ígérő) keretek ellenére – még nem ért véget. „Mindössze” annyi történt, hogy újabb *stádiumba*²³ értek a térség hosszú távú társadalomtörténelmi folyamatai, s a közép-kelet-európai nemzetépítés – benne a túlzott várakozásokra ma sem igen feljogosító *kisebbségi kérdéssel*, valamint a nem sok reménnyel kecsegtető (bibói) „zsákutcás” magyar fejlődéssel²⁴.

Irodalom

Andersson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest 2006, L'Harmattan.

Arday Lajos: *Magyar múlt, szlovák jelen, cigány jövő?* (kézirat, két lap, a szerző birtokában.)

²² Ld. Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In: Bibó 1981, 202–251.

²³ Vö. Borsi-Kálmán Béla: *A békétlenség stádiumai. Fejezetek a magyar–román kapcsolatok történetéből*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó, Pro Minoritate Könyvek.

²⁴ Ld. Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In: Bibó 1981, 255–288.

- Balogh Roland: Nagyhatalmi játszmák. Niederhauser Emil az évtizedes fruszt-rációról, Trianon utóhatásairól és a nem létező fasiszta veszélyről. *Magyar Nemzet* [Magazin], 2008. november 15., 23.
- Barrat, Jacques–Berindei, Dan–Bled, Jean-Paul–Moisei, Claudia: *Géopolitique de la Roumanie. Regards coisés*. Paris 2003, Alvik éditions.
- Bába Iván: Bővítés és jogbiztonság. *Magyar Hírlap*, 2006. december 14., 17. (Kiemelt mondat: „Bába Iván, a Budapest Analyses főszerkesztője szerint a román–bolgár csatlakozás nem erősíti az unió demokratikus jogállamiságát.” A szerző véleményét a szerkesztő [Zelei Miklós] által választott bolgár karikaturista rajza ekképpen illusztrálja: EU-feliratú gőzmozdony kapaszkodik fölfelé egy meredélyen, sűrű füstfelhőt eregetve, amelyhez két – egy *Románia* és egy *Bulgária* – nevű kocsit csatoltak, mögöttük pedig feneketlen szakadék, melybe a sínek már belerogytak...[aláírás: Christo, SEGA, Bulgária])
- Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzat és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony 2004, Kalligram Kiadó.
- Bárdi Nándor: A romániai magyar kisebbség helyzetének változásai, társadalmi, kulturális önszerveződésének eredményei. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest 2008, Gondolat – MTA ENKI, 330–339. (a továbbiakban: Kisebbségi magyar közösségek.)
- Bárdi Nándor: A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája 1989 után. In: *Kisebbségi magyar közösségek*, 368–375.
- Borsi-Kálmán Béla: A román–magyar ellentétek gyökerei. A megbékélés lehetőségei 1989 után. (Vázlat). In: Borsi-Kálmán Béla: *Kérdések és álkérdések. Gondolatok a csoportérdek-érvényesítés, a nemzeti önkép és a globális stratégiák összefüggéseiről*. Budapest 2004, Akadémiai Kiadó, 31–86.
- Gecse Géza: *Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat*. Budapest, 2007, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gellner, Ernst: *Nations and Nationalism*. Oxford, 2006, Blackwell.
- Gellner, Ernst: A nacionalizmus tipológiája. *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom*, 2007/1., 3–24.
- Gyurgyík László: A szlovákiai magyar lakosság településtörténetének változásai, különös tekintettel a szórványosodásra. In: *A felszívódás veszélye*, 107–120. Vö. uő.: A szlovákiai magyarság szerkezeti összetételének változásai. *Pro Minoritate*, 2006/Nyár-Ősz, 20–36.
- Hyvna Anna: A Cseh- és Morvaországban szórványban élő magyarságról. In: *A felszívódás veszélye*, 121–126.

- Janzsó Viktor: Kockázatos új afgán stratégia. *Magyar Hírlap*, 2009. július 2., 12. (Kiemelt mondat: „Barack Obama imázsnövelő kampánya elérte Afganisztánt [is]. Ha valóban meglépik azt, amit a világsajtóban már pedzegetnek, az a történelem egyik legbizarrabb gerillaháborúja lesz. Óriási, és lehet, hogy végzetes váltás előtt áll az afganisztáni misszió.”)
- Juhász József: *Két korszak határán*. Budapest 2007, ELTE TDI – L'Harmattan.
- Kántor Zoltán–Páskán Zsolt: Elenyészett a nacionalizmus Romániában? *Pro Minoritate*, 2009/Tavaszi, 58–69.
- Krausz Tamás: *Megélt rendszerváltás. Publicisztikai írások 1989–94*. Budapest 1994, Cégér.
- Nantoi, Oazu: A moldovai államiság dilemmái. *Pro Minoritate*, 2008/Tél, 45–58.
- Panainte, Sergiu: Az új Oroszország felemelkedése. Meddig képes túlélni a „független Moldova?” *Pro Minoritate*, 2008/Tél, 87–91.
- Szabó A. Ferenc: *Demográfiai problémák biztonságpolitikai vonatkozásai egykor és ma*. Budapest, 1999, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.
- Szabó A. Ferenc: Szórványok és diaszpórák. In: *A felszívódás veszélye – a fennmaradás esélyei. Magyar szórványok Európában, Amerikában és Ausztráliában*. (Felsőpulyai „Kufstein” 10. Tanácskozás; Oberpullendorf/Felsőpulyán 2008 szeptember 6-7-én, szombaton, vasárnap). Szerkesztette Böröndi Lajos és Deák Ernő. Sodalitas Wien/Bécs, 2009, Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége–Zentralverband Ungarische Vereine und Organisationen in Österreich, 9–20. (a továbbiakban: A felszívódás veszélye.)
- Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek–kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1998, Ister Kiadó.
- Szarka László: Útkeresés, önszerveződés a rendszerváltás éveiben (1989–1991). In: *Kisebbségi magyar közösségek*, 320–329.
- Szilágyi N. Sándor: Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In: *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Szerkesztette Kiss Tamás. Kolozsvár, 2004. Romániai Magyar Demokrata Szövetség Ügyvezető Elnöksége–Kriterion Kiadó, 157–234.
- Tóth Sándor: *A nemzet európai modelljéről. Kísérlet annak tisztázására, hogy mi a nemzet szerepe az emberré válás folyamatában*. Bukarest, 1993, Kriterion Könyvkiadó.
- Zelei Miklós: *A kettézárt falu*. Budapest, 2000, Ister Kiadó.

(A konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata)

Florin Faje

EGYÜTT ÉS MÉGIS KÜLÖN

Osztály és etnikai identitás a kolozsvári focidrukkerek körében

A 2007/2008-as foci-idény biztosan emlékezetes marad Kolozsváron. Olyan esemény történt ugyanis, amiről a focidrukkerek még „unokáiknak is mesélni fognak”. Olyan esemény, ami hősöket farag a játékosokból, a nézők pedig évek múlva is büszkén emlegethetik: „Ott voltam és láttam!” A szezon végére ugyanis a C. F. R. történelmet csinált: megnyerte mind a Román Nemzeti Bajnokságot, mind pedig a Román Kupát. Ha őszinték akarunk lenni, a C. F. R. sikere nagy meglepetést okozott. Győzelmük véget vetett a bukaresti csapatok tizenhét éve tartó sikersorozatának a Nemzeti Bajnokságon. Regionálisan a C. F. R. győzelme harminc év után hozta vissza a legjobb nemzeti csapat büszke címét egy erdélyi városba. Lokálisan pedig az okozott meglepetést, hogy nem az Universitatea, a „hagyományos” és legnagyobb presztízsű kolozsvári klub hozta el a nemzeti győzelmet, hanem a kevésbé ismert és száz éves története ellenére kevesebb sikerrel büszkélkedhető C. F. R.-nek sikerült a nagy áttörés. Hozzátehetjük, hogy soha nem volt még ilyen nagy a román nemzeti focibajnokság tétje, mint a 2007/2008-as szezonban. A román csapatok korábban elért eredménye az európai versenyeken lehetővé tette, hogy a 2008-as győztes automatikusan bekerüljön a Bajnokok Ligájába, a legfontosabb európai fociversenyre, ahol csak a részvétel 8-10 millió eurós bevételt jelent. Noha a C. F. R.-t 1907-ben alapították magyar vasúti munkások, igazi felemelkedése a 2000/2001-es idényben kezdődött, amikor egy magyar üzletember jelentős összegeket fektetett a klubba. Négy éven belül a csapat eljutott a harmadikból az első osztályba, ahol hamarosan a dobogós helyekért versengett. Nemcsak a klub teljesítménye, hanem a játékospolitika is változást jelentett a román foci történetében. Egy olyan arénában, amelyet eddig a román focisták domináltak, a C. F. R. nagyon nyitottnak mutatkozott a külföldiek iránt: ez volt az első román fociklub,

amelyik kihasználta a migrációt bátorító európai fociszabályokat. 2006-ra a klubnak több portugál játékosa volt, mint román, akiket szorosán követtek az argentinok. Most általában nem több mint két román játékos sorakozik fel, ha a csapat pályára lép. A kapus nemzetisége váltakozik: kanadai, portugál vagy román. A védelem teljesen multinacionális: portugál, svéd, francia és elefántcsontparti focisták állnak a négy helyen. A középpálya és a támadás a C. F. R.-ben a latinok feladata: románok, portugálok, argentinok és brazilok versengenek azért, hogy gólt lőjenek. Ez az etnikai heterogenitás folytatódik a széleken, ahol román és magyar játékosok erősítik a csapatot. A C. F. R. növekvő sikere megrengette a kolozsvári focit, amelyet már hosszú ideje az Universitatea, az egyetem csapata dominált. A csapatot 1919-ben román orvosok és tanárok alapították. A C. F. R. sikeres klubként való feljövetele jelentős hatást gyakorolt a kolozsvári szurkolókra, akik többsége hagyományosan az Universitateát támogatta. Tézisem, hogy a kolozsvári drukkerek polarizálódása követi a várost hagyományosan megosztó etnikai és osztályhatárokat. Így lesz a kolozsvári szurkolótábor az etnikai és osztályharcok színtere, a két stadion pedig olyan nyilvános tér, ahol kifejeződnek ezek az ellentétek.

Ahhoz, hogy megértsük ennek a társadalmi térnek a jelenlegi konfigurációját, illetve a C. F. R. magyar és román szurkolóinak viselkedését, és viszonyukat a csapathoz 2000 után, amikor elkezdődött a klub átalakítása, vissza kell tekintenünk a múltra, és fel kell tárnunk azt az osztály- és etnikai dinamikát, amely történetileg meghatározta a városban élő emberek viszonyát. Ez ugyanis nézetem szerint szükséges ahhoz, hogy megmagyarázzuk, hogyan alakítja az etnikum és az osztályhelyzet a két kolozsvári csapat drukkolóinak viszonyát, illetve hogyan néz ki az etnikai és osztályellentét egy szurkolótáboron belül, vagyis a C. F. R. román és magyar szurkolói között. Ami még érdekesebb, egy ilyen vizsgálódás azt is megmutathatja, mely pillanatokban lesz az etnikum az elsődleges identitásképző tényező a drukkerek között, és mikor lesznek erősebbek más kategóriák, mint például az osztályhelyzet vagy az egyéni sportpreferencia. Kolozsvár történelmi etnikai viszonyait elsősorban Brubaker és munkatársai fontos könyve alapján tárgyalom (Brubaker 2006). A szerzők bemutatják a „nacionalista politikák” hátterét, amelyek olyan fontos szerepet játszottak Erdély és a város politikatörténetében, majd azt vizsgálják, hogyan jelenik meg „a mindennapi etnicitás” az egyszerű kolozsvári em-

berek köznapi érintkezésében. Brubaker itt a mindennapi interakcióból és a nyelvhasználatból indul ki, és meg akarja mutatni, hogyan működik a „diszkurzív erőforrásként” definiált etnicitás (2006, 169) a mindennapokban a Kolozsváron élő magyarok és románok között. Ezt a perspektívát annak a felfogásnak a kritikája legitimálja, amit Brubaker „csoportista szemléletnek” nevez. Ezalatt a következőt érti: „hajlam arra, hogy a belsőleg homogén és külsőleg elhatárolt csoportokat [...] tekintsük a társadalmi élet alapegységeinek, a társadalmi konfliktusok főszereplőinek és a társadalmi elemzés alapvető egységeinek” (2006, 7). Ennek a felfogásnak az a módszertani következménye, hogy túl nagy hangsúly esik az elszigetelt esetekre, az egyének által produkált narratívákra, és nem világos, hogy mennyire releváns kategória az etnikum sok más használható kategória mellett, mint az osztály, a kor vagy a társadalmi nem, amelyek kívül esnek a „csoportista” vizsgálódáson.

Ezzel szemben tanulmányom etnográfiai irányultságú elemzést kínál, amelyben megpróbálom feltárni, hogyan működik az osztály és az etnicitás a kolozsvári szurkolók társadalmi kontextusában. Mivel a szurkolótáborokat fejlett „csoporttudat” jellemzi a Brubaker által leírt értelemben, a vizsgálat lehetőséget ad arra, hogy kétszeresen is kiterjesszük az etnicitás tárgyalását Kolozsváron: először azáltal, hogy városi szinten megmutatjuk az etnikai ellentét alatti osztályellentéteket, másodszor pedig azáltal, hogy a C. F. R. szurkolók esetében megmutatjuk, hogyan lesznek egy bizonyos pillanatban más identitásképző tényezők erősebbek, mint az etnikum. Ez azt jelenti, hogy kiszélesítjük az etnikai identitás koncepcióját, ami nemcsak a diszkurzív dimenzió hozzáadását jelenti az elemzéshez, hanem azt is, hogy megpróbáljuk megmagyarázni egy történelmileg konstruált társadalmi formáció specifikumait (Hall 1996). Kolozsvár esetében a szocialista industrializáció és urbanizáció tartós osztálykülönbségeket hozott létre, amelyeket gyakran csak etnikai dimenzióban értelmeznek.

A focihírekéről szóló tudományos irodalomban gyakran felbukkan az a tézis, hogy a szurkolótábor az a hely, amely különösen felerősíti az etnikai és osztálykülönbségeket, hogy ezáltal is fenntartsa a rivalizálást és a szembenállást (Armstrong-Giulianotti, 2001, Dunning, 1998, Giulianotti, 1999). Egyetértek annyiban, hogy a kolozsvári két nagy klub, az Universitatea és a C. F. R. szurkolótábora ezt a mintát követi, de hozzátesszem, hogy, noha a C. F. R.-nek etnikailag vegyes a szurkolótábora, va-

lahogy mégiscsak megtalálják a módját, hogy az etnikai ellentétet félretéve együtt szurkoljanak a csapatukért. Ezért úgy érvelnék, hogy a focidrukker-csapatok tanulmányozása segít rávilágítani az etnicitás és az osztály közötti metszéspontokra is.

Giulianotti azt mondja, hogy az egyik legintenzívebb versengés a focidrukkerek között akkor alakul ki, amikor két csapat képviseli ugyanazt a várost, és szurkolóik állandóan azon vitatkoznak, hogy melyikük méltóbb erre, illetve melyikük szerzett fennállása óta nagyobb érdemeket. Tekintve, hogy mind az Universitatea, mind pedig a C. F. R. hosszú múltra tekint vissza¹, lehetne úgy érvelni, hogy ez a kétklubos felállás jellemzi a várost a 20. század eleje óta. De ha figyelembe vesszük a két klub eredményeit és népszerűségét, akkor azt kell mondanunk, hogy legalábbis a második világháború utáni időszakban az Universitatea volt Kolozsvár legrepresentatívabb csapata. A C. F. R. mostani sikere felbolygatta Kolozsvár egész szurkolóközönségét.

Meg szeretném mutatni, hogy legalábbis városi szinten a gazdasági érdekek és a nacionalista politika furcsa keveréke hozta ezt az eredményt. Egyfelől az 1990-es években a focira Romániában is úgy tekintettek, mint jövedelmező befektetésre, ami illeszkedett a nyugat-európai folyamatokba. Másfelől viszont ugyanezt az időszakot markáns nacionalista politikai diskurzus és cselekvés jellemezte, ami Kolozsváron azt jelentette, hogy túlhangsúlyozták a város román jellegét, miközben megpróbálták „lefokozni” a magyar múltat és jelent. Ebben a kontextusban nem volt meglepő, hogy amikor egy magyar üzletember kívánt befektetni az Universitateába (amire úgy tekintettek, mint a román Kolozsvár szimbólumára), a város elutasította az ajánlatot. Ezután fordult a befektető a C. F. R. felé (amit viszont gyakran a kolozsvári magyar kisebbséggel azonosítottak), megteremtve a csapat sikerének anyagi alapját, és új teret nyitva a kolozsvári drukkereknek.

Tanulmányomban azt állítom, hogy a C. F. R. fociklub lelkesítő eredményei és magasabb játékminősége elsősorban a román középosztályhoz tartozó drukkereket tudta újonnan megszólítani, akiket kiábrándított az

¹ C. F. R. klub (a Román Vasutak rövidítése) az 1907-ben alapított K.V.S.K.-ra (Kolozsvári Vasutas Sport Klub) vezeti vissza az eredetét. Az Universitateát (Egyetemet) 1919-ben alapították.

Universitatea drukkereinek az 1990-es években felvett „ultra” stílusa² (az utóbbiak főleg munkáskörnyezetből jöttek). Ezek az új drukkerok „politikailag korrekt” attitűdöt vettek fel a kisebbségekkel szemben, elfogadva a különbséget és a sokféleséget, amivel valószínűleg kifejezték ellenszenvüket a helyi román politikai vezetők és az Universitatea-drukkerek szélsőségesen nacionalista megnyilvánulásai iránt. A C. F. R. magyar szurkolói a maguk részéről viszont megpróbálták „lefokozni” az etnikai dimenziót, elismerve a kolozsvári nyilvános tér román jellegét, és arra törekedtek, hogy közös és nem ellentétes identifikációs eszközöket alakítsanak ki a C. F. R.-drukker románokkal. A két folyamat által kreált társadalmi térben megfigyelhetjük a különböző etnikumok, különböző csoportok közös cselekvését, illetve azt, hogy a kollektív akció megengedi az együttes cselekvést, és integrálja a két csoport közötti ellentéteket.

Mielőtt rátérnék a kolozsvári „focitérkép” (Giulianotti, 1999) elemzésére, az alábbiakban szeretném világosan kifejezni a már érintett elméleti téziseket.

Etnicitás, osztály és a foci-szurkolótábor Kolozsváron

Az erdélyi régió középpontjában elhelyezkedő Kolozsvárnak viharos történelme volt, amely erősen befolyásolta etnikai és osztályösszetételét. Ezek a folyamatok közvetlenül érintették a fociklubokat és szurkolótáborukat, amint a 20. század elején a foci megjelent a régióban. Ahogyan Ben-Porat megmutatja, az osztályképződés és a nemzetépítés folyamatai szorosan összefüggnek egymással, több ponton érintkeznek, és kölcsönösen befolyásolják egymást (Ben-Porat 1986). A 19. század végének politikáját Kolozsváron erősen befolyásolták a magyar asszimilációs törekvések, amelyek különösen láthatóak voltak az oktatási rendszerben (Brubaker 2006, 94-95). De a román diákok is elég nagy létszámban voltak jelen ahhoz,

² Podaliri és Balestri (In: Brown, 1998a) szerint az ultrák egy ifjúsági szubkultúrát képviselnek. Az ultrás drukkerok a következő sajátosságokat mutatják: a stadion széleit foglalják el, hajlanak az ellenféllel szembeni erőszakra, dobokat, zászlókat, táblákat, füstöt és egyéb megkülönböztető jelzéseket használnak kedvenceik támogatására, és a tagok gyakran találkoznak egymással, hogy megbeszéljék a soron következő akciókat.

hogy támogassák a nacionalista akciókat (Brubaker 2006, 92). A század végére az egyetemen összpontosuló értelmiségi csoport mellett – ami a második legnagyobb egyetem volt Magyarországon – megjelent a modern munkásosztály, amely kialakulását elsősorban a vasúthálózat fejlődésének és az újonnan alapított gyáraknak köszönhetette. A vasúti munkások 1907-ben megalapították a K. V. S. K.-t (Kolozsvári Vasutas Sport Klub), a mai C. F. R. elődjét (Caile Ferate Romane – Román Vasutak).

Giulianotti (1999) sorba veszi a világfoci történetének nagy átalakulásait a kezdetektől, és megállapítja, hogy az államépítés, az urbanizáció és az iparosítás mind nyomot hagytak a „focitérképen” a szervezés és a szurkolótábor vonatkozásában. A 20. század folyamán háromszor is változott a Kolozsvár feletti állami fennhatóság, és az 1960-as évek végétől erőltetett iparosítás és urbanizáció zajlott le Romániában (lásd Brubaker, 2006; Petrovici, 2006). Ezen folyamatok legfőbb és legláthatóbb eredménye a város növekedése és az etnikai egyensúly változása volt. Az évszázad végére 50 ezerről 318 ezerre nőtt a lakosok száma, miközben a románok aránya az 1910-es 12,4%-ról 2002-re 79,4%-ra emelkedett. Ezzel párhuzamosan a magyarok aránya az 1910-es 83,4%-ról 19 %-ra csökkent (Brubaker 2006, 93). A puszta számok mellett azonban érdemes áttekinteni a nemzetépítés és az osztályképződés nagy folyamatait, valamint a foci megjelenését és helyszíneit.

Az 1918-as változás a román nacionalista politika kezdetét jelentette a városban. Az új adminisztrációnak az jelentette a fő problémát, hogy, miközben „magában Erdélyben jelentős volt a román többség, az erdélyi városokban és az urbánus középosztály soraiban kisebb volt a román jelenlét; ezt a nemzeti politikának és gyakorlatnak kellett helyrehoznia” (Brubaker 2006, 97). A foci kezdetektől fontos szerepet játszott ebben a folyamatban, de amikor az egyetem 1919-ben „újra megnyitotta kapuit, mint román intézmény” (Brubaker 2006, 98) már volt egy focicsapata: az Universitatea. Noha adminisztratív eszközökkel igyekeztek romanizálni Kolozsvár nyilvánosságát, 1939-ig Brubaker szerint folytatódott „a helyi gazdasági és (bizonyos tekintetben) kulturális élet magyar dominanciája” (2006, 101). Így tehát a második világháború kitöréséig Kolozsvár társadalmi struktúráját az állam emancipációs törekvései ellenére még mindig az az etnikai választóvonal jellemezte, amely egybeesett a fent leírt osztályhelyezettel.

Az „okkupáció” évei alatt, ahogyan a románok hívják az 1940 és 1944 közötti időszakot, amikor Erdély egy részét visszacsatolták a magyar államhoz, történt egy nagyfontosságú esemény, amelyet sokáig emlegettek az Universitatea-drukkerek. Mivel a magyar állam a visszájára fordította a román uralom alatt követett nemzeti politikát, a román egyetemet csapatával együtt Sibiuba „száműzték” (Brubaker 2006, 103). Még gyökeresebb változásokat hozott a kommunista rezsim berendezkedése Romániában a háború után. Az erőltetett iparosítás politikája azt jelentette, hogy az 1970-es évekre a kolozsváriak 40%-a ipari munkásként dolgozott (Brubaker 2006, 113). Az új munkások többsége etnikai román volt, aki falvakból vagy az elmaradottabb keleti tartományból, Moldáviából költözött át Kolozsvárra. Ez a gyors átalakulás két fontos következménnyel járt Kolozsváron. Először, a kolozsvári magyarok úgy értelmezték ezt a politikát, mint kísérletet arra, hogy az állam romanizálja a várost, noha az állam számára a gazdasági célok voltak az elsődlegesek (Brubaker 2006). Másodszor, az óriási lakótelepek, amelyek általában csak az alacsony életszínvonalat tudták garantálni az új betelepülőknek (Petrovici, 2006), előrevetítették azokat a társadalmi problémákat, amelyek 1989 után jelentek meg a nyilvánosság előtt. A helyi politikusok fogékonysága a nacionalista retorikára 1989 után és a város „romanizálása” az egyik polgármester alatt „rásegített” arra, hogy a nacionalista diskurzus életképes és használható opcióként jelenjen meg az alsóbb osztályokba tartozó románok előtt (Lazăr, 2003).

A foci vonatkozásában a kommunista centralizáló logika jelentős hatást gyakorolt a román „focitérképre”. A bukaresti csapatok, különösen az erős állami intézmények fociklubjai, mint például a hadseregé (Steaua) és a rendőrségé (Dinamo) jóval 1989 után is hegemón helyzetben voltak a román versenyeken. Kolozsváron a kommunista időszakban az Universitatea maradt az egyetlen fontos fociklub, amelyet majdnem minden helyi drukker támogatott, miközben a C. F. R. alig tudta fenntartani magát. A 2000 utáni magyar befektetés a C. F. R.-be és a klub eredményei, valamint a városi tanács tulajdonában levő Universitatea gyenge teljesítménye okozta, hogy olyanfajta versengés kezd kialakulni a két szurkolótábor között, ami jellemző a „kétcsapatos” városokra (Giulianotti 1999; lásd Faje 2007).

A focidrukkerek fő jellemzőit általában az etnikai identitás vagy az osztályhelyzet összefüggéseiben igyekeznek megragadni a kutatók. A jelenleg elemzésére használt elméleti modellek azonban általában a kettő közül csak az egyikre koncentrálnak, és így figyelmen kívül hagyják az etnicitás és az osztály kölcsönhatásait a szurkolók különleges világában. A kolozsvári drukkerek körében végzett kutatásom azonban azt mutatja, hogy nagyon is szükséges hangsúlyozni ezeket a kölcsönhatásokat, ha meg akarjuk magyarázni a focival összefüggő jelenségek sajátosságait. Azt is szeretném megmutatni, hogy jobban megértjük magukat a jelenségeket, ha feltárjuk a kapcsolatot a focidrukkerek és a szélesebb etnikai és osztályfolyamatok között, amelyek a partikuláris helyszíneket alakítják.

A sporttal foglalkozó szociológiai és antropológiai irodalom arra kényszerül, hogy hosszasan bizonygassa: a társadalmi valóság ezen szegmense a kutatás legitim témája lehet. Nagyon is gyakran kell vitatkozni azzal az elterjedt nézettel, hogy a „sport lényegében ártatlan és felszabadító; úzni élvezetes, de tanulmányozni haszontalan” (MacClancy 1996, 1). A sporttanulmányok terén a focidrukkerek viselkedése volt az első olyan téma, amellyel komolyan foglalkoztak a társadalomtudósok, különösen az Egyesült Királyságban, ahol a szurkolók „futball huliganizmusként” definiált erőszakos viselkedése hatalmas politikai, társadalmi és médiafigyelmet kapott, és így mintegy legitimálta az akadémiai érdeklődést (Giulianotti 1999, 39). Ahogyan Giulianotti (1999) rámutat, az erőszak az 1960-as évektől az 1990-es évek elejéig a témával foglalkozó kutatások fókuszában maradt. Csak a közelmúltban született munkák nyitották szélesebbre az elméleti és empirikus perspektívát.

A sport és az etnikai identitás közötti kapcsolatot elemezve MacClancy (1996) arra a következtetésre jut, hogy a sport és a hozzá kapcsolódó tevékenységek „az identitás járművei”, amelyek lehetőséget adnak új társadalmi identitások kialakítására és az identitás jelzésére. Ugyanő hangsúlyozza, hogy a „sport sokakban tudatosítja az etnikai vagy nemzeti hovatartozást és erősíti a csoporttudatot” (MacClancy 1996, 9). Giulianotti a foci világot alakító küzdelem és versengés viszonyairól írt elemzésében azt mondja, hogy a fociklubok nagy szerepet játszanak a „kulturális identitások” kialakításában (1999, 10). Emellett hangsúlyozza a focinak azt a potenciálját, hogy erősítse az emberek egy specifikus helyhez való kötődését, és így növelje az egyes csoportokon belüli szolidaritást (Giulianotti

1999, 14). A munkák több empirikus példát felhoznak, de céljuk nem a koncepció finomítása és továbbfejlesztése, hanem a kifejtett elmélet igazolása. Ugyanez igaz az osztályhelyzetet középpontba állító tanulmányokra (lásd Moor, 2007).

Ezt a megközelítést kritizálja Moor (2007), aki szerint át kell gondolni az „osztály” koncepciójának használatát. Moor azzal kezdi, hogy „a kortárs tanulmányokban különböző definíciói vannak az osztálynak”, és „ezeket ritkán vizsgálják meg közelebbről” (Moor 2007, 129). Elismerve a drukerek osztályhelyzete vizsgálatának módszertani nehézségeit, Moor azt mondja, hogy a sportkutatók többnyire az osztály redukcionista koncepciójával operálnak, és nem képesek megragadni a tanulmányozott jelenség komplexitását (Moor 2007). Ez a kritika, a kolozsvári kutatás tapasztalatait is figyelembe véve, arra int minket, hogy az osztály átfogóbb meghatározásait keressük a szurkolótáborban.

A kolozsvári foci világában zajló komplex folyamatok lehetőséget adnak arra, hogy az identitás, etnicitás és osztály mai elméleti eredményeinek összefüggéseiben ragadjuk meg az etnikai és osztályviszonyok dinamikáját a drukerek körében. Szeretném röviden bemutatni Stuart Hall és Rogers Brubaker téziseit, amelyek segítenek megérteni Kolozsvár problémás etnikai identitását (Lazăr, 2003). Hall relációs felfogása megengedi, hogy explicite problematizáljam az etnicitás és az osztály viszonyát a foci kontextusában. Hogy jobban megvilágítsam a kapcsolatot, bemutatom Kalb elméletét, mielőtt rátérek a focicsapatok történetének tárgyalására.

Brubaker azon kísérlete, hogy a „csoportizmus” kritikájának segítségével gondolja át az etnicitást, az identitás diszkussziójával együtt megpróbálja analitikusan tisztázni a fogalmakat. „A csoportizmus”, vagyis az a hajlam, hogy a „belsőleg homogén és külsőleg elhatárolt csoportokat [...] tekintsük a társadalmi élet alapegységeinek, a társadalmi konfliktusok főszereplőinek és a társadalmi elemzés alapvető egységeinek” (Brubaker 2004, 8) az etnikai tanulmányokban azzal a negatív következménnyel jár, hogy objektivizálja a megmagyarázandó jelenséget: a társadalmi csoportok etnikai csoportokként való kikristályosodását.

Brubaker szerint a megoldást az jelenti, hogy az etnicitás szubsztanciaként való felfogásától el kell mozdulnunk egy relációs szemlélet felé. Ahelyett, hogy a csoportok lényegi tulajdonságaként kezelnénk az etnicitást,

Brubaker szerint „gyakorlati kategóriákban” kell azt megragadnunk, „cselekvésekben, kulturális idiómákban, kognitív sémákban, diszkurzív keretekben, szervezeti rutinban, intézményi formákban, politikai projektekben és véletlen eseményekben”. A fő elemzési kategória a „csoporttudat” legyen, és ne a „csoport” (2004, 11). Olvasatomban Brubaker megközelítése sokban hasonlít Hall identitás-felfogására, ami diszkurzív gyakorlatok és szubjektivitások artikulálását jelenti az „interpelláció” folyamatán keresztül (Hall, 1996a). Erre utal, hogy sok olyan stratégia és mechanizmus, amelyet Brubaker megad az etnicitás definíciójához, ilyen artikulációt eredményez. Rögtön hozzá kell azonban tennünk, ahogyan Hall is teszi, hogy a diszkurzív gyakorlatok és szubjektivitások artikulációja nem a folyamat végét jelzi, hanem a folyamat egy adott pillanatát.

Stuart Hall úgy jut el az etnicitás kritikájához, hogy elemzi Anglia „fekete kulturális politikájának” a 20. század második felében bekövetkezett változásait (1996b, p.441). Hall támaszkodik sok Gramsci által kidolgozott koncepcióra, mint pl. a „hegemónia” fogalma, de új értelmezést is ad nekik. Amellett, hogy remekül illusztrálja elméleti téziseit, Hall „sűrített” szövege különösen az etnicitás meghatározása miatt érdekes. Hall azt írja, „az etnicitás fogalma elismeri a történelem, nyelv és kultúra szerepét a szubjektivitás és identitás konstruálásában, de ugyanakkor elismeri azt is, hogy minden diskurzus pozicionált, szituált, és minden tudás kontextualizált (1996b, 446). Ebből következik, hogy mi nem az „eticitást”, hanem az „eticitásokat” keressük, azokat a szubjektív identifikációs modalitásokat, amelyek képesek megragadni a létező alanyi pozíciók multiplicitását. Ebben az értelemben az etnicitás nem korlátozódik az etnikai hovatartozás kategóriájára, hanem kiterjesztett kategóriaként magába foglalja a különböző szinten (helyi, nemzeti, globális) és különböző társadalmi választóvonalak (társadalmi nem, osztály, életkor, stb.) mentén operáló kötődéseket és kapcsolatokat.

Kolozsvár 20. századi történetében lejátszódó nagy átalakulások a közép-pontba állítják a város etnikai identitása, többségi-kisebbségi arányai és osztályösszetétele közötti kapcsolatokat. Noha gyakran hangsúlyozzák ezen koncepciók diszkurzív dimenzióját, az mégsem elegendő ahhoz, hogy megmagyarázzuk a fenti kategóriákban megfogalmazott, illetve a nevükben tett állítások multiplicitását. Emellett figyelembe kell vennünk a partikuláris társadalmi formációkban megjelenő „szubjektivitásokat”, ame-

lyek döntően formálják az identitásképzést és módozatait. Kalb erősen bírálja az antropológia kapitulációját olyan fogalmak előtt, mint a „diskurzuszus” és a „kultúra”, amikor azt írja, hogy az osztály „nem pusztán egy diszkurzív forma a sok között, egy lehetséges önértelmezés más önértelmezések között, amelyek az identitás szélesebb diskurzusain alapulnak” (2005, 110-111), hanem az a kategória, amely lehetővé teszi számunkra, hogy leírjuk a teljes erőteret, ami akkor keletkezik, amikor egyenlőtlen helyzetben levő, megosztott, nemegyszer szembenálló emberek csoportjai, akik különböző módon férnek hozzá a különböző erőforrásokhoz, megpróbálják túlélni, megérteni és reprodukálni kölcsönösen egymásba kapcsolódó életüket” (Kalb 1997, 6). Ebben a felfogásban az osztály kiterjesztett fogalmával van dolgunk, amelyik a mindennapi társadalmi viszonyok materializmusának hangsúlyozásával ellensúlyozza a kísértést, hogy csak „diszkurzív erőforrást” (Brubaker, 2006) lássunk az „identitásban” vagy az „etnicitásban”, amelyet az egyének véletlenszerűen alkalmaznak interakcióik során. Ebben az értelemben számos dinamikus identitás keletkezik az osztály és más identitásképző kategóriák metszéspontjában. A kolozsvári focivilág jó példa az ilyen dinamika keletkezésére. Hasonlóan ahhoz, hogy a két klub szurkolótábora eltérő módon tükrözte az osztálykülönbségeket, az etnikai, állampolgári és sportdiskurzust is különbözőképpen mobilizálták a specifikus, szituált identitások meghatározására.

Módszertan

Tanulmányom a kolozsvári focidrukkerekkel való közvetett és közvetlen érintkezés, kapcsolattartás eredménye egy kétéves kutatási időszakban. Két alkalommal végeztem terepmunkát a drukkerek között. 2007 márciusa és júniusa között kutatásom az Universitatea-drukkerekre fókuszált, noha akkor már elkezdtem a C. F. R.-ben is a terepmunkát. Elméleti érdeklődésem ekkor a versengés és a szimbolikus konfliktus vizsgálatára irányult a foci világának kontextusában (lásd Faje 2007). Jelenlegi témám az első terepmunka alatt kezdett kialakulni. Az etnicitás és az osztály kérdése minduntalan felbukkant az Universitatea- és a C. F. R.-drukkerekkel folytatott beszélgetések folyamán, és a kolozsvári két stadionban is világosan kifejezésre jutottak az ellentétek. Második terepmunkámat 2008 áprilisában folytattam a C. F. R. magyar drukkolói között. A terepmunka

alatt interjúztam, és megfigyeltem a szurkolók viselkedését a meccsek előtt, alatt és után és a hétvégi találkozók alatt. Amikor nem voltam a helyszínen, az Interneten követtem a kolozsvári szurkolók reakcióit (blogok és fórumok figyelése, újsághírek, stb.).

Második terepmunkám egybeesett a 2007/2008-as fociidény végével Romániában. Mivel a C. F. R. olyan jól játszott, és a bajnokság eleje óta szinte töretlen volt a diadalmenete, szurkolói lelkesedése a tetőpontra hágott. Úgy tűnt, hogy ez nem alkalmas idő arra, hogy az etnicitás és az osztály vitatott kérdéseit tanulmányozzam. De amikor megérkeztem Kolozsvárra, vészesen csökkent a C. F. R. előnye a nemzeti bajnokságon, és az első meccs, amire kimentem, a csapat vereségével végződött. A szurkolók természetesen hosszan vitatták az eseményt. Úgy döntöttem, hogy a korábban már megismert kapcsolataimon keresztül szerzek új interjúalanyokat. Azt is elhatároztam, hogy olyan célszemélyeket keresek, akik hosszú ideje drukkolnak a C. F. R.-nek, vagyis legalább azóta, hogy megalkult a C. F. R. magyar szurkolócsapata. Ez azt jelenti, hogy a hat interjúalany, akikkel hosszú interjúkat készítettem, idősebb volt, mint a csapat átlagéletkora. Ez azonban előnyt is jelentett, mert korábban mindegyikük kijárt az Universitatea meccseire, szurkoltak a csapatnak, és pontosan követték a C. F. R. felemelkedésének állomásait. Hasonlóan előnyt jelentett, hogy a szurkolókkal elutazhattam legalább három, nem hazai pályán játszott meccsre, illetve elmehettem a találkozókra. A hosszú út alatt sokukkal nyílt alkalmam hosszabb beszélgetésre, illetve megfigyelhettem interakcióikat és tevékenységeiket. A kutatásban felhasználtam tizenöt korábbi interjúmat (tíz az Universitatea-drukkerekkel, öt pedig a C. F. R. román szurkolóival készült).

Az adatok elemzésekor kétféle módszertant alkalmaztam. A város, a fociklubok és a szurkolótáborok történetéhez felhasználtam a szakirodalmat, amelyet egyes események vonatkozásában kiegészítettem az interjúalanyok visszaemlékezésével. Elemzésemhez a Strauss és Corbin (1998) által kifejlesztett *grounded theory* megközelítés áll a legközelebb. Az előre meghatározott témák mellett (lásd Patton 2002) elegendő teret engedtem az interjúalanyoknak a szabad beszélgetésre. A szurkolókkal folytatott informális beszélgetések során is állandóan merültek fel új témák. Alanyaimat megkértem, hogy irányítsanak el másokhoz, akik új információt tudnak adni a felmerülő témákról, amit ők készségesen meg is

tettek. Az adatgyűjtő folyamat során új kérdéseket dolgoztam ki, és finomítottam interjúzási technikámat, az interjúalanyok által használt kategóriákhoz igazítva a saját kategóriáimat. A fogalmak közötti viszonyt az utóbeszélgetések során ellenőriztem az interjúalanyokkal. Hogy illusztráljam, milyen összefüggésben látják a szurkolók a felmerült témákat és kategóriákat, hosszan idézem azokat az interjúrészleteket, amelyeken értelmezésem alapul.

A következőkben tárgyalom a C. F. R. felemelkedésének a kolozsvári focivilágra és az Universitateára gyakorolt hatását. Ezután elemzem a két focicsapat versengő viszonyát, és azt, hogyan használják a szurkolók az etnikai és az osztálydimenziót ebben a versengésben.

Változó lojalitások

A kolozsvári focira jellemző nagy átalakulásokat, amelyek a C. F. R. diadalában kulmináltak, a város két fociklubjának erőviszonyaiban bekövetkezett erőteljes változások kísérték. A kolozsvári „focitérképet” (Giulianotti, 1999) éppen ezen elmozdulások és átalakulások okán érdemes tanulmányozni. Néhány év leforgása alatt a város tanúja lehetett egy hagyományos klub hanyatlásának, és egy váratlan rivális diadalának. Ez erőteljes versengéshez vezetett a két csapat szurkolótábora között, amelyet nem ritkán erőszakos cselekmények kísérték – nyilvánvalóan nem függetlenül az etnikai és osztályellentétek kontextusától. Figyelembe véve, hogy a meccsek olyan helyszínt kínálnak, ahol különösen élesen nyilvánulnak meg a társadalmi különbségek mint az etnicitás, az osztály, vagy a helyi és regionális kötődések (Dunning 1998; Giulianotti 1999), a fejezet egyik fő argumentuma, hogy a C. F. R. felemelkedése új identifikációs kategóriát jelentett a kolozsvári drukkerék számára. A kategória köré csoportosuló lojalitásokat és szenvedélyeket nem csak a klub mai sporteredményei magyarázzák; megértésükhöz figyelembe kell vennünk a város etnikai és osztályhátterét és a társadalmi különbségek körüli politikai-társadalmi diskurzus egészét. Elemzésemben a focistadion tere úgy jelenik meg, mint az a nyilvános tér, amely a város szintjén mobilizálja az etnikai és osztályellentétek kifejeződését.

A szocialista és posztoszocialista időszakban, egészen a 2000-es évig az Universitatea a kolozsvári szurkolók első számú kedvencének számított.

A klub otthonának számító „Ion Moina” stadion, amelyet az 1960-as években építettek, és több mint 30 ezer ember befogadására alkalmas, földrajzilag is szimbolikus helyzetben van, mert közel fekszik a városközpont-hoz. Maga a klub a kommunizmus bukásáig az egyetemhez kapcsolódott, és ez a szimbolikus kötelék máig fennmaradt, noha ma a város igazgatása alá tartozik. A drukkerék számára az Universitatea így „örök időkre” összekapcsolódott Kolozsvárral, és ez adja a szemükben a csapat igazi egyediségét. A versenytárs C. F. R. viszont annyira „alulról” indult, hogy sokáig az anyagi túlélésért kellett küzdenie. Története során a klub neve hétszer változott, és többször nagyon közel járt a teljes megszűnéshez. Eredményei sem voltak túl fényesek: a második és a harmadik osztályban játszott Romániában. Az igazi fordulópontot a klub hányatott történetében a 2000/2001-es év jelentette, amikor egy kolozsvári magyar üzletember, miután hiába próbálta megszerezni az Universitateát, a C. F. R. felé fordult, és bejelentette a klub fejlesztésére vonatkozó ambiciózus terveit.

A C. F. R.-be való magyar befektetés történetének egyes részleteit ma is homály fedi. A C. F. R. jelenlegi tulajdonosa csak 2008-ban beszélt nyilvánosan a témáról, elismerve, hogy először az Universitateát akarta megvenni, de a „tranzakció nem volt lehetséges”.³ Ez az információ ismert volt a város focidrukkerei körében, akik szerint etnikai hovatartozása és a magyar cégekkel való üzleti kapcsolatai miatt utasította el a város a befektető ajánlatát. A szurkolók és az Universitatea-klub közötti kapcsolat-tartásért felelős interjúalany, egy 35 éves autókereskedő a következőket mondta erről:

Nem tudom, hogy ezt már hallotta-e, de P. először az Universitateát akarta megvenni. A városi politikusok nem akarták, hogy ő irányítsa a klubot. [...] Van ebben egy etnikai dolog is. Ha megnézi a C. F. R. szponzorait: ott van P., ott van az Energobit, azok is magyarok, ott van a (?) Invest, azok is, szóval van itt egy etnikai dolog... Mit mondjak, a helyi gazdagoknak csípi a szemét a C. F. R., mert mind összefogtak P. ellen. Nem tudom, hogy tudja-e, de volt egy árverés egy új plázára, amit P.-nek kellett volna megnyernie, ha azt nézzük, mennyi pénzt aján-

³ Román nyelven lásd: <http://www.prosport.ro/fotbal-intern/liga-1/paszkan-candam-intrat-in-fotbal-vroiam-sa-cumpar-u-cluj-2620117>.

lott, de a város összefogott ellene, és D.-nek adták, csak hogy megmutassák, hogy P. nem vehet meg mindent, már megvette azt a telket is, ahol az új Pólust építik.
(Andrei, 35, Universitatea-drukker)

A C. F. R.-szurkolók hasonlóképpen tisztában voltak a fenti pillanat fontosságával, és hangsúlyozták, milyen pénzek forogtak kockán az Universitatea-klub megvásárlásának kapcsán. Az egyik C. F. R.-drukker a következőképpen látta a helyzetet:

A helyi tanácsot nem érdekli, hogy eladják-e a klubot [az Universitateát], állandóan arról beszélnek, hogy kellenének a befektetők, de az igazi pénz, ezt mindenki tudja, a stadionban van, ami ott van a város közepén. N. [a városi tanács elnöke] már régóta arról álmodik, hogy oda is felépítenek egy plázát. Nem is akarok belegondolni, mennyit ér ott a telek, de ilyen érdekek miatt tették tönkre a klubot. Ezért sajnálom, hogy P. végül nem az Universitateát választotta, jobb lett volna Kolozsvárnak, természetesen a C. F. R.-nek nem, de Kolozsvárnak igen, 30-40 ezer ember is bármikor eljött volna a stadionba, nekünk ezért még dolgoznunk kell.

(Marius, 31, C.F.R.-drukker)

Mind az etnikai, mind pedig a gazdasági érveket a helyi nacionalista politika szélesebb kontextusában kell szemlélnünk. Abban az időben, amikor a befektetés megtörtént, a várost erőteljesen dominálta a kolozsvári polgármester által gerjesztett szélsőséges nacionalista diskurzus (lásd Brubaker 2006; Faje 2007). Gazdasági értelemben ez azt jelentette, hogy elvben legalábbis erősen támadták a külföldi tőkét, különösen azt, amelyik, úgymond, magyar érdekeket szolgált. „Nem árusítjuk ki az országunkat” – hangoztatta a polgármester, és sok más román politikus, ami később olyan fogalomná vált Kolozsváron, amelyik állandóan emlékezteti a lakosokat erre az időszakra.

A befektetést követő időszakban paradox események zajlottak: a főleg értelmiségiek és diákok által támogatott Universitatea egyre inkább a kolozsvári lakótelepeken élő, munkásosztálybeli fiatalok csapata lett, míg a hagyományosan a kolozsvári munkások és magyarok klubjának számító C. F. R. a középkorú és középosztálybeli román és magyar drukkerok kedvencévé avanzált. A városi diskurzus szintjén az osztálykülönbségek

az urbánus/vidéki ellentét formájában jelentkeznek, legalábbis a régi kolozsváriak körében. Ez a város térbeli elrendezésében is megmutatkozik: a régi kolozsvári városrész elkülönül az „új” szocialista lakótelepektől (Lazár, 2002). Ahogyan Brubaker (2006) megjegyzi, az urbanizáció folyamata etnikai köntösben is jelentkezett: mivel az újonnan betelepülők románok voltak, megjelenésük fenyegetést jelentett a város magyar jellegére. A focidrukkerek számára a lakóhely sokat elárult egy szurkoló klubpreferenciájáról, etnikai identitásáról, osztályhelyzetéről és lehetséges egyéni viselkedéséről. A K. V. S. K., vagyis a C. F. R. magyar szurkolóinak vezetője a következőket mondja arról, hogyan látják a régi városlakók a város és a fociklubok átalakulását

Az 1990-es években kijártam az Universitatea meccseire is, mert az Universitatea is egy kolozsvári csapat, és soha nem gondoltam volna, hogy ennyire erős lesz a gyűlölet a két szurkolótábor között. Ha őszinte akarok lenni, az egész dolog elképzelhetetlennek tűnt. Ez akkor kezdődött, amikor a szurkolók radikalizálódtak. Sok régi U-s drukker ismerek, akikkel ma is találkozom és tudunk beszélni egymással. De egyre inkább előtérbe kerül egy másik generáció, akik a Kárpátok túlsó oldaláról jöttek [Moldávia régiójából], és most a város peremterületét lakják. Iris, Groapa, Manastur – mindenki tudja, miért épültek ezek a lakótelepek: azok számára, akiket erőszakkal vagy néha rábeszéléssel hoztak Kolozsvárra az 1960-as és 70-es években, hogy feltöltsék a munkáslétszámot. Sajnos, egyre inkább ezek dominálják az Universitatea táborát, és vannak nagyon jó barátaim, régi Universitatea-drukkerek, akik inkább a lelátók túlsó felét foglalják el, hogy ne is kelljen az újakkal találkozniuk. A régi drukkerek között egyáltalán nem olyan hűsbavágó kérdés, hogy U-drukker vagy, vagy C. F. R.-drukker.

(László, 38, C. F. R.-drukker)

A másik oldalon azonban az újonnan jöttek hasonlóképpen tisztában vannak marginális helyzetükkel, és hasonló megkülönböztetéseket használnak, amikor meg kell határozniuk a városban elfoglalt helyüket. Amint az Universitatea szurkolócsapatának volt vezetője, egy 29 éves szobafestő és biztonsági őr narratívájából kiderül, a szurkolás olyan közösségi élményt nyújt a hozzá hasonlóan marginális helyzetben levő embereknek, amelyik segít nekik átvészelni a megélhetés nehézségeit egy bizonytalan társadalmi környezetben:

Hát, nem is tudom... itt, Groapăban, ahol az U. C. G. – Ultra Curva Groapa megalakult '97-ben, úgy látszik, hogy mi egy kicsit, egy kicsit rosszabbak vagyunk, agresszívabbak, de sokkal jobban összetartunk. Olyan, mintha egy faluban lennénk a város peremén, az embereknek sokkal több gondjuk van erre, szegényebbek. Mi mások vagyunk, mint a belvárosi kolozsváriak. Itt Groapában úgy élünk, mint egy nagy szomszédság, jobban összetartozunk, sokkal jobban érezzük magunkat együtt... ha elmegyünk szurkolni egy másik városba vagy stadionba, közel vagyunk egymáshoz... ha el akar kapni közülünk valakit a rendőr, nem sikerül, mert azonnal ott vagyunk, és nem hagyjuk a pácban; ugyanazt a kenyeret esszük, ha van pénzünk, mindig úgy számolunk, hogy mindenkinek jusson, szóval ez egy jó érzés, ha belegondolok, olyanok vagyunk, mint egy nagy család.

(Marcu, 29, Universitatea-drukker)

A C. F. R. jelenlegi eredményeit úgy tekintik, mint annak bizonyítékát, hogy nemzeti szinten ez a csapat kívánja képviselni Kolozsvárt, ami a foci versengő logikájában azt jelenti, hogy a C. F. R. el akarja „bitorolni” az Universitatea ezen hagyományos jogát. Ezért az Universitatea-drukkerek „újraírják” a két klub történetét. Érvelésükben nagy szerepet kap a nacionalista retorika, amely mintegy legitimálja az Universitatea fölényét a C. F. R. jobb sporteredményeivel szemben. Így tehát a nacionalista diskurzus „felhatalmazza” a marginális helyzetű embereket arra, hogy maguknak követeljék a város képviseletének jogát – legalábbis a foci világában:

Nekik [a C. F. R.-nek] nincsenek hagyományaik, és azt már az elején elmondom, hogy rosszul kezdődött a szereplésük... A második világháború alatt – nem vagyok sovíniszta, román vagyok, és büszke vagyok rá – szóval a második világháború alatt az Universitatea Cluj – nekem már az is jó érzés, ha kimondom, hogy Universitatea Cluj – szóval száműzték őket Sibiuba, és játszottak a román nemzeti bajnokságon, erre nagyon jó emlékezni, hogy a második világháború alatt játszottak a nemzeti bajnokságon...voltunk valakik...rászolgáltunk a tiszteletre, és az egész ország tisztelt minket, és ma is tisztelnek... De ők ott maradtak Kolozsváron, és magyar nevet vettek fel, KV... nem tudom, milyen Kolozsvár; szégyen, szégyen, szégyen! És most erre idejönnek, és kijelentik, hogy ők Ardeal lelke, hát ez nevetséges, kit hülyítene ez.

(Marcu, 29, Universitatea-drukker)

A helyi politikusok nem voltak restek kihasználni a fociban rejlő nagy lehetőségeket a helyi kötődések és a városi szolidaritás elmélyítésére (Giulianotti, 1999), mind az 1960-as években kezdődő erőltetett migráció folyamán, mind pedig az 1989-et követő választási kampányok alatt. Az első időszakban került sor az „Ion Moina” stadion modernizálására és kibővítésére. Minden idősebb interjúalanyom beszélt arról, hogy az Universitatea meccsei óriási tömegeket vonzottak a stadionba, noha a szurkolóknak akkor jobban vissza kellett fogniuk magukat (Faje, 2007). Ma mind az Universitatea, mind pedig a C. F. R. drukkerai rendszeresen kijárnak az előbbi csapat meccseire. Andrei a következőket mondta erről:

Az 1980-as évek óta járok ki az U [Universitatea] meccseire. A kommunizmus alatt nem volt más szórakozási lehetőség, abban az értelemben, hogy mindenki tudta: a TV-program nagyon rövid, a stadion meg biztosan megtelik, bár a szurkolás nem volt olyan, mint ma. Kicsik voltak az akkori szurkolótáborok (gale-riile)

(Andrei, 35, Universitatea-drukker)

A C. F. R. régi drukkerai is elmondják, hogy nézőként részt vettek az Universitatea hazai meccsein, erősen hangsúlyozva a különbséget az „ahogy akkor volt” és az „ahogyan ma van” között. Jellemző, hogy az elmúlt években megjelenő intenzív versengés fényében értékeli újra a tegnapot. Amíg semmi nem kérdőjelezte meg az Universitatea helyzetét a kolozsvári foci világában, addig a szurkolók által használt identifikációs kategóriák szinte nem tettek különbséget a kolozsvári (*clujean*) és az Universitatea-drukker között. Az Universitatea egyik volt edzőjének visszaemlékezése szintén illusztrálja a kategóriák összeolvadását, egészen a disztinkció megszűnéséig. A következőket írja a bécsi döntés által fémjelzett korszakról a második világháborúban, amikor Kolozsvár újra Magyarországhoz tartozott: „A száműzetés éve alatt Turdán játszottunk a 'Victoria' Cluj ellen. A játék előtt felmentünk a hegyre és lenéztünk Kolozsvárra. Úgy látta az ember a várost, mintha csak ott lenne a tenyerében. Valamennyien sírtunk. Csak még egyszer visszatérhetnénk és játszhatnánk az 'U'-ért!.. Az 'U' Kolozsvárt jelentette mindannyiunk számára, Kolozsvár pedig az 'U'-t! Ha azt mondtam, az 'U'-hoz tartozom, mindenki tudta, hogy kolozsvári vagyok; nem is volt más lehetőség” (Carjan 2004, 11).

Noha Brubaker (2006) dokumentálja Kolozsvár nyilvánosságának nacionalizálását 1989 után, nem megy bele mélyebben abba, hogy milyen társadalmi csoportokat ragadott meg legjobban a nacionalista retorika. Stuart Hall terminológiájában úgy lehetne átfogalmazni a kérdést, hogy a városban milyen társadalmi összetételű alanyok azonosultak a leginkább a román nacionalista diskurzussal. A szurkolás fontos színtere az ilyen kérdések vizsgálatának, mert a történelmi fociklubok egy sor szimbólumot, diskurzust és ideát mobilizálnak, amelyek válaszképpen megjelennek a nyilvánosság előtt. Már Lazăr (2003) megfigyelte az új román betelepülők fogékonyságát a polgármester nacionalista diskurzusára, amit a legnyilvánvalóbban a szavazati viselkedésük mutatott. Amint az Universitatea-drukkerek zászlói mutatják a C. F. R. elleni mérkőzéseken, a kolozsvári fociversengés mára erősen etnikai színezetű. A fiatal munkáosztálybeliek számára az Universitatea támogatása egyet jelent a román Kolozsvár támogatásával. A szurkolótábor így mély szomorúsággal tölti el a „magyarokkal” azonosított C. F. R. sikere, amely állandóan emlékezteti őket a saját csapatuk vereségére.

Az „etnicitás” jelenlegi diszkuszióját a drukkerek körében azonban hiba lenne abban az esszencialista felfogásban értelmezni, hogy itt két állandó, jól meggyökeresedett etnikai identitás, jelen esetben a magyar és a román közötti versengésről van szó. Noha a mindennapi életben heves érzelmi reakciókat váltanak ki ezek a kategóriák, a szubjektumok társadalmi pozíciója, osztályhelyzete is befolyásoló tényező, és felhívja a figyelmet a diskurzusok, eszmék és érzések multiplicitására, ami nem ragadható meg az exkluzív etnikai kategóriákban. Nézetem szerint Hall (1996b) „etnicitások” fogalma sokkal alkalmasabb a kolozsvári szurkolás etnicizálódásának magyarázatára, mint az etnikai identitás esszencialista felfogása. Miközben az Universitatea meccsein résztvevő magyar interjúalanyaim számára az etnikai szlogenek és kettőjük esetében legalábbis direkt konfrontálódás az identitásukat gúnyoló román szurkolókkal elegendő érvet szolgáltatott ahhoz, hogy búcsút mondjanak az Universitateának, azoknak a román drukkereknek, akik lelkesen támogatták a „magyar” C. F. R.-t, az osztályszempont volt az elsődleges döntésük kialakításában. Az utóbbiak, miután szóvá tették az Universitatea táborában bekövetkezett társadalmi változásokat, keményen bírálták az *ultrák* (lásd Podaliri and Balestri, 1998) stílusát jellemző verbális és sokszor fizikai

erőszakot vagy huliganizmust. Egyik interjúalanyom, egy nemzetközi biztosítótársaságnál dolgozó, 48 éves menedzser a következőben jelölte meg a C. F. R.-drukkerek fő célját: „Mi egy olyan csapat vagyunk, amelyik azt szeretné, ha a családok jól éreznék magukat a lelátókon. Ez összefügg az-
zal, hogy felvesszük a harcot a huliganizmussal, a vandál viselkedéssel a stadionban, stb.”. Amikor interjúalanyom elmondta a különbségeket a két szurkolótábor között, természetesen elfogult volt a saját csapata iránt; érdekes azonban, hogyan látta a társadalmi különbségek megjelenítését és felhasználását a versengésben:

És ha mi, [a C. F. R.-ben], ezt büszkén mondhatom, össze tudunk szedni egy csapat mérsékelt drukkert, sajnos, ha megnézi a másik oldalt [a folyó másik oldalát, az Universitateát], ott olyan figurák vannak, akiket én semmire nem becsülök... csak lealacsonyítom magam, ha többet beszélek róluk... Ha csak a vezetőjükre gondolok... egy olyan alak, aki híján van minden emberi tisztességnek. Csak annyit, hogy múlt héten valószínűleg személyesen is részt vett egy C. F. R.-drukker brutális megverésében. Maga köré gyűjtött egy sereg hozzá hasonlóan lúzer figurát (fără câpătâi). Tartok tőle, hogy elemi iskolázottságuk sincs... olyan emberek, akiknek fogalmuk sincs arról, mi az a csapatszellem.

(Marian, 48, C.F.R.-drukker)

A C. F. R. magyar drukkerai, akik régebben legalább kijártak az Universitatea meccseire, majdnem mind elmondták, hogy 2000 környékén tűntek fel mind gyakrabban az „Ion Moina” stadionban a magyarok ellen irányuló nacionalista szlogenek. Azt is hozzátették, hogy ez egybeesett azzal, amikor a peremvidékeken élő fiatalok kezdték el dominálni az Universitatea szurkolótáborát. András, aki az 1980-as években maga is játszott az Universitateában, és ma egy multinacionális cég regionális igazgatója, azt mondta, hogy először nem vette komolyan a szlogeneket, de soha nem ment ki többet az Universitatea-meccsekre, miután két fiatal megállította azzal, hogy „Hé, magyar (*ungure*), te nem ide tartozol! Maradj inkább otthon!” Ezek a „csavargók” meggyőzték arról, hogy nem érdemes felvenni a kesztyűt, és ahogy tehette, sürgősen csatlakozott a C. F. R. alakuló szurkolócsapatához.

Így tehát a C. F. R. felemelkedése óta megfigyelhető a kolozsvári szurkolótábor polarizációja az etnikai és az osztályvonalak mentén. A C. F. R.

körül gyülekező csapat tudatosan is az Universitatea-drukkerekkel szemben határozza meg saját magát. Iskolázatlannak és erőszakosnak látják és láttatják őket, amivel szemben hangsúlyozzák a saját „civilizáltságukat”, ami szerintük jobban illik Kolozsvár városához. Az Universitatea-drukkerek nacionalista eszméinek „leleplezése” lehetőséget adott a C. F. R.-szurkolóknak, hogy saját magukat „jó állampolgárként” határozzák meg, akik politikailag korrekt magatartást tanúsítanak a kisebbségek iránt.

Következtetések

A dinamikus kolozsvári focivilág jó helyszínt kínál ahhoz, hogy megvizsgáljuk, hogyan működik az etnicitás és az osztály a szurkolók világában. A C. F. R. focicsapat feltűnése a nemzeti élvonalban és gyors sikere, amely a 2007/2008-as fociidény végén, a román nemzeti bajnokságon elért első helyezésben és a Román Kupa elnyerésében tetőzött, és a város leghíresebb csapatának, az Universitateának egyidejű hanyatlása és gyenge teljesítménye lehetőséget kínált a kolozsvári focidrukkereknek lojalitásuk megváltoztatására és egy másik csapat támogatására. Megpróbáltam megmutatni, hogy a két klub szurkolótáborának polarizálódását és az egyre kíméletlenebbé váló versengést nem lehet csak a C. F. R. jobb eredményei alapján megérteni. A két mai szurkolótábor társadalmi összetétele azt mutatja, hogy a kolozsvári társadalmat történetileg megosztó törésvonalak reprodukálódnak a lelátókon. Az Universitateát főleg a fiatal, munkásosztálybeli román férfiak támogatják, míg a C. F. R. jobban vonzza a középkorú, középosztálybeli drukkereket, románokat és magyarokat vegyesen. A két kolozsvári stadion tere olyan nyilvános térré vált, ahol kifejezésre jutottak a szurkolókat megosztó etnikai és osztályellentétek.

Az etnicitás és az osztály kölcsönhatása a szurkolók világában felhívja a figyelmet azokra a folyamatokra, amelyek a sport szféráján kívül zajlanak, és amelyek képesek mobilizálni a drukkereket, felkelteni a szenvedélyeket és az indulatokat, és rávenni az embereket arra, hogy megkérdőjelezzék az „establishment” ideológiáját. A focit és a hozzá kapcsolódó tevékenységeket tehát ne úgy fogjuk fel, mint a társadalmi valóság egy elkülönült területét, hanem mint olyan színteret, ahol a társadalmi megkülönböztetés törvényeivel is állandóan játszanak, vagy megpróbálják ki játszani őket. A kutatásból kiderül, hogy a focidrukkerek tökéletesen tu-

datában voltak a Kolozsvárra jellemző társadalmi és kulturális különbségeknek, és fel is használták őket egymás és az ellenfél identifikálására. Az identifikáció problémája egy etnikailag vegyes városban felveti a kérdést, hogy valójában mennyire meghatározó a szűken vett etnicitás a drukkek mindennapi viszonyaiban.

A C. F. R. magyar és román szurkolói közötti kapcsolatok elemzésével megmutattam, hogy a hasonló középosztálybeli háttérrel rendelkező emberek körében az etnicitás nem az egyetlen identifikációs tényező a drukkek között. Szemben azokkal a lokalitásokkal, ahol az etnicitás kulcsszerepet játszik a fociversengés kialakításában és fenntartásában, a kolozsvári C. F. R. szurkolótábora olyan helyszínt nyújt, ahol a polgári és klubpreferenciák fontosabb tényezők a versengés kialakításában, mint az etnicitás, olyannyira, hogy különböző etnikai identitású emberek is támogathatják ugyanazt a klubot. Miközben a román többség domináns helyzete kulcsszerepet játszik a városi nyilvános tér etnikai meghatározásában és kijelölésében, az identifikáció helyi eszközei határozottan segítettek egyfajta közösségi szellem kialakításában a különböző etnikai identitású drukkek között. Általánosabban, a helyi identitások ereje, amely összekovácsolja a C. F. R. szurkolóit, sokat elmond nekünk a kolozsvári társadalmi teret tagoló választóvonalakról. A „régikolozsváriak” és „az újonnan jöttek” közötti megkülönböztetés, amely diszkurzív szinten (is) reprodukálja a tényleges osztálykülönbségeket, erőteljesen strukturálja a városi társadalmi teret. Az etnicitás így nem az egyetlen differenciálási és identifikációs tényező, hanem csak egy, más faktorok között, amelyek együttesen operálva alakítanak ki különböző identitástípusokat.

Kutatási eredményeimnek két elméleti implikációja van. Először, megmutatom, hogy milyen elméleti előnnyel jár, ha a focielemzésekben az osztályt is bevezetjük az identitás tárgyalásába. Történetileg is tárgyaltam a kolozsvári társadalmat alakító osztálydinamikát, és megmutattam, hogyan produkálnak az osztályok egy meghatározott típusú szurkolótábort. Így tehát az osztály létre tud hozni specifikus típusú szolidaritásokat, és hozzájárul a homogén társadalmi terek kialakításához, amelyek segítik a tartós identitások fennmaradását. Emellett a kolozsvári szurkolótáborok polarizálódása az osztálykülönbségek mentén aláhúzzák az etnicitás és az osztály közötti komplex kölcsönhatásokat meghatározott lokalitások kontextusában. Ahelyett, hogy a társadalmi valóság két külön

területeként fognánk fel az osztályt és az etnicitást, elméletileg hasznosabb, ha a kettő közötti kapcsolatra koncentrálnunk, vagyis azt vizsgáljuk, hogyan etnicizálódnak az osztálykülönbségek, vagy hogyan jelentkeznek osztályellentétként az etnikai ellentétek. Ez a perspektíva lehetővé teszi, hogy felfedjük az osztály vagy etnicitás szélesebb kategóriái mögött rejtő többszörös szubjektum-pozíciókat (Hall, 1996b).

Másodszor, a kutatásban bemutatott összetett szurkolóidentitások azt mutatják, hogy az etnicitás, noha gyakran hangsúlyozott tényező, a valóságban ritkán jelenti az identifikáció egyetlen faktorát a drukkerék között. Az emberek használhatnak ugyan etnikai jelzőket a maguk és mások pozicionálására, de az identitásképzés folyamán mobilizálnak számos más társadalmi különbséget is. Ez emlékeztessen minket azokra a komplex kölcsönhatásokra, amelyek fennállnak az egyének mindennapi érintkezése folyamán használt különböző identifikációs kategóriák között, és egyúttal motiváljon is minket, hogy feltárjuk a különböző helyszíneken operáló distinkciók egész halmazát, ahelyett, hogy a „közhitnek” engedve rámutatunk egy-két jól ismert kategóriára, mint például az etnicitás vagy az osztály.

Kutatásom egy sor olyan kérdést is felvet, amelyeket az eddigi terepmunka alapján még nem tudok megválaszolni. Miután a helyi szinten zajló folyamatokra koncentráltam, figyelmen kívül maradt a román foci és a szurkolók világának regionális és nemzeti dinamikája. A szurkolók közötti országos szintű kapcsolatok feltárása teljes képet adhatna a létező versengésekről és szolidaritásokról. A foci intézményes struktúrájának elemzése tisztázhatná a szurkolók helyét is a román foci világában. A hivatalnokok, befektetők, edzők, játékosok, futballbírók és drukkerék mind részei egy hálózatnak, amely átfogja a román foci világot, és maga is függ az európai és nemzetközi jogi háttértől és sportélettől. Ha pontos képet akarunk kapni a játékról, nyilván szükség van a széles, globális dimenziók bekapcsolására a kutatásba. Nem utolsósorban részletesen meg kell vizsgálni a tőke hatalmát a focihelyszínek kialakításában. Amint a kolozsvári C. F. R. esete is mutatja, a klubba való óriási tőkeinjekció olyan változásokat okozott, amelyek messze túlmentek az üzlet határán. Egy későbbi kutatásnak kritikusan meg kell vizsgálnia a fociba befektetett tőke forrásait, a folyamatban részt vevő aktorokat, és végül a sportba (vagy más célokra) történő nagy tőkebefektetések társadalmi hatásait.

Irodalom

- Armstrong, Gary, Giulianotti, Richard. 2001. Fear and Loathing: Introducing Global Football Oppositions. In: Armstrong, Gary, Giulianotti, Richard (Eds.) *Fear and Loathing in World Football*. Oxford: Berg Publishers, p. 1-8.
- Ben-Porat, Amir. 1986. *Between Class and Nation: the Formation of the Jewish Working Class in the Period before Israel's Statehood*. New York: Greenwood Press.
- Brubaker, Rogers, Cooper, Frederick. 2000. Beyond „Identity”. *Theory and Society*, Vol. 29, No.1, p. 1-47.
- Brubaker, Rogers. 2004. Ethnicity without Groups. In: Brubaker, Rogers. *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, p. 7-27.
- Brubaker, Rogers, Feischmidt, Margit, Fox, Jon, Grancea, Liana. 2006. *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Cârjan, Ștefan. 2004. *Însemnări despre „U”*. Cluj-Napoca: Editura Eikon.
- Dunning, Eric. 1999. *Sport Matters: Sociological Studies of Sport, Violence and Civilization*. London and New York: Routledge.
- Fajó, Florin. 2007. „Cluj Is Us!”: Rivalry and Symbolic Conflict among Football Supporters in Cluj-Napoca. *Studia Universitatis Sociologia*, no. 2, p. 55-75.
- Giulianotti, Richard. 1999. *Football: A Sociology of the Global Game*. Oxford: Polity Press.
- Hall, Stuart. 1992. The Question of Cultural Identity. In: Hall Stuart, Held, David and McGrew, Tony. *Modernity and Its Futures*. Cambridge: Polity Press, p. 274-316.
- Hall, Stuart. 1996a. Introduction: Who Needs ‘Identity’? In: Hall, Stuart, du Gay, Paul (Eds.). *Questions of Cultural Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, p. 1-17.
- Hall, Stuart. 1996b. New Ethnicities. In: Morley, David and Chen Kuan-Hsing. *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*. London: Routledge, p. 441-449.
- Kalb, Don. 1997. *Expanding Class: Power and Everyday Politics in Industrial Communities, The Netherlands, 1850–1950*. Durham and London: Duke University Press.
- Kalb, Don. 2005. „Bare Legs Like Ice”: Recasting Class for Local/Global Inquiry. In: Kalb, Don, Tak, Herman. *Critical Junctions: Anthropology and History beyond the Cultural Turn*. New York, Oxford: Berghahn Books, p. 109-136.

- Lazăr, Marius. 2002. *Paradoxuri ale Modernizării. Elemente pentru o sociologie a elitelor culturale românești*. Cluj-Napoca: Editura Limes.
- Lazăr, Marius. 2003. CLUJ 2003 – The Metastasis of Ostentation: Black & White Illustrations of Tricolor Cluj. *IDEA*, No. 2-3.
- MacClancy, Jeremy. 1996. Sport, Identity and Ethnicity. In: MacClancy, Jeremy (Ed.). *Sport, Identity and Ethnicity*. Oxford: Berg Publishers, p. 1-20.
- Moor, Liz. 2007. Sport and Commodification: A Reflection on Key Concepts. *Journal of Sport & Social Issues*, Vol. 31, No. 2, p. 128-142.
- Patton, Michael Quinn. 2002. *Qualitative Research and Evaluation Methods*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Petrovici, Norbert. 2006. Socialist Urbanization in the Ceausescu Era: Power and Economic Relations in the Production of Habitational Space in Cluj. *Studia Universitatis Sociologia*, no. 1, p. 97-111.
- Podaliri, Carlo, Balestri, Carlo. 1998. The *ultras*, racism and football culture in Italy. In: Brown, Adam (Ed.). *Fanatics! Power, Identity and Fandom in Football*. London and New York: Routledge, p. 88-100.
- Strauss, Anselm, Corbin, Juliet. 1998. *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.

(Első megjelenés: *Eszmélet* 82, 2009. nyár – fordította Bartha Eszter)

Hamberger Judit

A „KULTURÁLT” ETNIKAI TISZTOGATÁS PÉLDÁI

A kitelepítés cseh módszerétől az asszimiláció szlovák módszeréig

Az etnikai tisztogatásnak a határfok és a gyorsaság tekintetében közismerten három fokozata van: a népirtás, egy etnikai- vagy népcsoport elűzése, valamint az asszimiláció. 1989 után Csehszlovákiában az etnikai tisztogatás legenyhébb, harmadik fokozata, az asszimilálás szándéka érhető tetten. Csehszlovákia megszűnte (1992. december 31.) után a két nemzetállami köztársaság, Csehország és Szlovákia közül az asszimilációs nyomást, amely elsősorban a magyar nemzeti kisebbség ellen irányul, az önálló Szlovák Köztársaság nemzetállami életében lelhetjük fel.

Az etnikai tisztogatás különféle fokozatai megtalálhatók mind az első Csehszlovák Köztársaság (1918–1938), mind az 1945 után létrejött Csehszlovákia (1945–1992) nemzetpolitikájában. A legkegyetlenebb fokozattal, a népirtással azonban, akár a cseheket, akár a szlovákokat tekintjük, nyilvánosan és állami szervezésben nem éltek. Sem a csehszlovák állam, sem a csehek, sem a szlovákok nem vádolhatók népirtással, azaz a más etnikumhoz vagy népcsoportához tartozó egyének tervszerű, átgondolt, központilag irányított és tömeges likvidálásával. De a csehszlovák állam 20. századi történetében voltak olyan időszakok, amikor a más etnikumok elleni cselekedetek között felfedezhetünk „népirtás-gyanús” akciókat. Ezek elsősorban a második világháború időszakában és közvetlenül a háború befejezése után következtek be.

A szlovákok esetében a népirtás-gyanús akciók az 1939. március 14. és 1945. április 4. között fennállt hitleri bábállam, a Jozef Tiso klerikális-konzervatív beállítottságú katolikus pap által vezetett Szlovák Állam idején a szlovákiai zsidó lakossággal szemben elkövetett tettek során következtek be. A kb. 66 ezer szlovákiai zsidó „arizálása” (vagyonuktól való megfosztása, s ezen vagyonok szlovák kézre való adása), majd deportálása során, egyéni és csoportos akciókban, zsidók életét is követelő erő-

szakoskodások zajlottak le. A zsidók elleni központilag szervezett akciók azonban nem a zsidóság kiirtására, hanem Szlovákiából való eltávolítására, Németországba való átszállítására irányultak. Tehát a szlovákok nem irtották a zsidókat, hanem – fizetség fejében – rábízták ezt a „feladatot” a náci Németországra. Maguknak a szlovák akcióknak közvetlenül csupán néhány áldozata volt.

A csehek esetében népiirtás-gyanús akcióknak tekinthetők a csehországi németek (összefoglalóan: a szudétanémetek) ún. „vad kitelepítése” idején, 1945 májusa és 1946 tavasza között elkövetett, bosszútól és haszonleséstől fűtött lincselések. Az 1946-ban szabályozott, immár tervszerű és „konszolidált” kitelepítés során a bevagonírozott vagy gyűjtőtáborokba kényszerített németekkel történt „balesetek” (rájuk gyűjtötták a táborn vagy a vagont) ugyancsak ebbe a kategóriába sorolandók. Ezeknek sok ezer áldozata volt. A pontos szám megállapíthatatlan, de az utólagos mérlegelések során, amint az ilyenkor lenni szokott, az egyik fél, a cseh minimalizálni, a másik, a német pedig maximalizálni igyekszik a lehetséges számokat: a kitelepítés közvetlen és közvetett áldozatait illetően a két oldal 6-16, illetve 200-300 ezer főről beszél.

Az első Csehszlovák Köztársaság esete az etnikai tisztogatással

A modern Csehszlovákia 1918 és 1920 között jött létre, demokratikus, köztársasági, haladó elveken és eszméken alapuló alkotmánnyal. Ez az alkotmány azonban magában foglalt egy etnikai tisztogatásként is értelmezhető nemzetpolitikai doktrínát, a csehszlovakizmus eszméjét. Az alkotmány az új államot a csehszlovák nemzet államaként fogalmazta meg, csak hogy ilyen nemzet nem létezett. A csehszlovák identitást nagyon kevesen vallották magukénak: az országot elsősorban cseh és szlovák, illetve német, magyar és ruszin nemzeti tudatú egyének lakták. A csehszlovakizmus doktrínáját mindenekelőtt a szlovákok nemzeti tudatának átformálására, mai fogalom szerint elnemzetietlenítésére használták. A csehek ezen a módon akarták egy új identitással, a csehesítés sajátos formájával „megajándékozni” a szlovákokat. Ezáltal szerették volna növelni saját nemzetük létszámát, s igazolni az új állam létjogosultságát a szövetséges hatalmak felé.

Az első csehszlovák köztársaság fennállásának 20 éve alatt a cseh politikai elit (köztük a két cseh államalapító, T. G. Masaryk és E. Beneš is) határozottan tagadta a szlovák nemzet önálló mivoltát. (Megjegyzendő, hogy a csehek hivatalosan csak az 1945-ben meghirdetett Kassai Kormányprogramban ismerték el a szlovák nép nemzeti egyediségét, sajátosságát, önálló nemzeti közösségként való létjogosultságát. Ez a megállapítás a korabeli magyar politikai elite és a korabeli magyar társadalomra is érvényes.) A csehszlovakizmus doktrínája jegyében és a csehesítés érdekében a közéletnek a nemzeti identitásra ható minden területén nyomás nehezedett a szlovákokra. Elsősorban – és kézenfekvően – a nyelvi alapú identitás csehesítésére törekedtek, ami nyomon követhető a közélet nyelvezetétől az oktatási nyelvhasználaton át a helyesírás szabályainak módosítását célzó törekvésekig.

Az új állam és alkotmány csehszlovakizmusa olyan erősen érvényesült, hogy a korszak két népszámlálása (1921, 1930) alkalmával nem is cseheket és szlovákokat számoltak össze, hanem kizárólag csehszlovákokat. Eszerint 1921-ben Csehszlovákia területén 13 millió lakos élt, akik közül 8 741 200 volt csehszlovák (Csehország területén 6 727 408, Szlovákia területén pedig 2 013 792). Ugyanekkor 3,2 millió németet és 644 ezer magyart számoltak össze (a többi a fennmaradó különféle nemzetiségek tették ki, köztük 100 ezer zsidó és kb. 80-90 ezer csehországi lengyel). Az 1930-as népszámlálás adatai szerint Csehszlovákiában 9 686 855 csehszlovák élt (ebből Szlovákiában 2 337 816), akik a lakosság 70,4 százalékát tették ki. A többiek a nemzetiségek voltak: a szlovákiai magyarok száma 571 952 volt (a szlovákiai lakosság 17,2 százaléka), a csehországi németeké pedig 3,2 millió (megjegyzendő, hogy a németek számát 3,2 és 3,5 millió közöttire szokták becsülni: 1938. szeptember 1-én, röviddel Csehszlovákia megszűnése előtt 3 389 156 németet tartottak számon az országban).

A csehek és szlovákok egységes nemzetként, csehszlovákként való feltüntetése az új állam szláv jellegét, csehszlovák nemzeti többségén alapuló karakterét volt hivatva alátámasztani, különösen azért, mert a német lakosság létszáma az állam egész fennállása idején jelentős mértékben (általában egymillióval fővel) meghaladta a szlovák lakosság létszámát. A következő, az 1940-es népszámlálásra már nem került sor, mert addigra az első csehszlovák köztársaságot a hitleri Németország szétzúzta.

1918 után tehát a csehszlovák állam az etnikai tisztogatás legenyhébb formáját, az asszimilálást ültette át a gyakorlatba, amely a németek és a magyarok elcsehesítését, elszlovákosítását célozta. Az alkalmazott eszközök legismertebbjai voltak: a nyelvhasználatot szabályozó előírások szigorítása, amelynek célja, hogy a „csehszlovák” nyelv legyen az egyetlen hivatalos és engedélyezett nyelv a közélet minden területén. Az állam területének közigazgatási beosztását többször átalakították abból a célból, hogy a köztársasági berendezkedés által gyakorolható demokratikus jogokat (a községi és területi önkormányzati lehetőségeket) a németek és magyarok minél kevésbé gyakorolhassák. A földreform a németektől és magyaroktól elkobzott földvagyonok csehek és szlovákok közötti szétosztását valósította meg. A gazdasági életet szabályozó előírásokba beépítették azokat a fékeket, amelyek kifejezetten a németek és a magyarok gazdasági erejét és lehetőségeit gyengítették, ugyanakkor a cseheket és a szlovákokat előnyökhöz juttatták. Tömegesen alkalmazták a telepítés (kolonizáció) politikáját, amelynek az volt a kifejezett szándéka, hogy a kompakt német-, illetve magyarlakta területeken csehek és szlovákok mesterséges településeit hozzák létre, hogy így törjék meg azok etnikai egységét. Létrejöttek az ún. kolóniák vagy telepes községek. Az asszimiláció leggyakrabban és legközvetlenebbül alkalmazott eszköze Csehszlovákiában is az iskolahálózatok újraszabályozása és az oktatás nyelvének módosítása: a korábbi német, illetve magyar oktatási nyelvű iskolák létszámát lecsökkentették, és előírták a csehszlovák nyelv oktatásának kötelezettségét.

A csehországi német területek türelmetlen és diktatórikus csehesítése ellen emelt szót az első köztársaság idején a közigazgatás irányításában részt vevő jelentős cseh értelmiségi, Emanuel Rádl, akit a negatív tapasztalatok annyira elkésérítettek, hogy több kötetre rúgó leírásaiban hozta a cseh társadalom tudtára, milyen rosszul, mennyire embertelenül és antidemokratikusan cselekszik, amikor így akarja asszimilálni a nagy tömegű német lakosságot. Sokszor hangsúlyozta, hogy e módszerek csak még jobban elidegenítik az első köztársasággal szemben amúgy is elutasító németeket és magyarokat.

Az első csehszlovák köztársaságot (1918–1938) a német és a magyar kisebbség (a német és a magyar állammal összhangban) nem fogadta el saját államának, mivel a korábban uralkodó többségi nemzet pozíciójából a nemzetiségi kisebbség pozíciójába csúszott le. A két, a saját helye-

tével folyamatosan elégedetlen és nyugtalan nemzetiség fentebb bemutatott magas aránya az első Csehszlovák Köztársaságban folyamatos belső feszültséget okozott, és a „csehszlovák” többségi nemzet állandó félelmét gerjesztette. Csehszlovákiára nemcsak belülről, hanem kívülről is (Hitler Németországa és Horthy Magyarországa részéről) nagy nyomás nehezedett, amely egészen az állam szétveréséig tartott.

1938. szeptember 30-án a nyugati (francia, brit, olasz) hatalmak a müncheni Egyezményvel (cseh megfogalmazásban: müncheni diktátummal) átadták Hitlernek Csehország németek által lakott területeit, a szudétanémet területeket. Ekkor a csehektől elvették területük 37, lakosságuk 36 százalékát. Az elcsatolt szudétanémet területeken 3,9 millió lakosból 855 ezer volt a cseh, az összes cseh lakosság 12 százaléka. A 855 ezres cseh lakosság felét a német birodalomhoz csatolt szudétanémet területekről részben elűzték, részben maguktól költöztek el. (Ez volt az első tömeges kitelepítés cseh területeken a 20. században.) 1938–1939-ben a belső cseh területekre tért vissza keleti irányból (Szlovákiából és Kárpátaljáról) kb. 130 ezer cseh, akiket a szlovákok (és a Magyarországhoz az első bécsi döntés alapján 1938. november 2. után visszajuttatott területekről a magyarok) „visszaküldtek” Csehországba. Ebben az időszakban a belső cseh és morva területek jelentős (etnikai tisztogatással egybekötött) belső vándorlás színhelyei voltak, mert a Hitler által elfoglalt szudétanémet területekről menekültek a zsidók is, meg a cseh és német antisziszta is. 1939. március 14-én a szlovákok létrehozták saját államukat, Hitler pedig megszállta a maradék Csehországot. A megmaradt cseh és morva területeken Hitler protektorátust hozott létre (Cseh-Morva Protektorátus), amely a második világháború végéig állt fenn. Így ért véget az első Csehszlovák Köztársaság.

A cseh nemzet a második világháborút nem túl nagy veszteséggel zárta. A csehek elsősorban a saját zsidó lakosságukat veszítették el (kb. 77 ezer embert), akik nagy része a náci koncentrációs táborokban veszett oda, és akik nagyobbik részének német volt a nyelve és a tudata is. Kb. 5 ezer cseh romát, és kb. 50 ezer olyan csehet veszítettek, akik a koncentrációs táborokban és a németországi munkaszolgálatban pusztultak el. A protektorátusi forma és a náci Németországnak a csehekkel szembeni bizalmatlansága miatt a csehek a náci megszállás idején nem voltak hadkötelesek, hanem munkaszolgálatot teljesítettek. Akik katonaként részt

vettek a második világháborúban, azok a német megszállás elől a szövetségesekhez elmenekült emigránsok voltak, és a szövetségesek oldalán vettek részt a harcokban.

A második Csehszlovákia és az etnikai tisztogatás két fokozata

A németek elűzése és kitelepítése, cseh rendezésben

Az Eduard Beneš vezette londoni emigráns csehszlovák kormány már 1940 óta készítette azokat a koncepciókat, amelyek a szudétánémetek legnagyobb részének Csehország területéről való háború utáni eltávolítását célozták. A legfontosabb indok az volt, hogy a szudétánémetek lényegében 1933 óta segédkeztek Hitlernek a Köztársaság szétverésében, s a csehországi szudétánémet, ún. Henlein-párt pedig Hitler törekvéseinek ötödik hadoszlopaként tevékenykedett. A legigazibb ok azonban az a mérhetetlen megaláztatás, a náciaktól elszenvedett azon megszámlálhatatlan sérelem volt, amit a német megszállás alatt a cseh társadalom megélt.

Az emigráns kormány a hazai ellenállás és a moszkvai kommunista emigráció vezetőivel való folyamatos egyeztetéssel, Sztálin akaratának és a háborús helyzetnek állandó kémlelése alapján, közösen döntött úgy, hogy a sok évszázados német problémát „végrelegesen megoldja”, s a németek millióit kitelepíti az országból. (Ugyanezt a sorsot szánták a magyaroknak is.) A végleges megoldást később indokolták a német megszállás által elszenvedett sérelmekkel, valamint azzal is, hogy a németek sodorták háborúba egész Európát. A náci Németország szörnyű bűntettei igazolták a kitelepítés gondolatának, a végleges megoldásnak a helyességét. A kitelepítési szándékot azzal is védelmükbe vették, hogy a németek bár bűntetteihez, a német népirtáshoz képest a kitelepítés enyhe, humánus büntetés. A kitelepítés „humánus” jellegének, objektivitásának igazolását szolgálja az a nyelvi leleményesség is, ahogyan e tettet fogalmilag megnevezik: odsun = eltolás, eltávolítás; vysídlení = kitelepítés, kiültetés; vyhnání = kiűzés, elzavarás, elűzés; transfer = elszállítás, átszállítás.

A németek és magyarok kitelepítése közös célja volt a cseh és szlovák vezetőknek. A két nép 1939 és 1945 között nem élt együtt, nem volt közös államuk, és hivatalosan nem is kedvelték egymást. De az említett politikai körök már a háború éveiben egyeztettek egymással, és már akkoriban (Moszkvában, 1943 és 1945 között) egyetértésre jutottak a tisztoga-

tás alapjául szolgáló közös programban, a Kassai Kormányprogramban. A hivatalosan 1945. április 5-én kihirdetett program az új Csehszlovákia felépítésének elveit tartalmazta, s magában foglalta azon intézkedések elvi kereteit is, amelyek azután a Szlovák Nemzeti Tanács rendeleteiként és Beneš elnök dekrétumaiként valósultak meg.

Az etnikai tisztogatás második fokozata, a kiűzés (elűzés, kitelepítés) szempontjából fontos tény, hogy e rendeletek egyike sem tartalmaz kitelepítésre vonatkozó utasításokat. Az elűzés, a „transzfer” egyik dekrétumban és rendeletben sem érhető tetten. Azt ugyanis a győztesek potsdami konferenciájának határozata alapján, sőt azt megelőlegezve, Sztálin támogatásával, sietősen és gyorsan, nagyjából 1945 kora tavasza és 1946 ősze között hajtották végre.

1945 áprilisától, az ún. Beneš-dekrétumok érvényesítésének időszakában Csehszlovákia is színtere volt a második világháború következményeként végbement nagy népvándorlásnak, az elsősorban a németek és magyarok ellen irányuló etnikai tisztogatásnak, kitelepítésnek. Közép- és Kelet-Európából legalább 11 millió németet telepítettek át Németországba és Ausztriába, amiből Csehszlovákia kb. 3 milliós aránnyal vette ki a részét. 1945 és 1947 között kitelepítették a korábban 3,2-3,3 milliónyi német nemzetiségű lakosság túlnyomó többségét. A folyamat a fent említett vad kitelepítés idején, 1945 tavaszán indult: a szervezetlen „transzfer” eredményeként 660 ezer németet űztek el. 1945 augusztusától, a Potsdami Konferencia következményeként, a szervezett kitelepítés során 2,256 millió szudétanémetet küldtek át az angol és amerikai zónába, 1947-ben pedig, kiegészítésképpen, 80 ezer németet telepítettek ki a szovjet zónába. Legvégül a 176 ezer szlovákiai kárpáti német került sorra. (Megjegyzendő, hogy a számok becsült adatok, és a különféle forrásokban és feldolgozásokban ezek gyakran eltérnek egymástól.)

A dekrétumok a kitelepítést egyáltalán nem említik, viszont olyan jogfosztást írnak elő, amely törvényerőre emeli a kollektív bűnösség elvének szinte maradéktalan érvényesítését. A megszületett 133 dekrétum közül csak néhány (12-es, 17-es, 21-es, 33-as, 71-es, 88-as, 108-as) szól a teljes nemzeti-etnikai csoportokra vonatkozó büntetésről, de azok kétséget sem hagynak afelől, hogy ki ellen irányulnak. A vonatkozó dekrétumok ugyanis így kezdődnek: *A németek, a magyarok, az árulók, a kollaboránsok...* A kollektíven bűnös nemzeti-etnikai csoport minden egyes tagjá-

nak önmagának kell igazolnia, hogy nem bűnös. Aki ezt nem tudja igazolni, az elveszett, annak bűnhődnie, jobbik esetben mennie kell, a legjobban pedig (ritka kivételként) igazolni tudja, hogy antifasiszta, ellenálló volt. Ez utóbbiak létszámát különféleképp közelítik meg, de 60-80 ezer közé teszik a számukat. Voltak olyan németek, akiket azért nem telepítettek ki, mert munkájukat nem tudták nélkülözni. De akár milyen okból is maradhattak Csehszlovákiában, a teljes széttelepítés és elcsehesítés várt rájuk, amit ugyancsak dekrétum írt elő.

A kiadott dekrétumok a teljes jogfosztásra alapoztak. Legelőször a megnevezett nemzeti-etnikai csoporthoz tartozók büntetését biztosították azáltal, hogy népbíróságokat és nemzeti bíróságot hoztak létre, retribúciós érvénnyel. Majd a fent nevezetteket megfosztották állampolgárságuktól, ami azt jelentette, hogy sem törvény, sem rendőrség, sem egyéb szerv nem védi őket, törvényen kívülieké lettek, így bármit meg lehetett tenni velük. Senki sem tartozott elszámolni azért, ha megölte, bántalmazta, kifosztotta, megalázta, elűzte őket. (A bántalmazók büntetlenségét ugyancsak rendelet írta elő.) A következő lépésben a megnevezetteket megfosztották ingó és ingatlanvagyonuktól, amit azonnal államosítottak. Utána következett a nyelvi jogok elvétele: az adott nyelven (tehát németül, magyarul) tilos volt megszólalni, s felszámolták a teljes német és magyar oktatási hálózatot.

A korábban említett „vad kitelepítés” néhány hónapja alatt gyakoriak voltak az olyan események, amelyeket az etnikai tisztogatás legdurvább fokozatába, a kiirtási törekvések közé sorolhatunk. A bosszúállás vad vágya sok német áldozatot szedett. A szabályozott kitelepítés általában úgy folyt le, hogy az illetőket és családjukat felszólították, hogy személyenként kb. 30 kilós csomaggal (ennyt vihetek magukkal) jelentkezniük kell a megadott gyűjtőhelyen, főként vasútállomásokon, gyűjtőtáborokban. A határidő általában nagyon szoros volt, gyakran mindössze néhány órát adtak. Ritkán előfordult, hogy németek meg tudtak egyezni csehekkel gyors adásvételben, cserében. Mivel azonban a kitelepítés időben elhúzódott, voltak, akik erre „fel tudtak készülni”. (Német pontossággal feljegyezték minden hátrahagyott ingó- és ingatlan vagyonukat. Ezeket a listákat, amelyek többszáz-milliárd márkányi elkobzott vagyonról szóltak, 1990 és 1991 folyamán benyújtották a demokratizálódó Csehszlovákia vezetőinek. Ekkor kezdett a cseh társadalom újra idegessé válni a szudétanémetek miatt.)

A németek és a magyarok kitelepítését a cseh és a szlovák társadalom egyöntetűen támogatta. Ellene a katolikus és evangélikus egyház sem szólalt fel. A két nemzet egyhangú támogatásával kapcsolatosan utólag viták lobbantak fel. Néhányan felvetették, hogy bár az egyházak testületileg nem tiltakoztak, mégis voltak egyéni tiltakozó hangok. Ezek nyomai azonban nyilvános anyagokban nem lelhetők fel.

A kitelepítés borzalmairól számtalan visszaemlékezés született. A kegyetlenkedésekről, az erőszak áldozatairól, a számokról és tényekről az érintett németek és azok utódai hangsúlyosan számolnak be, a csehek – tiszteletet érdemlő kivételekkel – ezeket általában alulértékelik, és mindig összevetik a kitelepítést megelőző időszakban őket ért sérelmekkel. A cseh társadalom túlnyomó többsége a kitelepítést igazságos büntetésként értelmezi, azért bocsánatot kérni nem kíván, azt olyan preventív akciónak tartja, amely meghozta a németektől mentes cseh társadalom békéjét. A dekrétumok következményeinek jóvátétele, kártérítés, kárpótlás szóba sem jöhet. Az elnöki rendeletek megkérdőjelezését, visszavonását, jogosságuk felülvizsgálatát alkotmánybírói döntés és parlamenti határozat is lehetetlenné teszi. A dekrétumok az 1945 utáni csehszlovák jogrend szerves részei maradtak.

A magyarokkal szembeni etnikai tisztogatás engedélyezett technikái

„A Kassai Kormányprogram a Csehszlovák Köztársaság szétverésével vádolja meg a német és a magyar kisebbség egészét, ezért kollektíven háborús bűnösökké nyilvánítja őket. A büntető jellegű rendelkezésekben a németeket és a magyarokat együtt említik, de a felelősség meghatározásában érződik, hogy a németek egyoldalú kitoloncolását a szövetséges nagyhatalmak elfogadták, míg a magyarok esetében ezt a rendezési tervet eleve elutasították.”¹ A Kormányprogram értelmében, valamint a Szlovák Nemzeti Felkelés (1944. augusztus 29.) nyomán legitimált Szlovák Nemzeti Tanács rendelkezései alapján a cseh és szlovák politikai vezetők (akár a londoni emigráns kormányt, akár a moszkvai kommunista emigrációt tekintjük) a szlovákiai magyarokat ugyanúgy ki akarták telepíteni, mint a németeket. Ezt azonban a Potsdami Konferencia 1945 augusztusában nem engedélyezte Csehszlovákiának. Ezért az új csehszlovák állam

¹ Vadkerty Katalin: *A csehszlovákizáció*. Pozsony 1993, Kalligram, 8. old.

politikai vezetői a magyarság, mint kisebbség felszámolását a fent említett dekrétumok érvényesítésével, de saját határaikon belül próbálták megoldani. Így született meg a magyar kisebbség asszimilálásának és felszámolásának három „technikája”: a reszlovakizáció, a lakosságcsere és a belső telepítés.

A magyarokkal szembeni eljárás első lépései között volt vagy az elnöki, vagy a szlovák nemzeti tanácsi rendeletek érvényesítése. A csehszlovákiai magyarok általános jogfosztását az 1945. augusztus 2-i, 33. számú elnöki dekrétum rendelte el. Ez lehetővé tette, hogy az állam minden jogi kööttség nélkül rendelkezzen a magyar nemzetiségű lakosok személyével, vagyonával, munkaerejével. A Szlovák Nemzeti Tanács 44. számú rendelete pedig azonnali hatállyal elbocsátotta állásukból a magyar nemzetiségű közalkalmazottakat. Ezen kívül több olyan jogfosztó intézkedést vezettek be, amelyeknek indoka az volt, hogy az illető magyar nemzetiségű. Megfosztották őket az állampolgárságtól, elkobozták vagyonukat, felszámolták oktatási, művelődési és közéleti nyelvi jogaikat; az iskolákban nem lehetett magyarul oktatni, felszámoltak minden magyar nyelvű kulturális és művelődési intézményt, a hivatalos érintkezésben nem használhatták a magyar nyelvet, a magyarok által lakott városok és községek neveit szlovákosítani kezdték, felállították a magyarok elleni népbíróságokat. Számukra tehát elkezdődtek a hontalanság, a jogfosztottság, a hányattatás évei.

A reszlovakizáció abból a feltevésből indult ki, hogy a szlovákiai magyarok három csoportra oszthatók: a fasiszta hungaristák, a demokraták és az elmagyarosodott szlovákok csoportjára. A reszlovakizáció lehetőségét már 1945 februárjában megfogalmazta a Szlovák Nemzeti Tanács egy kiáltványa, amely szerint a szláv eredetű, magukat magyarnak jelentő, de eredetükhöz visszatérni szándékozó személyek számára biztosítandó, hogy bekapcsolódhassanak a szlovák nemzet életébe. Amíg a magukat nem szlovákoknak vallóktól elvették az állampolgárságot és vagyonukat, addig a reszlovakizációra jelentkezőket azzal jutalmazták, hogy visszakapták állampolgárságukat és mentesültek a represszióktól. 1946-ban „összeszámolták” a magyarokat: a 25 dél-szlovákiai, magyarok által lakott járásban 727 832 főt számoltak össze, akik közül 544 444 személy mondta magát magyarnak. Az előzetes történeti-demográfiai statisztikák alapján arra számítottak, hogy körülbelül 200-250 ezer magyar kéri reszlovakizációt.

zálását. Ehelyett – nagy megdöbbenésre – Szlovákiában összesen 352 038 személy (más szlovák adat szerint 410 000 személy) kérte azt, s ebből a számból a déli járások részesedése 342 942 fő volt. Szlovák források szerint 326 000 személy kapta meg a hivatalos reszlovakizációs lehetőséget. Ezek az emberek később, 1948 után, a népszámlálások tanúsága szerint újra tömegesen magyarnak vallották magukat.

Állandóan ellenőrizték, hogy a jelentkezők valóban szlovákul beszélnek-e, és nemzeti jellegű átneveléssel formálták őket. Kötelességük volt nemcsak nyilvános helyeken vagy az utcán, de a családban, otthon is szlovákul beszélni. Feliratok hirdették, hogy „Szlovákiában szlovákul”. A magyarul beszélőket büntetlenül inzultálták, megszégyenítették.

A reszlovakizálás 1946 közepén kezdődött, és többféle módosulással 1950 végéig folytatódott. Ez idő alatt nagy erővel propagálták, támogatták, de a megfélemlítés eszközeit is alkalmazták. Célja az volt, hogy az ún. elmagyarosodott szlovákokkal növelje a szlovák nemzet létszámát, illetve megszabadítsa az államot a magyaroktól. Azokkal szemben pedig, akik mindennek ellenére magyarok maradtak, olyan politikai normákat fogalmaztak meg, amelyek lehetővé tették nemzeti létük aláadását.

Az érintetteknek jelentkezési ívek kitöltésével kellett átigazolni, de ez olyan tömeges volt – ráadásul a folyamatot a lakosságcsere egy darabig hátráltatta –, hogy az ívek vizsgálatát nem egyenként, hanem települések szerinti tömbökben vizsgálták meg. A reszlovakizálásnak voltak feltételei is: csak olyan személyeknek adják meg a szlovák nemzetiséget, akik sohasem vétettek a Csehszlovák Köztársaság ellen, nem voltak magyar fasiszta politikai pártok vagy szervezetek funkcionáriusai, s nem támogatták a magyarosítást. Az egész folyamatban aktívan részt vett a Matica slovenská és a Szlovák Liga.

A belső telepítést több elnöki rendelet (az 1945-ös év 27., 71. és a 88. számú dekrétumai) írta elő és szabályozta. Szándéka szerint olyan „erőszakmentes, politikai indíttatású, demográfiai változást eredményező folyamat volt, amely lehetővé teszi Szlovákia déli, magyarlakta járásainak elszlovákosítását.”² Először az egységes magyar etnikai tömböket akarták feldarabolni (új telepés falvak létrehozásával vagy szlovák családok

² Vadkerty Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Pozsony 1999, Kalligram, 28. old.

betelepítésével a meglévő, magyar lakosságú településekre), majd tovább akarták csökkenteni a magyarok létszámát (lakosságcsere, reszlovakizálás, cseh területre való áttelepítés, azaz belső deportálás segítségével), hogy a magyarok „ritkításával” meggyorsítsák azok asszimilációját. A belső telepítés és a többi politikai intézkedés végső célja a szlovákiai magyarok eltüntetése volt. A belső telepítések elsősorban a magyarok konfiskált föld- és egyéb ingatlanvagyonára épültek, ezért fontos volt, hogy a konfiskálás a lehető legnagyobb mértékű és „tökéletességű” legyen.

Azokat a lakóhelyükről eltávolított magyarokat, akik nem fértek bele a kölcsönösségen alapuló lakosságcserebe, cseh területekre való áttelepítésre, deportálásra jelölték ki. Ezt a 71. dekrétum alapozta meg, amely szerint az állampolgárságuktól megfosztott munkanélküli személyeket munkaszolgálatra lehetett kötelezni. A második vonatkozó (88.) dekrétum már nagy tömegű magyar széttelepítését biztosította. De a később, 1947-ben reszlovakizáltak közül is többeket áttelepítésre szántak. A csehszvági – munkaszolgálat-jellegű – deportálások azt célozták, hogy az áttelepített magyarokkal (és más, önkéntes alapú munkaerő-toborzással) biztosítsák a kitelepített németek után a munkaerő és a szakértelem szempontjából keletkezett űrt. A belső telepítések és deportálások végső számai, adatai egymástól eltérnek, de arányaiban néhány tízezer szlovák család betelepítéséről, illetve sok ezer magyar család áttelepítéséről volt szó.

A paritásos, a kölcsönösségen alapuló lakosságcsere, amelyet a Párizsi Békekonferencia ajánlott a csehszlovák és a magyar félnek, 1946 februárjában kezdődött és 1947 közepéig tartott. Annak az egyezménynek a végrehajtása, amit a csehszlovák és a magyar kormány 1946 februárjában írt alá, szinte azonnal megkezdődött. Lényege az volt, hogy annyi szlovákiai magyart lehet kitelepíteni Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák jelentkezik a szlovákiai áttelepítésre. A csehszlovákiai politikusok több százezer ilyen jelentkezőre számítottak, ám várakozásaik nem teljesültek. Végeredményben majdnem 90 ezer (89 960) magyar nemzetiségű személy távozott Magyarországra, és helyükre 73 273 szlovák költözött. A szlovákiai magyarok által otthagyt földtulajdon 110 ezer hold volt, míg a magyarországi szlovákoké csak 39 ezer hold. A szlovákiai magyarok helyére telepítették át a Romániából és Jugoszláviából áttelepülő szlovákokat is. Így a Szlovákiába különböző államokból áttele-

pülők több mint 90 százalékát a déli, magyar-lakta területekre költöztették, s ezzel sikerült megbontatniuk a homogén magyar tömböket.

A magyarok jogfosztottsága csak 1948-ban ért véget, amikor mindkét országban végbement a teljes kommunista hatalomátvétel. Akkor a szlovákiai magyarok hányattatásának befejezése a két ország kommunista vezetőinek Sztálin által előírt kötelességévé vált. 1948. október 25-én Csehszlovákia törvénnyel adta vissza az állampolgárságot a magyaroknak, amit 1945. augusztus 2-án a 33. számú elnöki dekrétum alapján vett el. Egyúttal azonban azt is előírta, hogy 90 napon belül mindenkinek hűségescsküt kell tennie a köztársaságra. Kulturális jogaikat hivatalosan 1949. március 5-én kapták vissza, a Csemadok (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete) megalapítása révén.

Mint látható, az 1945 és 1948 közötti időszakban a szlovákiai magyarokkal szemben megismétlődtek azok az intézkedések, amelyek az első világháború után az egész országban a németek és a magyarok ellen irányultak: a konfiskálással összekötött földreform, a belső áttelepítés, a telepés falvak létrehozása, a kisebbségi területek kompaktságának fellazítása, és az asszimilációs nyomás egyéb formái.

A kitelepítés és az elnemzetietlenítés demográfiai következményei

A németek kitelepítésének és a magyarok erőszakos elnemzetietlenítési kísérletének következtében az első, kevésbé manipulált népszámlálás az 1961. évi lakossági összeírás volt. Ennek alapján Csehországban 10 millió lakosból 134 ezer vallotta magát németnek. 1970-ben, az eredményes asszimilációs politika következtében, a 10 millió csehországi lakos között már csak 80 ezren, s 1980-ban a 11 millió csehországi lakosból – újabb csökkenés eredményeként – mindössze 58 ezren vallották magukat német nemzetiségűnek. A rendszerváltás után végrehajtott első (1991) népszámlálás azt mutatta, hogy a 10,3 millió csehországi lakos között 48 500 német identitású személy élt. A második, a 2001-es népszámlálás már egyértelműen rá sem kérdezett a nemzetiségre.

Szlovákiában 1961-ben (kerekítve) 3 600 000 szlovák mellett 520 000 magyar élt, akik a szlovákiai lakosság 12 százalékát alkották. 1991-ben 4,5 millió szlovák mellett 567 ezren vallották magukat magyarnak. A 2001-es népszámlálás már az 5,4 millió szlovákiai lakosból csak 527 ezer magyart mutat ki, ami szűk 10 százalékos aránynak felel meg.

**1989 után a főszerep a szlovákoké:
a magyar kisebbség asszimilálása**

A háborús előzménytől mentes, a demokratikus politikai és társadalmi berendezkedés irányába vivő „bársonyos forradalom” (amelynek kezdetét 1989. november 17-ével keltezik) nemzeti-etnikai problémákat is felszínre hozott, de nem olyan elemi erővel, nem olyan mértékben, és nem olyan formában, ahogyan azt a fentebb vázolt két történelmi fordulat következtében láttuk. A szabad és demokratikus körülmények lehetővé tették, hogy a cseh-szlovák viszony demokratikus formában oldódjon meg: a két nemzet egymástól békésen elvált, s önálló nemzetállamot hozott létre.

Csehországban, a németektől és más nemzetiségektől megtisztított tiszta cseh nemzetállamban, etnikai problémák szempontjából a – nagyrészt Szlovákiából áttelepült – romák (és más, később betelepült etnikumok, mint a vietnamiak, kínaiak és mások) okoznak folyamatosan növekvő feszültséget. Szlovákiában, mint a szlovákok nemzetállamában azonban 1989 után a szlovákiai magyarokkal szemben újra megismétlődnek az asszimilációra vonatkozó szlovák elvárások. Ezeket leghatározottabban a nacionalisták (elsősorban a Szlovák Nemzeti Párt képviselői) fogalmazták meg a szlovák nemzetállam türelmetlen építése jegyében. Ők azok, akiket zavar a szlovákiai magyarok jelenléte, elsősorban politikai szervezettséget is lehetővé tevő kompaktsága, ereje, létszáma. Az elmúlt évek nyelvtörvényei, a nyelvhasználatra vonatkozó kisebbségi jogok csorbításának folyamatos, újra meg újra megnyilvánuló politikai akarata, a magyar kisebbséget képviselő politikusokkal szembeni megnyilvánulások mindegyike ismerősként köszön ránk: a fentebb ismertetett évtizedekben már valamilyen formában mindegyikkel találkoztunk.

A szlovákiai magyar kisebbség 1989 utáni történetét már lassan történelmi távlatokban, két évtized tükrében tekinthetjük át. Könyvespolcokat megtöltő irodalom segít bennünket, hogy áttekintsük a demokratikus politikai körülmények közötti lehetőségeik kereteit és terjedelmét. Megállapíthatjuk, hogy az etnikai tisztogatás legenyhébb formája, az asszimilációs nyomás nem szűnt meg velük szemben. A szlovák állami nyelvtörvények – tekintsük akármelyiket: az 1990-est, az 1995-öst, vagy az 1999-ben elfogadott kisebbségi nyelvhasználati törvényt, vagy a legutóbbit, a

Fico-kormány művelődési miniszterének 2009. június 30-án elfogadott államnyelv-törvényét, vagy ugyanezen kormány iskolaügyi miniszterének a magyar tannyelvű iskolák tankönyveire, azok nyelvére vonatkozó reformjait, rendeleteit, törvényeit – mindegyike szeretne volna, és folyamatosan szeretné nyelvhasználati jogait egyre szűkebb keretek közé szorítani.

Az elmúlt két évtized alatt folyamatosan megnyilvánult velük szemben a bizalmatlanság és a területféltés. Politikai és közigazgatási befolyásuk kifejezett csökkentése akkor is folytatódott, amikor – két cikluson keresztül, 1998–2006 között – politikai képviselőjük, a Magyar Koalíció Pártja révén a kormánynak is tagjai voltak. Ezekben az években fogadták el azt a területi közigazgatási törvényt, amely az ország körzeteit (terület, járás) természetellenesen úgy határolta el, hogy azokban a magyar kisebbség (az általuk többségben lakott területen sem) ne juthasson döntési helyzetbe, helyi hatalmi többségbe. Vagyis a magyar kisebbséget nemcsak a nyelvi jogok és az anyanyelvi oktatás korlátozásának formájában sújtja asszimilációs nyomás, hanem a közigazgatási jogok érvényesítése terén is. Politikai szempontú nacionalista nyomás nehezedik rájuk a szlovák államhoz való lojalitás újabb kinyilvánításának követelésével, amit a Szlovák Nemzeti Párt köztársaság-védelmi törvény és lojalitási eskü formájában szeretne rájuk kényszeríteni.

Emellett az elmúlt húsz év a dél-szlovákiai, magyarok által lakott területen a gazdasági lehetőségek szándékolt korlátozását, a gazdasági fellendülés visszafogását is mutatja. Ezt az 1996-tól érvényes új közigazgatási beosztás szándéka is igazolja. Dél-Szlovákiában, mint az ország élelmiszergazdaságának gócpontjában, az iparfejlesztés nagyon visszafogott volt, és a rendszerváltás után is ilyen maradt. A régió a központi segítséggel folyó munkahelyteremtés szempontjából is az utolsó, ami abban is megnyilvánul, hogy helyenként tartósan, több mint egy évtizede 20-30 százalékos munkanélküliség alakult ki. E magyarlakta területeken az országosnál jóval nagyobb arányú munkanélküliségen több éves távlatban a határ menti magyarországi munkahelyek megteremtése segített (és segített mindmáig). „A régió gazdasága pillanatnyilag egy helyben topog. A gazdasági szerkezet kevésbé versenyképes, a meglevő ágazatok nem tudnak jelentős gazdasági növekedést produkálni, az ipari termelékenység növekedése elmarad az országos átlagtól, mindezek miatt a régióban

a gazdasági válság differenciált elmélyülésére kell számítanunk, és a társadalmi problémák egyre újabb dimenziói kerülnek majd felszínre.”³ A magyar kisebbség által lakott régióban természetesen kínálkozna a legkisebb nehézségekkel megépíthető kelet-nyugati irányú autópálya lehetősége, ám ezt a szlovák kormányzatok egyike sem választja. Ehelyett az ország sokkal nehezebb északi terepein, több alagút fúrásával, jóval drágábban megépíthető autópálya megvalósítását finanszírozzák. A kb. 600 kilométer hosszú régió néhány nagyobb üzeme, közöttük a komáromi hajógyár is, évről évre a felszámolás veszélyével küzd. A nagy külföldi befektetések közül csak kevés telepedik le a dél-szlovákiai régióban.

A magyar kisebbséggel szembeni asszimilációs nyomás sikereit mutatja az 1991-es és 2001-es népszámlálás közötti különbség. Eszerint egy évtized alatt eltűnt a szlovákiai magyarok 10 százaléka: az 1991-es 567 000 helyett 2001-ben 527 ezerre csökkent a létszámuk. Arra, hogy a szlovákiai magyar lakosság létszámának ilyen arányú csökkenése visszafordíthatatlan folyamat-e, és így a szlovák asszimilációs politika valóban sikeres-e, a következő, a 2011-es szlovákiai népszámlálás adhat majd választ.

Irodalom

- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest 2008, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói 2.* Szerkesztette: Horváth Gyula. Budapest–Pécs, 2004, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó.
- Fazekas József – Hunčík Péter (szerk.): *Magyarok Szlovákiában (1989–2004)*. Összefoglaló jelentés a rendszerváltástól az Európai Unió csatlakozásig. 1. Kötet. Somorja – Dunaszerdahely 2004, Fórum – Lilium Aurum.
- Fazekas József – Hunčík Péter (szerk.): *Magyarok Szlovákiában. Dokumentumok, kronológia (1989–2004)*. Somorja – Dunaszerdahely 2005, Fórum – Lilium Aurum.
- Janics Kálmán: *A hontalanság évei*. Illyés Gyula előszavával. Budapest 1989, Hunnia.
- Kaplan, Karel: *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*. Pozsony 1993, Kalligram.

³ Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói 2. 475. oldal.

- Kováč, Dušan (szerk.): *Kronika Slovenska 2. Slovensko v dvadsiatom storočí*. Prága – Pozsony 1999, Fortuna print & Adut.
- Křen, Jan – Broklová, Eva (szerk.): *Obraz Nemcu, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*. Prága 1998, Karolinum.
- Kubálek, Dušan – Müllerová, Hana (szerk.): *Kronika českých zemí*. Prága 1999, Fortuna print.
- Kučera, Milan: Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století. In: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Prága 1998, Patriae – Mladá fronta.
- Rádl, Emanuel: *Válka Čechu s Němci*. Prága 1993, Melantrich.
- Staněk, Tomáš: *Perzekuce 1945*. Prága 1996, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku.
- Vadkerty Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Pozsony 1999, Kalligram.
- Vadkerty Katalin: *A reszlovakizáció*. Pozsony 1993, Kalligram.

Szokolay Katalin

A LENGYELEK ÉS AZ ITT ÉLŐ TÖBBI NÉP

1989–1990 új korszakot nyitott Lengyelország, de Ukrajna legújabb kori történelmében is. Mindkét nép számára – hasonlóan a többi itt élő nemzethez – ekkor nyílt meg igazán az út a nemzeti önrendelkezés megvalósításához. Ekkor nyílt először tényleges lehetőség azoknak az elképzeléseknek a formába öntésére, amelyek a 20. század folyamán meghatározták az itt élők gondolkodását, és nemegyszer félelmeit.

1918–1920-ban, 123 év nemlét után, Lengyelország visszanyerte, mondhatjuk azt is, kivívta a függetlenségét. Ismét volt lengyel állam Európában, még akkor is, ha az átmeneti jelzőt több ismert ok miatt hangsúlyoznunk kell. A nagy szomszédok keletről és nyugatról egyaránt kezdettől fogva megkérdőjelezték létének, törekvéseinek (főként az 1920–21-ben vitatott, de fegyverrel kiharcolt keleti határainak) a létjogosultságát. A versailles-i hatalmak pedig, bár megkérdőjelezték a lengyelek „nagy-lengyelországi” törekvéseinek jogosságát, az oroszországi állapotok ismeretében kénytelen-kelletlen jóváhagyták Lengyelország határait. A nemzetközi intézmények nem voltak elég hatékonyak, hogy segítséget nyújtsanak, elfogadható megoldásokat javasoljanak az éppen csak talpra álló, s függetlenségében eleve veszélyeztetett országnak. (Olyan megoldásokat, amelyek elfogadhatók lehetek volna a többi itt élő, szintén a saját függetlenségéért harcoló, nemzeti érzelmeiben különösen felkorbácsolt nemzet számára is. Egyáltalán lehettek-e ilyenek?) A versailles-i béketárgyalásokon a nagyhatalmak elsősorban Németország határaitól, így az adott esetben a Németországot és Lengyelországot elválasztó határvonalról döntöttek. A lengyelek számára persze korántsem voltak kielégítőek és megnyugtatóak az ott elhangzott javaslatok, de a lengyel politikusok egy része, így többek között Pilsudski és hívei úgy vélték, hogy e vonatkozásban nemigen van a lengyeleknek esélye a beleszólásra.

Lengyelország keleti határainak problémája azonban továbbra is nyitott kérdés volt, bár rendkívül ellentmondásos. S nem kevésbé függvénye a nemzetközi erőviszonyoknak, a nagyhatalmak közötti hatalmi egyensúly politikájának, nem utolsósorban az oroszországi forradalom ezekre kifejtett hatásának. De az egyik meghatározó, s talán a legbonyolultabb ütközési pont az adott időszakban is az itt élő nemzetiségek nemzeti önállósodási törekvései voltak. (Nagyon óvatosan jegyezném meg, hogy ezek a problémák szinte napjainkig rendkívül érzékenyek). A lengyelek nagy részében tovább élt a nosztalgia a lengyel-litván unió, a felosztások előtti nagy Lengyelország iránt, amelyet azonban több más nép is hazájának tekintett, a lengyelekben pedig túlnyomó többségük nem látott mást, mint elnyomókat.

Igen találóak, és témánkra vonatkoztathatóak kiváló történészünk, Hanák Péter kissé talán romantikusnak tűnő szavai: „A régió kis népeinek századokon át a múlt volt az egyetlen birtoka, s a hagyományőrzés a fennmaradás egyetlen eszköze. Ebben a fiktív, de tudatilag valós birodalomban kellett a jövő ország határait megállapítani – egymással örök perben, haragban”.¹ Itt szeretném megjegyezni, hogy a háború dermesztő tapasztalatai felkorbácsolták a társadalmak elkeseredettségét, nemzeti és társadalmi (egymással egyébként összefonódó) indulatait. Ezek az általam tárgyalt térségben főként a nemzeti elemet erősítették, míg a vesztesek körében mint pl. Magyarországon a társadalmi elkeseredettséget fokozták. Ebben a forrongásban lévő világban hol az egyik elem, hol a másik vált különösen dominálóvá, amit a különböző politikai erők igyekeztek kihasználni.

A lengyel politikai törekvésekben elsőrangú szerepet kapott a keleti területek, az ún. Kresy (határvidék) hovatartozása. Itt ugyan viszonylag kevés lengyel élt elszórt településeken, főleg földbirtokosság, oroszok viszont egyáltalán nem, ennek ellenére a lengyelek és az oroszok közötti kibékíthetetlen hatalmi ellentétek és küzdelem tárgyát képezték, már a Lengyelország felosztását megelőző évszázadokban is.

A párizsi béketárgyalásokon Roman Dmowski – a Lengyel Nemzeti Bizottság vezetője – egyenesen az 1793 előtti (második felosztás) Lengyel-

¹ Hanák Péter: Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest, 1993.

ország határaitól keletebbre húzódó határvonal elfogadását követelte az új állam számára. Az oroszok ezzel szemben az 1912-es, a volt Lengyel Királyság területét Oroszországtól elválasztó vonalat tartották volna jogosnak. A kettő között terül el az a földrész, amely ma Ukrajna, Belorusszia és Litvánia.

1918–1920-ban tehát az volt a kérdés a lengyel politikusok számára, hogy milyen lesz a kialakulóban lévő új ország. Hol lesznek a határai, milyen lesz a politikai berendezkedése és mennyire lesz védhető? Azok a lengyel törekvések, hogy erős, területileg kiterjedt államot hozzanak létre, ütköztek az itt élő nemzeti kisebbségek, ukránok, beloruszok, litvánok önálló államiségre irányuló, hasonló törekvéseivel és nem utolsósorban a bolsevik forradalomnak a térségben kifejtett hatásával. A megszálló hatalmak veresége mindegyik itt élő nemzetiség számára megcsillantotta a nemzeti felemelkedés, önállósodás esélyét.

A leglátványosabb és a lengyel területi törekvéseket legsúlyosabban érintő volt a litván kérdés, Wilna birtoklása, valamint Ukrajna függetlenségi törekvése. Az utóbbi számára Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia jelentette a megszálló hatalmat, és nem Németország. (Részben ezzel is magyarázhatóak a két világháború között létrejött szoros ukrán–német kapcsolatok.)

Minden ukrán csoport, legyen az kelet-galíciai, vagy a múltban Oroszországhoz tartozó, stabil, szuverén ukrán államot akart. Egyaránt sikertelenül végződött azonban – részben a belharcok következtében – Petruszewicz Nyugat-ukrán Népköztársasága és Petljura Ukrán Népköztársaság alakítására irányuló kísérlete (az Ukrán Radáról most nem is beszélünk). Végezetül a Pilsudski és Petljura között létrejött szövetség is az 1920-as bolsevik–lengyel háború áldozatául esett. Ez utóbbi együttműködés egyébként eredetileg beilleszkedni látszott azokba a föderációs elképzelésekbe, amelyeket korábban Pilsudski és hívei, így többek között a lengyel szocialisták is képviseltek.

Ezek a valójában kiforratlan tervek részben a nemzeti törekvések felismerését, kivédését, azoknak a lengyel nemzeti érdekekkel való összehangolását, de mindenekelőtt egy Oroszországgal szembeni védő övezet kialakítását szolgálták volna. Ez utóbbit célozta meg a kijevei hadjárat, Petljura „Dyrektoriumának” a támogatása, amely majdnem súlyos tragédiába sodorta az új lengyel államot. Az ukrán lakosság nagy többsége nem

támogatta a hadjáratot, s meglehetősen passzív maradt. Többek között az a tény, hogy Petljura lemondott Nyugat-Ukrajna birtoklásáról a lengyel katonai segítség érdekében, jelentősen lejáratta személyét honfitársai körében. Hozzájárulhatott ehhez persze az ukránok bizalmatlansága a lengyel földbirtokossággal szemben, általában a lengyelek iránti gyűlölete, de a bolsevik forradalom hatása, szociális kihívása is. Az ún. Kresy lengyel lakossága, mint azt már említettem, túlnyomórészt a földbirtokosság köréből került ki, ami fokozta a nemzeti feszültséget és növelte a forradalmi indulatokat.

Janusz Osica lengyel történész szerint a „belvederiek” (Piłsudski híveiről van szó) programja, „amit föderációnak szokás nevezni, a Rzeczpospolita felosztások előtti tradíciójából nőtt ki, soknemzetiségű állam, amely a korabeli kapcsolathoz hasonlóan feltételezte a litvánok, beloruszok, ukránok és Lengyelország közötti összefonódottságot – föderáció vagy unió formájában. Bolesław Limanowski, a lengyel szocializmus neszтора még 1919-ben is úgy vélte, hogy a Lengyelországgal összekapcsolódó, testvériesült Litvánia és Rusi népei teljesen egyenlő tagjaiként a Koronának (ezen az egységes államot értette – Sz. K.), azzal együtt képezik majd Lengyelország állami egységét”.² Valahol itt kell keresnünk a forrását azoknak az ideáknak, amelyeket Piłsudski írásaiban is fellelhetünk. Ezeket a nem éppen demokratikus elképzeléseket „államnemzeti” koncepcióként is szokás összefoglalni. Ezekben szerepel a nemzetiségek föderációs együttélésének és a jogok kölcsönös elismerésének gondolata, ugyanakkor azonban fontos elem az állam mindenek felettségének, a lengyel állam iránti lojalitásnak a hangsúlyozása. Annak pontos kidolgozására nem került sor, hogy ez a föderáció milyen formákat öltött volna, és milyen lett volna a viszony a területileg megnövekedő Lengyelország és a csatlakozó országok között. (Egyébként a lengyel-litván kibékíthetetlen ellentét Wilno kérdésében eleve megnehezített minden föderációs tárgyalást, ami a megvalósíthatóság gyakorlati korlátait jelzi.)

Kortárs vélemények szerint az 1921 márciusában aláírt, Lengyelország keleti határait rögzítő, ún. rigai békeszerződés Ukrajna drámai felosztásához vezetett Szovjet-Oroszország és Lengyelország között, az utóbbi ro-

² Janusz Osica: *Walka o granice II Rzeczypospolitej*. In.: *Z. Dziejów: Drugiej Rzeczypospolitej*.

vására. Hasonló sorsra jutott Belorusszia is. Ráadásul Kárpátját Csehszlovákia, Bukovinát pedig Románia kapta. Ez a továbbiakban lehetlenné tett mindenfajta föderációs kísérletet a térségben. Sokan ezt Piłsudski személyes vereségeként értelmezték, miközben a jobbpárti Ukrajna Kelet-Lengyelországgént való integrálása több bizonytalanságot hordozott magában, mint azt bárki feltételezte a maga korában.

Felmerül a kérdés – ami a későbbi történelmi folyamatok megítélése szempontjából sem közömbös – volt-e egyáltalán realitásuk a maguk idejében ezeknek az elképzeléseknek, különösen az egyáltalán nem titkolt lengyel hatalmi befolyás koncepciójának? Vagy annak ismeretében, hogy a lengyelek csak a volt cári Oroszországhoz tartozó területen gondolkodtak valamiféle ukrán állam kialakításának a lehetőségéről az orosz szovjet nagyhatalommal szemben? A galíciai ukrán lakta területek nem jöttek számításba ebből a szempontból.

Az igazság kedvéért talán azt is hozzá kellene tennünk, hogy különösen Galíciában, de a többi területen is az állami területi elhatárolódás rendkívüli nehézségekkel járt volna, hiszen szorosan egymás mellett éltek teljesen lengyel, ukrán és belorusz falvak, jelentős zsidó kisebbséggel, katolikus, pravoszláv, unitárius vallásúak, stb. Tehát nagyon bonyolult volt a települések keveredése. Ugyanakkor különösen a galíciai lakosság körében forrongtak a nemzeti indulatok. Eerre talán a legfrappánsabb példa Lwow (Lemberg), ahol, miután 1918 november 1-én a Nyugat-Ukrán Népköztársaság /ZURL/ egyoldalúan kikiáltotta megalakulását, szinte azonnal kirobbant a belháború, amely végeredményében kiindulópontjává vált az 1919–1920-as tragédiasorozatnak.

A második világháború idején ugyan emigráns kormánykörökben újrászülettek a föderációs elképzelések, de ezek sem az itt élő nemzetiségekre, sem a nemzetközi politikai erőviszonyokra nem voltak tekintettel. Azok a kísérletek pedig, amelyekre az egyébként egymással szemben álló, sokszor ellenséges lengyel, ukrán ellenállási szervezetek néhány képviselője részéről került sor, sajnos eredményteleneknek bizonyultak. A bonyolult helyzetre jellemző, hogy amikor a Sikorski-kormány tárgyalásokat kezdett a szovjet kormánnyal és 1941 decemberében megállapodást kötött vele, azt az ukránok egyenesen árulásnak tekintették.

A lengyel politikai gondolkodásban 1920 után a nemzeti demokraták nemzetállam koncepciója kerekedett felül, amely az itt élő nemzetiségek

beolvasztását (inkorporáció) tűzte ki célul. Dmowski a nemzeti demokráta szellemi atyja, a lengyel politikai elit másik meghatározó egyénisége, elutasította a föderációnak még csak a gondolatát is. A lengyel nemzetállam megteremtését, egyfajta nemzeti homogenizációt és ennek stabilizálását látta az egyedüli megoldásnak, amelyet az általa hirdetett „Lengyelország a lengyeleké” fejezett ki a legfrappánsabban. (Ennek érdekében a németeket és zsidókat legszívesebben kiűldözte volna az országból.)

A két világháború közötti nemzetiségi politika, amely kezdetben még úgy tűnt, hordoz bizonyos pozitív jegyeket (az alkotmány megalkotásával kapcsolatos viták, és az azt követő reakciók érdekesek ebből a szempontból), valójában a kezdeti törekvések ellenére kudarcos politikának bizonyult. Azok a kezdeti kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy a nem lengyel lakosság számára nyújtott nemzeti jogok révén biztosítsák a lengyel állam iránti lojalitásukat, nem bizonyultak tartósnak. Különösen a Lengyel Köztársaság első elnökének, Gabriel Narutowicznak a meggyilkolása rázta meg alapjaiban az éppen csak alakuló politikai struktúrát (1922 december 16). Felerősödött az éppen hogy elfogadott alkotmány revíziójának, a választási rendszer revíziójának a követelése. Főleg a jobboldalt képviselő nemzeti demokráta akarták elérni a nemzetiségi szavazatok korlátozását, sőt egyesek a munkásság jogait is korlátozni kívánták. Főleg azt nehezményezték, hogy Narutowicz elnökké választásában a nemzetiségi szavazatok játszották a döntő szerepet.

Sokan utólag szemére is vetették Piłsudskinak, hogy amikor még lett volna lehetősége – az állam alakulásának korai időszakában – bizonytalan álláspontot foglalt el az itt élő nemzetiségekhez való viszony kérdésében. Az antiszemitizmust szigorúan elítélte ugyan, de ami a keleti területek lakosságát illeti, az, úgy tűnik, gondolkodásában szinte kizárólag az orosz-lengyel viszonynak rendelődött alá. Valójában a 20-as években nemcsak a föderáció lehetősége került le a napirendről, de a nemzetiségi jogok kiterjesztésének esélye is. A területi autonómia ígérete az ukránoknak, az ukrán nyelvű egyetem, stb. nem valósult meg. A lengyel politikusok körében, de tegyük hozzá, a társadalom nagy részében is uralkodó volt a félelem, hogy az autonómiatörekvések szétverik a nehezen megszerzett állam egységét.

Valójában már 1924-ben olyan nyelvtörvény született, amely kötelezővé tette a lengyel nyelv használatát a keleti területeken. Sorra bezárásra ke-

rültek a régi patinás ukrán, belorusz, litván nyelvű iskolák és a leMBERGI egyetem ukrán nyelvű fakultásai. Az állam a helyi hatóságok segítségével megpróbálta kétnyelvűvé átalakítani az oktatást.

Az új lengyel állam valójában – még ha ez nem is nyert jogi megfogalmazást – soknemzetiségű ország lett, csak nem a föderatív elképzelés alapján. Lakosságának több mint egyharmada a nemzeti kisebbséghez tartozott. Egyébként még a korabeli összeírások sem tükrözik pontosan az ország nemzetiségi összetételét, mert számos település lakossága pl. az 1931-es összeírás alkalmával a nemzeti hovatartozás jelölésére csak azt írta be, hogy „tutajszj” (azaz helybeli). A három, korábban Oroszország részét képező ukrán vajdaság lakosságának összetétele szinte teljesen egy nemzetiségű, ukrán volt, s a más nemzetiséget szinte kizárólag az ott élő zsidóság jelentette. Elhanyagolható eredménnyel jártak a lengyel kormányok azon kísérletei, hogy a földreform ürügyén lengyel parasztokat és volt katonákat telepítsenek be ezekre a területekre. Miután kidolgozásra került a nagybirtok parcellázásának koncepciója (1925), főleg a keleti területeken erősödött az a törekvés, hogy földtulajdont csak lengyelek kaphassanak. Ezt a célt szolgálta pl. a volt legionisták földhöz juttatása ebben az országrészben. „Akkor erősödik jelentősen Lengyelország, mert ahova a lengyel paraszt letelepszik, azt egyetlen ellenség sem ragadhatja el tőlünk” – fogalmazódott meg a korabeli mondás.

Az ukrán lakosság, különösen a keleti tartományokban élők kezdettől fogva mereven szembehelyezkedtek a lengyel állami intézkedésekkel és meg is próbálták azokat kivédeni, nem is eredménytelenül. Hozzá kell tennünk, hogy a lakosság ezekben az országrészekben nagyon is kiszolgáltatottja volt a helyi hatalmasságoknak. Az ukrán parasztok által lakott területek némelyikén valóságos háború zajlott a földért. A hivatalos apparátus erőszakos fellépései ellenére a parasztok „tűzzel-vassal” ragaszkodtak hazai földjükhöz (ez szó szerint értendő), és a hivatalos szervek törekvései ellenére az ukrán paraszti földtulajdon aránya nemhogy csökkent volna, hanem inkább emelkedett.

Hosszabb tanulmányt igényelne a két világháború közötti Lengyelország nemzetiségi mozgalmainak részletes feltérképezése, amelyek igen jelentős emberi és anyagi áldozatokkal jártak mind lengyel, mind nemzetiségi részről. Erre ebben a rövid írásban én nem vállalkozhatok, bár talán fontos lenne napjaink újabb problémáinak megértéséhez. A len-

gyel kormányok kezdettől fogva szembekerültek belorusz partizánakciókkal, amelyek erős támogatást kaptak a határon túlról. A Litvániával fennálló, lényegében háborús viszony állandó feszültségforrást jelentett egészen 1938-ig.

A legjelentősebbek, az ukrán mozgalmak rendkívül szétdarabolt, egymástól gyökeresen eltérő orientációkat és irányzatokat képviseltek. A helyzetet bonyolították a Kelet- és Nyugat Ukrajna közötti társadalmi, mentalitásbeli, politikai ellentétek, amelyek összefüggtek történelmi szétszakítottságukkal és múltbeli társadalmi kiszolgáltatottságukkal. Míg a nyugat-ukránok fő ellenfelüket a lengyelekben látták, a kelet-ukránok körében másfajta tendenciák voltak felismerhetőek. Az ellenszenv elsősorban az oroszok felé irányult, legyenek azok fehérek vagy vörösök. A párizsi béketárgyalásokon két külön ukrán delegáció teljesen ellentétes állásponton állt, és mindegyik magát tekintette az ukrán érdekek jogos képviselőjének. A kijevi vereség, majd a rigai béke mérhetetlen elkeseredettséget okozott az ukránság körében. Az egyetlen szinte, amiben minden ukrán irányzat egyetértett, a közös érzés – „a világ ellenséges velünk szemben, magunk vagyunk”.

„Hogy lehet az, hogy azok a szövetségesek, akik az igazságosság jelszavával nyerték meg a háborút, az elnyomott népek felszabadítása jelszavával... most, amikor Európát új elvek alapján akarják átépíteni, odaadják az ősi ukrán földet Kelet-Galíciát – az örök ellenség zsákmányául – Lengyelországnak?” – fogalmazta meg a sokak által érzett közös elkeseredettséget Evhen Petruszewicz.

A 20-as évek elejétől működött Kelet-Galíciában az UWO (Ukrán Katonai Szervezet). Terrorista tevékenységének több ismert politikus, állami tisztségviselő esett áldozatul, így többek között Tadeusz Hołowko és Bronisław Pieracki. Ez utóbbi pere kapcsán találkozunk először Stepan Bandera nevével, akinek állítólag szerepe volt a gyilkosságban, amiért halálra, majd életfogytiglanra ítélték.

Az UWO áldozatai között nemcsak lengyelek, de ukrán állítólagos kollaboránsok is szerepeltek. A 20-as években több nemzetközi konferencián is kísérletet tettek az egységes ukrán nemzeti mozgalom kialakítására. Az 1929-es bécsi kongresszus felhívása minden megszálló eltávolítására szólított fel minden ukrán területről, az ukrán nemzeti állam perspektívájával. Jelentős tömegakciókat szerveztek, bojkottálták a választásokat,

szabotázsakciókat szerveztek, stb. Mély illegalitásban dolgoztak, amely nem volt alkalmas a tömegek mozgósítására. Ezért hozták létre az OUN-t (Ukrán Nacionalisták Szervezetét), azzal a céllal, hogy egyesítsék a rendkívül szétaprózódott ukrán nemzeti szervezeteket.

A nemzetiségi mozgalmak szervezésében nagy szerepet játszott a külföldi emigráció. A nemzeti mozgalmak legjelentősebb vezetői, szervezői, ideológusai – mint pl. Jewhen Konowalec, Dimytr Doncow – Németországban, Ausztriában működtek. Kiképző tanfolyamokat tartottak ukrán illegális hadsereg részére, stb.

A lengyelországi nemzetiségi körökben bizonyos reményeket keltett Pilsudski hatalomátvétele 1926-ban. Azt remélték, hogy vele visszatér a föderalista politikus. Rövidesen azonban csalódnuk kellett. A politikai váltás nem hozott különösebb változást a nemzetiségi kérdés kezelésében, sőt, radikalizálódás volt tapasztalható a szanációs kormány részéről. Betiltották a legjelentősebb belorusz szervezetet. 1930 október-novemberében Kelet-Galíciában az OUN szervezet felszámolása érdekében 450 faluban került sor pacifikációra, 1143 személyt állítottak bíróság elé. Törvénytelenésekre, kollektív felelősségvonásra, templomok meggyalázására is sor került. Az ukrán képviselők a Népszövetséghez fordultak tiltakozásképpen. Pilsudski maga is elismerte, hogy nem tud mit kezdeni az ukrán mozgalmakkal. Halála után a helyzet tovább romlott, a lengyel politika mindinkább sodródott a szélsőséges nacionalizmus irányába.

A nemzetközi helyzet további alakulása bizonyos reményekkel töltötte el a nemzetiségi politikusokat. Elterjedt a hiedelem, hogy a németek támogatni fogják a nemzeti autonómiák kialakulását. 1938 decemberében a lengyelországi ukránok kevésbé radikális szárnya Dr. Wasyl Mudrij (1935-től a lengyel Sejm vicemarsallja volt) vezetésével saját parlamentet, a pénzügyeikért, az igazságszolgáltatásért és az oktatásért felelős saját kormányt és külön fegyveres erőt követelt az ukránság számára a lengyel parlamenttől. A lengyel vezetés tagadta a területi, politikai és kulturális autonómiára való jogot a lengyel nemzetállamon belül. Egyébként is tartottak különösen az ukrán szeparatista törekvésektől.

1939 szeptemberében bekövetkezett az, amittől a lengyelek mindvégig rettegetek. A háború elsöpörte a rigai határokat. Elsöpörte magát Lengyelországot is. Szabad talán folytatnom azt az idézetet, amelyet Hanák Péter tollából a cikk elején kölcsönvettem: „Bizonyára van igazság abban,

hogy a pángermán hegemonizmus, a fasizmus s a Nyugat közömbössége zúzta szét Közép-Európát, törölte el a kisépi integrációs törekvések emlékét is. De ne mentsük fel ilyen könnyű lelkiismerettel magunkat... Én azt állítom, hogy Közép-Európa, a kis népek régiója, önmagát törte szét. 1917–1919-ben, és a két háború közötti időszakban a pluralitás megbontó mechanizmusa győzedelmeskedett a kohezív erők felett, a Kleinstaateri öncélúsága a regionális integráció ésszerű követelményei felett. A régió kis nemzeteinek vezető csoportjai, a győzelem mámorában, vagy a vere-ség tehetetlen dühében, képtelenek voltak a létfontosságú integráció s kívánatos szuverenitás kompromisszumát megtalálni”. Ehhez hozzáten-ném, hogy a „lengyel esetet” bonyolította a múlttól való szorongás, amit az ország geopolitikai elhelyezkedése napjainkig nem tudott igazán fel-oldani. Sajnos ezek a szavak fokozottan érvényesek a II. világháború, s az azt követő időszakra is.

A német megszállás elsöpörte a színről a legális ukrán pártokat. Két frakció maradt fenn: az Andrzej Mielnyk vezette „OUN-m – mielnikov-cy”, s a Stepan Bandera vezette „OUN-b – banderovcy”. Hitler és a Szov-jetunió felosztotta egymás között a volt lengyel államot. Az ukrán, belo-rusz területeket Szovjet-Ukrajnához, illetve Szovjet-Beloruszsiához csa-tolták. Azok a kezdeti illúziók, amelyeket (valljuk be, főleg a lengyelek rovására) az ukrán politikusok, de a beloruszok és a balti népek között is sokan tápláltak a németekkel kapcsolatban, hamarosan szétfoslottak. Hitleréknek nem állt szándékukban szláv államok kialakítása, sőt, céljuk, mint az rövidesen kiderült, a szlávság, de főleg a Szovjetunió megsemmi-sítése volt.

Azok az ukrán egységek, amelyeket az ún. SS-Galizien néven alakított ki a német hadvezetés (szinte kizárólag a volt Osztrák-Magyar Monar-chia területéről származókat sorozták ide be) hamarosan felszámolásra kerültek.

A lengyel ellenállási mozgalom vezetője, Rowecki tábornok Sikorski tábornoknak „Az Ukrán kérdésről” írott jelentésében számol be a szov-jet-német háború következtében kialakult ukrán magatartásról, amely-ben többek között a következőket írja: „A háború kirobbanását az ukrá-nok mint a függetlenség megőrvendölését fogadták. A banderisták cso-portja erkölcsi támogatást nyert az Ukrán Nacionalisták Bizottságában egyesült idősebb nemzedék részéről (1941. június 22-én, a Szovjetunió

megtámadása napján Krakkóban alakult), s bekövetkezett a tény, amint a németek elfoglalták Lemberget, Ukrajna független kormánya [...] Gyorsan bekövetkezett azonban az első politikai csalódás: a németek szétkergették ezt a kormányt. Hamarosan követte ezt az ukrán remények további eltemetése: Kis-Lengyelországnak a Főkormányzósághoz való csatolása...” A részletes jelentés hosszasan tárgyalja az ukránok számára kialakult kedvezőtlen helyzetet, de hangsúlyozza, hogy mindez nem enyhítette a lengyelelles légkört az ukránok körében: „a német megszállók még elég széles teret hagytak az ukránok szerinti legközelebbi és legveszélyesebb ellenség, a lengyelek elleni harc számára” – olvashatjuk a jelentésben.³ A banderisták egyaránt harcoltak a szovjet partizánok ellen, szembekeverültek a Wehrmacht egységeivel, de drámai összeütközésekre került sor a Honi Hadsereg egységeivel is, és főleg a helyi lakossággal.

Az, ami ebben a térségben zajlott, egyedülálló volt még a borzalmakban bővelkedő második világháborúban is. A hat évig tartó hitlerista megszállás közel tízmillió ember pusztulását jelentette. A hivatalos adatok 6,028 000 lengyelországi lakos elvesztését tartják nyilván. Ebből 644 ezer hadicselekményeknek esett áldozatul, a többit a bestiális népiirtás pusztította el beleértve mindenekelőtt a zsidó és roma állampolgárok kiirtását.

Ezek a hivatalos adatok sok mindenről nem szólnak. Nem tudni pontosan, hogy a fenti adatot a háború előtti Lengyelország lakosságának a létszámához viszonyítják-e, és ide sorolják-e az ukrán, belorusz, stb. nemzetiségek veszteségeit is? De azokat a százezreket sem tartalmazzák, akik a kölcsönös nemzetiségi, etnikai gyűlölködésnek estek áldozatul. Nem szólnak a félelemről, a tehetetlenség és kiszolgáltatottság érzésétől gyötört emberek egymás iránti féktelen gyűlöletéről, amellyel lengyelek fordultak zsidók ellen, ukránok lengyelek és zsidók ellen, ukránok ukránok ellen, lengyelek lengyelek ellen, lengyelek ukránok ellen. Az áldozatok között nagy számban voltak gyerekek és öregek. Jedwabnéről, a lengyelországi zsidóság szörnyű gyehennájáról már sokan írtak, bár azt hiszem, a társadalmak felelősségéről soha nem elég beszélünk. Most itt azokról van szó, akikről talán kevesebbet szólt a történeti irodalom, kicsit talán

³ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*. Tom II. Londyn 1973. 258.dok., 137–141. o.

túl szemérmesen is hallgatott. Wolynról, ahol a banderisták több tízezer lengyelt pusztítottak el 1943-ban, Powlakomról, ahol a lengyel ellenállási mozgalom egységei ukránok százait ölték meg, vagy a Lemberg környéki Huta Pieniackáról, ahol közel ezer lengyelt ölték meg az ukránok. Sajnos sorolhatnánk sok-sok hasonló, létszámában talán kisebb nemzeti drámát, amely mélyen, kitörölhetetlenül beleégett az életben maradt lengyelek, ukránok, beloruszok, zsidók és a hozzájuk hasonló sorsúak lelkébe. Hogy mennyi is lehetett az itt élők testvérháborújának vesztesége, s hogy azok pontosan kik is voltak, azt talán pontosan soha senki nem tudja felmérni. Talán nem túlzás, ha az a véleményem, hogy nem véletlen, hogy Hitlerék pont Lengyelország területén építették ki a holokauszt nagyipari intézményrendszerét. (Ami aztán tovább fokozta az itt élők egymás elleni gyűlöletét...)

Történtek kísérletek mind a lengyel, mind az ukrán ellenállási mozgalom közeledésére, együttműködésére, különösen a háború utolsó időszakában, de ezek elsősorban helyi kezdeményezések voltak, és a kedvezőtlen háborús körülmények lehetetlenné tették eredményesebb kibontakozásukat.

És a háború után? A nagyhatalmak a háború végén ismét újjárendezték Európát. Az új Lengyelország 20%-kal kisebb lett, és mára már végeredményében homogén nemzetállam. De hogy ennek a homogenizációnak hány millió ember kitelepítése, evakuálása, hazája elvesztése volt az ára, annak felmérése külön tanulmányt igényel. Keleten a vegyes lakosságú területeket lényegében a Curson-vonal jelezte határvonal mentén a Szovjetunió kebelezte be, amit alapjában a Molotov-Ribbentrop paktum is követett. Nyugaton 101 ezer km²-rel tölték ki Lengyelország határait, aminek következtében több millió németnek kellett elhagynia ezt a területet. Szinte egyidejűleg ukránok, beloruszok, litvánok és lengyelek csere-alapon való kitelepítésére, illetve áttelepítésére került sor a Keleti Határvidéken. Milliók veszítették el a hazájukat, minden vagyonukat. Sokan próbáltak új hazát találni új határok között. A háború utáni Népi Lengyelország egyik talán legdrámaibb és legszégyenletesebb akciója az ún. „Visztula-akció” volt. Kényszerletelepítés formájában ide kerültek „büntetésből” a lengyelországi ukránok százezrei.

Napjaink Európája már lényegesen eltér a kilencven, hatvan, ötven évvel ezelőtti Európától. A Szovjetunió, az „Ideológiai Birodalom” szétesé-

se jelentős változásokat eredményezett térségünkben a nemzetek együttélésében.

A lengyel politikusok túlnyomó többsége úgy véli, hogy Ukrajnát a Nyugathoz kell kapcsolni. Sokak véleménye szerint ettől függ Lengyelország biztonsága. Ennek érdekében meg is kíséreltek nemzetközi lépéseket tenni. (Ukrajnának a NATO-hoz és az Európai Unióhoz való esetleges csatlakozása napjaink egyik fontos vitás kérdése.) Nem új keletű ez a nézet, amit többek között J. Giedroyc, Zbigniew Brzeziński és sokan mások már régebben nyilvános fórumokon is megfogalmaztak: „Független Ukrajna nélkül nincs független Lengyelország”. Ugyanakkor mind egyértelműbb, hogy az USA Oroszország izolálása érdekében is Ukrajna függetlenségét csak a Nyugattal való szoros kötelékekben látja.

Az, ami napjainkban ebben térségben lejátszódik, rendkívül bonyolult és ellentmondásokkal teli folyamat. Mély igazságuk van azoknak a politikusoknak, akik megfogalmazzák, hogy a részizgazságok nem minden esetben alkotnak egyazon igazságot. Nincs azonos emlékezés. Ez különösen drámaian mutatkozott meg az utóbbi néhány évben. Az ukrán és lengyel politikusok vállalkoztak arra, hogy tisztelgő főhajtással adózzanak azok emléke előtt, akik az ukrán, vagy lengyel nacionalista erők etnikai tisztogatásának estek áldozatul. 2006 májusában a lengyel köztársasági elnök, Lech Kaczyński és Viktor Juscenko ukrán elnök részt vettek a megbékélés felemelő szertartásán a Rzeszów melletti Pawlokomban, ahol 1945-ben a Honi Hadsereg egységei a falu több száz ukrán lakosát meggyilkolták. Különösen mély sebet jelent az ukrán-lengyel viszonyban a kelet-galíciai Wolyn emléke, ahol 1943-ban a banderisták kb. százezer lengyelt, gyerekeket, öregeket gyilkoltak meg, etnikai tisztogatás címén. 2003-ban, a tragédia 60. évfordulója alkalmából Aleksander Kwasniewski és Leonid Kucsma részvételével kísérlet történt már hasonló békéltető akcióra (amely azonban nem volt konfliktusmentes). 2009 februárjában a lengyel és az ukrán elnökök a Huta Pieniackában meggyilkolt lengyel áldozatok emléke előtt hajtottak fejet.

Úgy tűnik, kétségtelenül volna esély arra, hogy a két nép közötti megbékélés elfeledtesse, vagy legalább enyhítse a történelmi sebeket. De a különböző nacionalista erők, szervezetek meglehetősen agresszíven próbálják megakadályozni ezt a pozitív folyamatot az egész régióban.

Irodalom

- Kuźniar, R. – Szczepanik, K. (ed.): *Polityka zagraniczna RP 1989–2002*. Varsó 2002, ASKON.
- Okulewicz, P.: *Koncepcja „miedzymorza” w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926*. Poznań 2001.
- Paczkowski, A.: *Pół wieku dziejów Polski*. 1939–1989. Varsó 1995.
- Roszkowski, W. /Andrzej Albert/: *Historia Polski 1914–1993*. Varsó 1994, PWN.
- Tomaszewski, J.: *Ojczyzna nie tylko młopolaków*. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. Varsó 1985, MAW.
- Tomaszewski, J. (ed.): *Polska odrodzona 1918–1939*. Państwo, społeczeństwo, kultura. Wiedza Powszechna 1988.
- Wandycz, P.: *Polska w stosunkach międzynarodowych*. „Wież”, 2000.
- Wrzesiński, W. (ed.): *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*.
7. kötet: *Państwo W Polskiej Myśli Politycznej*. Ossolineum, 1988.
8. kötet: *Polska-Polacy-Mniejszości Narodowe*. Ossolineum, 1992.
- Gazeta Wyborcza Warszawa 2007–2009 (a témára vonatkozó cikkek).

(A kötet számára készült tanulmány)

Zahorán Csaba

ROMÁNÜLDÖZÉS A SZÉKELYFÖLDÖN?

*Egy állítólagos etnikai tisztogatás története*¹

2008. november 4-én érdekes vitára került sor a román parlamentben egy nagy-románia párti képviselő törvényjavaslata kapcsán. A tervezet szerint támogatni kellene azoknak a családoknak a visszatérését a Székelyföldre, amelyeket 1989. december 21-e után űztek el a magyar sovinszták Hargita, Kovászna és Maros megyéből, illetve azokat a fiatal román családokat, amelyek meg szeretnének telepedni ezekben a megyékben.² A kezdeményezés – amelyet a parlament végül nem fogadott el – egy közel két évtizedes, sajátos magyar-román konfrontációt elevenített fel. Egy olyan ügyet, amely, bár szorosan kapcsolódik a nemzetközileg is ismert és nagy publicitást kapott 1990. márciusi marosvásárhelyi konfliktushoz, ám a magyar köztudat mégis alig tud róla – sőt, a magyarországiból gyakorlatilag teljesen hiányzik – miközben a románban mindmáig érezhető a jelenléte.

A szóban forgó interetnikus ellentét az 1989. december 22-i romániai fordulatot követően jelentkezett a Székelyföldön, különösen Románia két magyar többségű megyéjében, Hargita és Kovászna megyében. Nicolae Ceaușescu bukása és rendszerének összeomlása itt sem zajlott le vértelenül – a népharag végzett a Milícia és a Securitate néhány tagjával – de a rendszerváltási folyamat itt etnikai dimenziót is nyert. A diktatúra felszámolása ugyanis jelentős változásokkal járt a helyi hatalmi viszonyokban és a közéletben. Nemcsak, hogy az elitekben végbement cserék nagymértékben érintették az arányukhoz képest felülreprezentált románokat, hanem szinte azonnal megkezdődött az utóbbi évtizedek során fokozatosan leépített magyar intézményrendszer visszaállítása. Ám hamarosan meg-

¹ A dolgozat elkészítéséhez adott tanácsaiért köszönet illeti Bárdi Nándort.

² *Dezbateri parlamentare*. Ședința Camerei Deputaților din 4 noiembrie 2008. <http://www.cdep.ro/pls/steno/steno.stenograma?ids=6558&idm=10&idl=1>

mutakoztak azok az érdeellentétek, amelyek a nemzeti kommunista rendszert kettős – politikai és nemzeti – elnyomásként megélő, és azt felszámolni igyekvő helyi magyar lakosság és a domináns helyzetüket féltő románok között feszültek. A probléma egyrészt országos szinten fogalmazódott meg: a demokratizálás – és a vele járó kisebbségi jogkiterjesztés – komoly kihívást jelentett a Ceaușescu-rendszerben hivatalos ideológiává emelkedő, és a mindennapokban is egyre jobban érvényesülő homogén (román) nemzetállami eszmére nézve. Másrészt a magyar önkormányzati törekvések közvetlenül is fenyegették a helyi román eliteket, hiszen főleg az ő pozícióik és jövőjük volt a tét.³ Ennek megfelelően ezen a ponton már szét is válik a székelyföldi események megítélése, ami még napjainkban is befolyásolja az interetnikus kapcsolatok értékelését. Az egyes narratívákra azonban később térek ki.

A konfliktus előjelei már 1990. január elején érezhetőek voltak, amikor egy delegáció érkezett Hargita megyéből Bukarestbe, és egy több oldalas memorandumot adott át a kormánynak a székelyföldi románok elleni bűncselekményekről és erőszakos elűldözésükről.⁴ A jelek egyre sokasodtak, nem egész három hónap múlva, az iskolák szétválasztása kapcsán pedig bekövetkezett a nyílt összecsapás. Marosvásárhely „fekete márciusa” több halálos áldozatot is követelt, és gyakran a régió első etnikai konfliktusaként tartják számon a rendszerváltások után.⁵ Az események kivizsgálására szinte azonnal parlamenti bizottság alakult, ám a román politika felfokozott nacionalista légkörében továbbra is hallatszottak azok

³ Ezzel kapcsolatban lásd: Csata Zsombor: A politikai-adminisztratív elit változásai Csíkszeredában (1968–2000). *Magyar Kisebbség*, 2002, 1. sz. 260–286.

⁴ A küldöttség tagja volt Ioan Oancea korábbi Hargita megyei funkcionárius, 1990–1992 között a Nemzeti Megmentési Front Hargita megyei képviselője is. Erről lásd: Király Károly: *Nyílt kártyákkal. Önéletírás és naplójegyzetek*. Budapest, 1995, Nap Kiadó. 171–172, Domokos Géza: *Esély I.*, Csíkszereda, 1996, Pallas-Akadémia. 25–27., valamint: *Monitorul Oficial al României*, Partea a II-a (a továbbiakban: MO), Nr. 262. (1991. november 5.) 23. De a lincselések románellenes cselekedetként való értelmezése a magyar–román diplomáciai kapcsolatokban is kisebb feszültséget okozott. Lásd: Szűts Pál: *Bukaresti napló 1985–1990*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó. 270–278.

⁵ Ezzel kapcsolatban lásd például: Simon Judit: *Városkép románokkal és magyarokkal*. Nagyvárad, 2000, Scripta Kiadó, ill. Kincses Előd: *Marosvásárhely fekete márciusa*. Budapest, 1990, Püski Kiadó.

a hangok, amelyek a románokat érő atrocitásokról tudósítottak. Sajtóhírek jelentek meg székelyföldi nacionalista, románellenes megmozdulásokról, románokat ért támadásokról stb.⁶ Ezt követően 1990 végén a Román Nemzeti Egységpárt⁷ kezdeményezésére a román törvényhozás egy parlamenti bizottság megalakításáról döntött, amelynek a feladata azoknak a személyeknek a meghallgatása volt, „akik kénytelenek voltak elhagyni munka- és lakóhelyüket Hargita és Kovászna megyében”.⁸

A bizottság feljogosítást kapott a „Hargita-Kovászna jelenség” okainak és körülményeinek a megállapítására. Összetétele tükrözte az akkori parlamenti erőviszonyokat, 25 tagjának többségét a Nemzeti Megmentési Front delegálta, de helyt kaptak benne – többek közt – a Nemzeti Liberális Párt, a Román Nemzeti Egységpárt és az RMDSZ tagjai is. A bizottság meghallgathatott bárkit, aki hozzá fordult, és további több száz személytől kapott tájékoztatást, feljegyzést, jelentést, nyilatkozatot stb. Saját megfogalmazása szerint „a korrektség és objektivitás szellemében”⁹ működött, két albizottsága kiszállt több székelyföldi és egyéb helyszínre, ahol szintén meghallgatásokat tartottak. Az összegyűlt anyagot rendszerezték

⁶ Például 1990. március végén a bukaresti televízióban számoltak be románellenes bűntettekről Kovászna és Hargita megyében (*Háromszék*, 1990. március 27.), augusztusban Kozsokár Gábor RMDSZ-es szenátor nyilatkozta, hogy a szenátus ülésén egyes szenátorok – a Vatra Românească tagjai – rendszeresen támadják a magyarokat, majd Virgil Măgureanu, a Román Hírszerző Szolgálat vezetője kijelentette, hogy Hargita és Kovászna megye két forró pont az ország térképén, tele feszültségekkel (*Háromszék*, 1990. augusztus 4.), 1990. október 4-én a román szenátus határozatot hozott, amelynek alapján a többségében magyarlakta területen [azaz a Székelyföldön] keresztülhaladó személyvonatokon a jövőben rendőrségi és katonai járőrök tartanak ellenőrzést. A televízióban azzal indokolták ezt az intézkedést, hogy meg kell védeni a román utazóközönséget az itt lakó utasok „terrorizmusától”. (*Romániai Magyar Szó*, 1990. október 6.). Idézi: Udvardy Frigyes: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1990–2003*. (1990. március 27.; augusztus 4.; október 4.). Ld: <http://udvardy.adatbank.transindex.ro/>

⁷ A Román Nemzeti Egységpárt (PUNR) a nacionalista Vatra Românească szervezetből jött létre. Lásd még a 31. és 68. jegyzetet.

⁸ A szenátusi és képviselőházi bizottságokat egyesítő bizottság 1990. december 31-én alakult meg. *Parlamentul României: Raportul Comisiei Parlamentare de audiere a persoanelor care, după 22 decembrie au fost nevoite să-și părăsească locul de muncă și domiciliul din județele Harghita și Covasna*. București, 1991. 3.

⁹ Uo.

és elemezték, a Jelentés megszerkesztésére egy újabb albizottság alakult. Az elkészült szöveget 1991 októberében fogadta el a bizottság. A 137 oldalas dokumentum az indoklás és a konklúziók mellett nyolc fejezetet, valamint 91 oldalnyi mellékletet tartalmaz: I. Történelmi előzmények. Emberi és interetnikus kapcsolatok 1989. december 22. előtt; II. A decemberi forradalom és a hozzá kapcsolódó események Hargita és Kovászna megyében; III. Az 1989. december 22. utáni utcai tüntetések jellege; IV. Az oktatás területén megvalósított szeparatista akciók; V. A románok eltávolítása a polgármesteri hivatalok, prefektúrák, társadalmi-gazdasági egységek és intézmények (oktatás, művészet-kultúra, sajtó, igazságügy, egészségügy) vezetéséből. Az őket ért fenyegetések és rágalmak; VI. A nacionalista-sovinisza elemek által provokált interetnikus jellegű konfliktusok; VII. A térségben zajló románellenes akciókat támogató és ösztönző külső tényezők; VIII. Az emberi szolidaritás megnyilvánulásai a forradalom utáni időszakban Hargita és Kovászna megyében.

A Jelentés kidolgozásához számos állami szervtől (belügy-, külügy- és hadügyminisztérium, főügyészség, a Román Hírszerző Szolgálat, Hargita és Kovászna megye prefektúrái és rendőr-felügyelőségei) kapott dokumentumokat is felhasználtak. A szöveg célja – a bizottság nyilatkozata szerint – a többséghez és kisebbséghez tartozó személyek közötti megbékélés és párbeszéd elősegítése volt, támogatva az emberi és egyéb szabadságjogok tiszteletben tartását és érvényesítését. A Jelentést végül a bizottság összes tagja megszavazta, a két RMDSZ-es tag kivételével, akik egy különvéleményben fogalmazták meg eltérő álláspontjukat. A Jelentést októberben terjesztették be a parlament együttes ülésén, amelyet közvetített a Román Televízió is. Később több alkalommal zajlott a kérdés megvitatása, az érvek és ellenérvek, bizonyítékok és cáfolatok ütköztetése, míg 1992. február 12-én a parlament határozatban „vett tudomást” a Jelentés tartalmáról.¹⁰ A határozat elítélte a „sovinisza és szélsőséges megnyilvánulásokat” és az emberi jogok megsértését, valamint felkérte az illetékes hatóságokat a bűncselekmény jellegű tettek kivizsgálására a felelősség megállapítása és az anyagi és erkölcsi károk jóvátétele érdekében. Továbbá az érdekeltek kérésére vizsgálatot javasolt a helyi hatóságok jog-

¹⁰ *Románia Hivatalos Közlönye* (a Monitorul Oficial fordítása) I. rész: törvények, dekretumok, határozatok és más aktusok. IV. évfolyam – 23. szám. (1992. február 19.) 1-2.

sértésekhez vezető ténykedése ügyében és a törvényesség helyreállítását kérte. A román „nemzetvédő” erőket azonban ez a határozat nem elégítette ki, így azok a Jelentést, amelynek „vissza kellett volna állítania a román állam tekintélyét Hargita és Kovászna megyében”, végeredményben „hatástalannak” tartják.¹¹ Igaz, a székelyföldi rendőrlincselések ügyében – amelyeket mintegy kiemelték az általános amnesztia alól – végül több súlyos ítélet is született, egyes perek pedig évekig is elhúzódtak.¹²

Jelen dolgozat első részében a Jelentés szövegét kívánom bemutatni, a második részben a körülmények vázlatos ismertetésére, végül a vizsgált jelenség eltérő interpretációira térek ki.

A Jelentés és a Különvélemény

Történelmi előzmények

A Jelentés első fejezete a vizsgált jelenség gyökereit mutatja be, és felvázolja a történelmi kontextust, amivel egyúttal a szöveg alaphangvételét is megadja. Ez a hangvétel pedig meglehetősen tendenciózus és magyar-ellenes. A terjedelmes – 18 oldalas – történelmi összefoglaló ugyanis gyakorlatilag nem más, mint a Ceaușescu-időszakban hosszú ideje csiszolt, mítoszokkal és féligazságokkal megterhelt nemzeti kommunista történelmi narratíva Erdélyre és a Székelyföldre vonatkozó részeinek összefoglalása. Ennek megfelelően a szöveg számos vitás-vitatott kérdést érint, a legkülönbözőbb klisék, illetve célzatosan kiemelt események felhasználásával (a dákoromán kontinuitás tézise; Erdély, mint ősi román terület, őshonos /román/ lakossággal; a magyar hódítás és betelepítések; a székelek eredete stb. – a Jelentésben egyébként következetesen külön említik

¹¹ Bogdan Păpădie – Gabriel I. Năstase: *Războiul spionilor în interiorul și dincolo de granițele României*. București, 2005, Editura Phobos. 267.

¹² Ezzel kapcsolatban lásd például: Iochim István: Az Agache-ügy filmkockái. In: Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar Évkönyv 2001*. Temesvár-Kolozsvár, 2001, Szórvány Alapítvány-Polis Könyvkiadó. 241-246., Lukács Csaba: A forradalom magyar vesztesei. *Udvarhelyszék*, 1999. december 22 – 2000. január 4. (51-52. sz.). <http://www.hhrf.org/udvarhelyszek/1999/udv9951c.htm>, Kósa Csaba: Mindenki ügye – az oroszhegyi és zetelaki ártatlanul elítélt magyarok a magyarországi médiában. In: Ágoston Vilmos (szerk.): *Médianacionalizmus, kisebbségek és az EU-integráció*. Budapest, 2003, EÖKIK. 105-111.

a magyarokat és a székelyeket). Az évszázados román sérelmek ismertetése a 18–20. századi események vázlatos bemutatásával folytatódik, az 1848-49-es „románellenes akciók”¹³ és a kiegyezés utáni elnemzetlenítő politika felelevenítésével. A dualizmus évtizedeiben az oktatás révén érvényesülő magyarosítás a későbbi, különösen pedig az 1989 utáni oktatás kérdéséhez biztosítja a megfelelő érveket. Ugyanezt szolgálja az 1940–44 közötti időszak eseményeinek és a román tanítókra, tanárookra és papokra nehezedő nyomásnak a felidézése is, amely hatására sokan távoztak a „horthysta megszállás alá került” Észak-Erdélyből.¹⁴ A szöveg szerzői szerint azonban a románok nemzeti elnyomása, diszkriminációja és a (magyar) sovinizmus még 1918 után sem tűnt el, sőt, 1945 után is folytatódott a Hargita és Kovászna megyei románok magyarosítása.¹⁵ A szovjet nyomásra megalakított és a román állam egységét kétségbe vonó Magyar Autonóm Tartományban a magyar (és székely) népességet részesítették előnyben, és a központi hatóságok csak 1970 után próbálták meg fokozatosan kiegyenlíteni az „interetnikus viszonyok mérlegét”.¹⁶ Mindazonáltal a kommunista időkben sem sikerült megoldani a nemzeti kérdést, az interetnikus feszültségek pedig továbbra is fennmaradtak. Mi több, a korábbi ellentéteket tetézték az 1980-as évek túlzásai is,¹⁷ amelyeknek következtében a magyar és székely lakosság a román népet tévesen az ország akkori vezetésével azonosította. Így az 1989-es diktatúra-ellenes megmozdulások – amelyek során a magyarok és székelyek vissza akarták szerezni korábbi domináns státusukat a Székelyföldön¹⁸ – románellenes akciókkal mosódtak össze.¹⁹

¹³ Megjelenik a 40,000 meggyilkolt román és kb. 200 elpusztított román falu mítosza is, amely egyébként mindmáig makacsul tartja magát a román nacionalista diskurzusban.

¹⁴ A szerzők ugyanakkor még az észak-erdélyi zsidóság deportálását is megemlítik. *Raportul...* 18.

¹⁵ Uo. 19.

¹⁶ Uo. 23-24.

¹⁷ A Ceaușescu-féle nemzeti kommunista időszakról bővebben lásd: Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, 1999, Státus Könyvkiadó. Különösen: 91-102., 211-221.

¹⁸ A Jelentésben természetesen nem a Székelyföld, hanem Hargita és Kovászna megye szerepel.

¹⁹ *Raportul...* 24.

A forradalom Hargita és Kovászna megyében

A következő fejezet az 1989-es fordulat eseményeit elemzi. A szerzők megállapítják, hogy a forradalom Hargita és Kovászna megyében is Ceaușescu- és kommunistaellenes volt, és románok, magyarok és székelyek egyaránt részt vettek benne, ám fő céljait később egyesek „kisajátították” és kizárólagosan magyar eseményként értelmezték. Ezzel megkezdődött az itt lakó románok marginalizálásának folyamata.²⁰ A forradalom első, rendszerellenes szakasza után – amely nem követelt áldozatokat²¹ – egy destruktív szakasz következett, amikor azonosítatlan személyek buzdították az embereket a vandalizmusra. Az események románellenes jelleget öltöttek – főleg vidéken – és a forradalom kitörése utáni napokban számos támadás érte a volt hatalmi és rendvédelmi szervek román tagjait (noha azok passzívan viselkedtek), továbbá a román emlékműveket, templomokat, állami intézményeket és temetőket. De a forradalmat követő mozgolódás, illetve a március 15-i, majd marosvásárhelyi eseményekhez kapcsolódó gyűlések mellett még hónapokkal később is sor került erőszakos akciókra.

A Jelentés összegzi a pusztításokat: a két megyében 7 személyt öltek meg, akik közül 6 milicista és szekuritátés volt, nemzetiségüket tekintve pedig 4 román és 3 magyar.²² Hargita megyében 35, Kovászna megyében 3 Milícia- vagy Securitate-székhelyt pusztítottak el vagy rongáltak meg, jelentős anyagi károkat okozva. A Jelentés több lincselésre is kitér, részletesen taglalja például a kézdivásárhelyi milicista őrnagy meggyilkolását. A gyilkosságokon kívül további 104 milicista és szekuritátés tisztet és altisztet bántalmaztak, valamint több mint 200 belügyi alkalmazott otthonát rongálták meg. A szerzők azt is megemlítik, hogy az elpusztított őrsökről sok fegyver és lőszer is eltűnt, közülük 72 fegyver és 15,000 töltény nem került elő. A vandál cselekedetek nagy részénél nem történt meg a felelősségre vonás, mivel az elkövetőket utólag már nem lehetett beazonosítani. A „bestiális bűncselekmények” tetteseinek egy részét azonban letartóztatták és elítélték, bár a nyomozást megnehezítette, hogy a lakos-

²⁰ Uo. 26.

²¹ Csak Sepsiszentgyörgyön került sor – zavaros körülmények között – fegyveres összecsapásra december 24-25. éjszakáján. Uo. 31.

²² A szöveg szerint két magyart – „nemzetárulónak” tekintve – azért öltek meg, mert megpróbálták megvédeni román kollégáikat. Uo. 32.

ság sokáig nem akart együttműködni a rendőrséggel, több elkövető pedig külföldre menekült.²³

A szöveg szerzői megállapítják, hogy a románellenes atrocitásokat csak egyes, a zavaros körülményeket kihasználó magyar és székely csoportok románellenes, nacionalista és sovinszta beállítottságával lehet magyarázni. A fordulatot követő szervezkedés ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy általánossá vált a helyi (magyar) többségi népesség románellenessége, a forradalmat pedig egy kisebbség saját érdekeinek érvényesítésére térítette el, és a terület román lakosságának elűzésére törekedett.²⁴

Az állam újjászervezése a Székelyföldön

A forradalmat követő románellenes erőszak bemutatása után a Jelentés harmadik, ötödik és hatodik fejezete tovább részletezi a székelyföldi románokat ért atrocitásokat. A bizottság által összeállított szöveg már-már apokaliptikus képet rajzol a két megyében 1989 végén és 1990 első hónapjaiban kialakult (majd szinte állandósult) helyzetről. A sértegetett, megalázott, megrágalmazott románokról, akik a fékevesztett magyar nacionalista kitérő és a gyakran életveszélyes fenyegetések miatt alig merészkedtek ki otthonaikból, vagy pedig a folyamatos veszély és az ellehetetlenítés következtében elmenekültek a Székelyföldről. A drámai hatást az egyes elemek ismétlése és számos részlet fokozza.

A szerzők részletekbe menően taglalják a helyi államhatalom újjászervezését kísérő románellenes megnyilvánulásokat. A két megyében a folyamatok – azaz gyakorlatilag a helyi rendszerváltás – a román lakosság kárára mentek végbe. A különféle hivatalokban, szervezetekben, gazdasági egységeknél és vállalatoknál vezető pozíciókban lévő románokat az előző rendszerben en bloc kompromittáltak, alkalmatlannak és Ceaușescu híveinek tekintették, és erőszakkal vagy közvetett nyomásgyakorlással eltávolították őket. Sok esetben kikényszerített „önkéntes” áthelyezési kérelmekkel érték el a románok távozását, sőt, voltak, akiket megfenyegettek vagy szabályosan elűldöztek. Gyakoriak voltak a törlesztések a korábban elszenvedett „megaláztatásokért”. A főképp a román értelmiségiek – tanárok, orvosok, mérnökök, papok – ellen irányuló támadáso-

²³ Uo. 26-27.

²⁴ Uo. 30.

kat a múlt rendszerrel való kollaborálással indokolták. Ugyanakkor az előző rendszerben felelős pozíciókat betöltő magyarokat nem váltották le, vagy csak áthelyezték őket, a diszkriminációt pedig a Ceausescu-diktatúra magyarellenességével indokolták. A nómenklatúra eltávolításának ürügyével „viszonylagos nyugalomban” zajlott a kulturális és művészeti élet – a múzeumok, könyvtárak, kultúrházak, színházak – „megtisztítása” is a román elemtől.

A volt néptanácsok vázán létrejövő új közigazgatási struktúrákat (prefektúrákat és polgármesteri hivatalokat) így szinte teljesen megtisztították a románoktól, az etnikai arányosság elvét pedig a románokat korlátozó módon érvényesítették.²⁵ Az új vezető beosztású köztisztviselők kiválasztása és kinevezése az RMDSZ közvetlen irányításával történt. Az eljárást Orbán Árpád, a Kovászna megyei Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa (CPUN) elnökének egy 1990. január végi kijelentésével illusztrálják a szerzők: „mostantól fogva a vezetők kiválasztásának kritériuma nem a kompetencia, hanem a nemzetiség”.²⁶ Az újjászervezett helyi államhatalom élére több esetben „szélsőséges, nacionalista-sovinisza elemek” kerültek.²⁷

A magyar lapokban ugyanakkor izgató és románellenes írások jelentek meg – a Jelentés nevesít is több szerzőt – továbbá a magyarországi sajtóból átvett cikkeket is közöltek, amelyek eltorzították a romániai magyarok helyzetét és a román lakosság úgynevezett magyarellenességéről számoltak be.²⁸

Mindennapi sovinizmus

A Jelentés részletesen tárgyalja a románok és a román állam ellen zajló nacionalista-irredenta izgatást. A forradalmat követő erőszakos cselekedetek folytatásaként egymást érték az utcai megmozdulások (románellenes jelszavakkal: pl. „Halál az oláhokra! Horthy, Horthy! Erdélyt Magyarországhoz!”²⁹), amelyek célja a kormányzat iránti bizalmatlanság gerjesztése, a külföldi támogatás megnyerése, irredenta tanok terjesztése és a románok elleni hangulatkeltés volt.

²⁵ Uo. 85-86.

²⁶ Uo. 84-85.

²⁷ Uo. 27.

²⁸ Uo. 92.

²⁹ Uo. 40.

Bár a Jelentés nem foglalkozik külön a marosvásárhelyi eseményekkel, de több helyen kitér azok hatására a két magyar többségű székelyföldi megyében. A dokumentum szerzői kiemelik, hogy a forradalmat követő általános románellenes hangulat, a „románellenes provokatív akciók, fenyegetések és sértések” a március 15-i magyar ünnepségek, majd a marosvásárhelyi események kapcsán érték el „újabb csúcspontjukat”,³⁰ aminek következtében sok román elhagyta a területet. A román szervezeteket (Vatra Românească, Román Demokratikus Liga³¹) fasisztának bélyegezték, tagjaikat megfélemlítették – például Csíkszeredában a tömeg előtt felolvasták a Liga megyei vezetőinek listáját, és egyfajta „Szent Bertalan éjszakáját” helyeztek kilátásba, ha a megnevezett románok nem hagyják el a várost (ami meg is történt), de atrocitásokra került sor Baróton és Sepsiszentgyörgyön is.³² Volt, ahol kifüggesztették a városközpontban a távozásra „ítélt” románok névsorát, és fenyegető röplapokat terjesztettek.³³

A szerzők szerint a magyar nacionalista indulatok a hétköznapiakba is beszivárogtak. 1990–1991 folyamán több alkalommal is sértegettek és megtámadtak román nemzetiségű utasokat vonatokon és autóbuszokon, jól szervezett akciók során az egyik napról a másikra magyarosították az utcaneveket és az intézményeket, anélkül, hogy konzultáltak volna a románokkal, a magyar útjelző táblák alapján pedig „mintha külföldön lenne az ember”.³⁴ A munkahelyeken, üzletekben, gyógyszertárakban nem szolgálták ki a nem magyarul beszélőket, az éttermekben, bárókban provokálták és sértegették a románokat, a kórházakban pedig elszigetelték és diszkriminatív módon kezelték a román betegeket.³⁵

Számos támadás érte az ortodox egyházat is, miután ortodox papok az oktatásban és a kulturális életben tapasztalt szeparatista akciók ellen

³⁰ *Raportul...* 101.

³¹ A Vatra Românească („Román Tűzhely”) kulturális szervezetet (hivatalosan) 1990 februárjában alapították meg. Az 1990 januárjában megalakult Román Demokratikus Ligát (LDR) a Vatra Hargita megyei „fiókszervezetének” tekintették, amely februárban hivatalosan is csatlakozott a Vatrához. A magyar köztudatban a Vatra kezdettől fogva a marosvásárhelyi zavargások kiobbantójaként és a magyarellenességet gerjesztő legfontosabb tényezőként van jelen.

³² *Raportul...* 44-45., 104.

³³ Uo. 102.

³⁴ Uo. 103-104.

³⁵ Uo. 99.

és a románok jogainak sérülése miatt tiltakoztak. Több papot elűldöztek, templomokat szentségtelenítettek meg. Az atrocitások következtében csak Kovászna megyében 14 ortodox parókia üresedett meg.³⁶

A Jelentés ismételten bírálja a helyi hatóságok és az RMDSZ, valamint a többi magyar (és székely) szervezet magatartását, hogy nem tettek semmit az atrocitások ellen. A szöveg szerzői szerint az RMDSZ félretájékoztatta a központi szerveket, elhallgatva vagy fikciónak minősítve a románellenes cselekedeteket, sőt, hallgatólagosan támogatta azokat, hogy a románok többsége minél rövidebb időn belül elhagyja a két megyét.³⁷ Ugyanakkor a megfélemlített helyi karhatalom sem mert beavatkozni, mivel támadásoktól tartott.³⁸ A szerzők ezzel megállapítják a hatalom akkori helyi képviselőinek – akik közül sokan a Jelentés írásának időpontjában is hivatalban voltak – a felelősségét.

Iskolaszeparatizmus

A Jelentésben a legnagyobb terjedelmet az oktatási kérdés kapta. Nem véletlenül, hiszen a két megyét elhagyni kényszerült románok legnagyobb csoportját a tanárok alkották. Komoly bírálatok érik a kizárólag magyar tannyelvű iskolák létrehozásának egyoldalú és önkényes módját – különösen az iskolák megtisztítását a román tanároktól és diákoktól – ami feszültségekhez vezetett az oktatásban, és az interetnikus kapcsolatok megromlásában is tükröződött.³⁹

Személycserék történtek mind a tanfelügyelőségekben, mind az iskolák élén – a kompromittáltnak tekintett román tanfelügyelők többségét leváltották és magyarokkal helyettesítették,⁴⁰ pedig ezek közül egyesek szintén pártaktivista múlttal rendelkeztek. A magyarok mellett csak egyes házasságban élő románokat neveztek ki tanfelügyelőnek. Ezt követően tömegesen távolították el a román igazgatókat és bocsátották el a román tanárokat, különválasztották a magyar-román vegyes iskolákat, és

³⁶ Uo. 78-81.

³⁷ Uo. 108.

³⁸ Uo. 39.

³⁹ Uo. 71.

⁴⁰ Például a Hargita megyei főtanfelügyelőt is, aki utóbb távozni is kényszerült a megyéből. Uo. 49-50.

új, magyar tannyelvű iskolákat alapítottak.⁴¹ Ennek következtében két, párhuzamos oktatási rendszer jött létre. Az áldemokratikus döntéshozatalból gyakran kizárták a román tanárokat vagy észrevételeiket nem vették figyelembe. A döntésekkel tudatosan kész tények elé akarták állítani a helyi és a központi hatóságokat. A román nyelvű oktatás elleni hangulatot több példával is érzékeltetik a szerzők: például egy alkalommal a román tanároknak azt mondták: „menjenek a Kárpátokon túlra, mivel az ország nagy és szép”.⁴²

A változások tekintetében a magyarok (és székelyek) azonnali intézkedéseket sürgettek és foganatosítottak, és nem voltak hajlandók kompromisszumokra – azaz várni legalább nyárig. Az „itt és most” jelszónak megfelelően törvénytelen átszervezésekre került sor a tanév közepén, rossz körülmények és a téli időjárás nehézségei között. A román tanárok helyzete ellehetetlenült, egyes iskolákba gyakorlatilag be sem engedték őket, tanuló sztrájkokat szerveztek a román tanárok ellen, stb.⁴³ Diszkrimináció sújtotta a román diákokat is, akikre az iskolák szétválasztása után egyre erősebb nyomást nehezedett, hogy hagyják el a magyar többségű területeket. Különösen nagy nyomásgyakorlással érték el például a székelyudvarhelyi Pedagógiai Líceum és az Egészségügyi Líceum román tagozatainak elköltöztetését Brassóba és Maroshévízre.⁴⁴ Igaz, a szerzők azt is megemlítik, hogy voltak olyanok is, akik önként távoztak.

A román tanárok és a román diákok szülei 1990 májusában egy tiltakozó iratot intéztek az oktatási minisztériumhoz és a román kormányhoz, amelyben szóvá tették az átszervezések miatt előállt helyzetet.

A vizsgált folyamatok a Jelentés szerzői szerint romboló hatással voltak a román oktatásra – számos román tagozaton nem maradt elég képzett tanár, de még a magyar diákok jövőjét is negatívan érintette a szétválasztás, mivel a kizárólag anyanyelvű oktatás miatt nem fogják tudni magukat kifejezni románul, és csak helyben fognak tudniak dolgozni.⁴⁵

A Jelentés azt is kifogásolja, hogy – szintén törvénytellenesen – nagy számban hoztak be magyarországi tankönyveket (főleg történelem- és föld-

⁴¹ Uo. 47.

⁴² Uo. 58.

⁴³ Uo. 50.

⁴⁴ Uo. 55.

⁴⁵ Uo. 76.

rajzkönyveket), amelyek sok esetben a román állam szuverenitását és integritását sértő eszméket tartalmaztak, továbbá hogy különféle magyarországi mintákat akartak bevezetni a magyar iskolákban. Gyorsan és önkényesen változtatták meg számos iskola nevét is – megszegve az érvényben lévő rendeletet⁴⁶ – az iskolák többsége pedig magyar nevet kapott.

A szerzők kiemelik, hogy az 1990. március 15-i megemlékezések után, de különösen a marosvásárhelyi események alatti és utáni időszakban tovább erősödött a románellenes hangulatkeltés az iskolákban is.

Az oktatás átrendezését kísérő negatív jelenségekre a Jelentést megfogalmazók szerint nem véletlenszerűen, hanem szervezeten került sor, az RMDSZ, a MADISZ (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szervezet) és más pártok vagy szervezetek ténykedésének hatására.⁴⁷ De a kritikák a központi szervekre is vonatkoznak, mivel az oktatási minisztérium részrehajlóan és antidemokratikusan működött, döntéseinek többsége pedig „homályos, félreértelmezhető volt, és nem volt tekintettel a román népesség érdekeire”.⁴⁸ Megnevezik Pálfalvi Attila miniszterhelyettest is, a „stratégia” kidolgozóját, valamint utódját, Demény Lajost.⁴⁹ A szerzők végül megállapítják, hogy az iskolák szétválasztása és a román diákok normális tanításának ellehetetlenülése képezte a területet érintő román exodus egyik okát.⁵⁰

Szeparatista és irredenta veszély

A Jelentés egyik kulcsszava a szeparatizmus, azaz a különféle etnikai alapú, szeparatista jellegű törekvések: az oktatási szeparatizmustól (a magyar és a román tagozatok szétválasztása), a párhuzamos civil struktúrák (nemzeti alapon létrehozott egyesületek, társaságok) kialakításán át az autonómiára vonatkozó politikai követelésekig. De ehhez kapcsolódik, és az egész szövegen végighúzódik a románellenesség „külső tényezőinek” szála is, aminek egy külön fejezetet is szentelnek a szerzők. Itt a „külső”

⁴⁶ Uo. 64.

⁴⁷ Uo. 77.

⁴⁸ Uo. 75.

⁴⁹ Uo. 47. és 75. Pálfalvi Attilát 1990. január 27-én váltották le miniszter-helyettesi posztjáról, mivel az iskolák szétválasztásával kapcsolatos döntéseivel feszültségeket idézett elő. Pálfalvi utódjául februárban Demény Lajost nevezték ki, aki folytatta az önálló magyar iskolahálózat kiépítését.

⁵⁰ Uo. 77.

alatt természetesen elsősorban „magyarországi” értendő – ide tartozik a Magyarországról támogatott irredentizmus és nacionalizmus, számos magyarországi egyesület ténykedése, több „úgynevezett kulturális rendezvény”, a magyar(országi) turisták és „turisták”⁵¹ akciói és provokatív viselkedése, a nacionalista indoktrinációval járó magyarországi továbbképzések, tapasztalatcserék és az onnan behozott tankönyvek, valamint a magyar emigráció tevékenysége és a külföldön végzett magyar lobbizás is. A különféle magyar szervezetek megalakulása vonatkozásában a szerzők kiemelik a magyar állampolgárokkal, különösen a diplomatákkal (!), újságírókkal és üzletemberekkel való kapcsolatok megerősödését, aminek a hatása a magyar közösség szélsőséges törekvéseiben („székely és magyar enklávék létrehozása”) jelentkezett.⁵²

A szerzők kitérnek a magyar nyelvű sajtóra, irodalomra és „propagandisztikus anyagra” is, amely révén az utóbbi években a magyar köztudat „mozgósítása” zajlik Erdély múltja és jövője kapcsán, és amely az európai közvéleményt is Magyarország Erdélyre vonatkozó „történelmi jogairól” akarja meggyőzni.⁵³ Mindennek a célja egy valójában nem létező ügy – az „erdélyi kérdés” – kreálása, valamint a romániai székelyek és magyarok „lélektani” felkészítése az 1989-es forradalmat követő eseményekre.⁵⁴ Külön megemlítik a Magyar Autonóm Tartomány⁵⁵ újjáalakításának felvetését is, valamint egy sor további, „szeparatista jellegű politikai” követelésről és gesztusról tesznek említést – autonómia Erdélynek, a magyar nyelv hivatalos nyelvvé nyilvánítása, kizárólagosan magyar tannyelvű isko-

⁵¹ Pl. Uo. 43., 109., 116-118. stb.

⁵² Uo. 116.

⁵³ Ezzel kapcsolatban lásd: Borsi-Kálmán Béla: Románia és a magyar-román viszony a történelem tükrében. In: Uő: *Kérdések és álkérdések. Gondolatok a csoportérdek-érvényesítés, a nemzeti önkép és a globális stratégiák összefüggéseiről*. Budapest, 2004, Akadémiai Kiadó. 39-45.

⁵⁴ *Raportul...* 118-122.

⁵⁵ Uo. 119. A formális autonómiát biztosító Magyar Autonóm Tartományt szovjet javaslatra hozták létre 1952-ben. A tartományt 1960-ban átszervezték, majd 1968-ban megszüntették. Bővebben lásd: Stefano Bottoni: *Sztálin a székelyeknél*. Csíkszereda, 2008, Pro-Print Könyvkiadó, valamint: Stefano Bottoni (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*. Csíkszereda, 2005, Pro-Print Könyvkiadó.

lák létrehozása, magyar zászlók kifüggesztése, a magyar himnusz éneklése.⁵⁶

A Jelentés oldalakon át taglalja azt a folyamatot is, ahogy megkezdődött a politikai és társadalmi életnek a magyarországi rendszerrel való „szinkronba hozása”, valamint a Magyarország gazdasági érdekeihez való igazodás.⁵⁷

A románok exodusa

Ami a Jelentésben taglalt események és a tartós románellenes hangulat következtében a két megyéből távozni kényszerült románok számát illeti, a szerzők nem szolgálnak pontos adatokkal. Ezt maguk is elismerik, amikor közlik, hogy „nem sikerült megállapítani a távozottak biztos számát”, mivel a népesség-nyilvántartások több helyen megsemmisültek, a helyi hatóságok, intézmények és vállalatok magyar és székely vezetőinek pedig „az igazság elrejtése az érdekük”.⁵⁸ Így egy becslésen alapuló számot kapunk: körülbelül 4,000 személyt. A szövegben elszórt számok csak részadatok (pl.: Hargita megyéből egy „adott időben” 543 fő távozott, ebből 444-en nyomás hatására, Kovászna megyéből pedig 911 személy, ebből 883-an kényszerűségből. Egy 1991 tavaszi felmérés 1758 főről (651 családról) számol be). Ugyanakkor hozzávetőlegesen a „menekültek” társadalmi összetételéről is tudomást szerezhethünk: a Jelentés főleg a belügyminisztérium alkalmazottairól és értelmiségiekről ír (tanárok és tanítók, mérnökök, jogászok), de munkásokat és papokat is említ.⁵⁹ A románok reakciója a nullával volt egyenlő, mivel a magyar többség miatt féltek a nyílt etnikai konfliktus kirobbanásától.

A távozók többsége tehát az általános feszültség, a nyomásgyakorlás, ellehetetlenítés, az ellenséges körülmények és fenyegetések, valamint kisebb-nagyobb magyar csoportok akcióinak hatására hagyta el a két megyét. Igaz, voltak önként elköltözők is, de egyes esetekben a bizottság arról is meggyőződhetett, hogy az „önkéntesség” mégsem volt valódi.⁶⁰

A szerzők ismételten leszögezik, hogy a különféle akciókat jól megszervezték és koordinálták, mindezt pedig támogatta a magyar sajtó is. A két

⁵⁶ *Raportul...* 102-103.

⁵⁷ Uo. 93-97.

⁵⁸ Uo. 109.

⁵⁹ Uo. 110., 113.

⁶⁰ Uo. 112-113.

megyében pillanatnyilag viszonylagos nyugalom van, mivel „a küldetés teljesítve lett” és sok román távozott, ám az első, „leírhatatlan erőszakosságot”⁶¹ csupán a nyomásgyakorlás erőszakmentes formái váltották fel. Például az egyik beszámoló szerint Sepsiszentgyörgyön tovább folytatódott a románok elleni „lélektani háború”, amely során „egy idegen – és egyáltalán nem baráti – állam zászlói jelennek meg az utcákon, az utca- és helységnévjelző táblákat egy számodra érthetetlen nyelven írják. Értésedre adják, hogy nincs ott semmi keresnivalód, telefonon fenyegetnek (...) és kizárólag olyan nyelven beszélnek, amelyet nem értesz...”⁶²

A Jelentés szövegének utolsó néhány oldala a románellenes események során megnyilvánuló emberi szolidaritással foglalkozik. A szerzők itt leszögezik, hogy a különféle irredenta, sovinszta megmozdulások, bestiális bűncselekmények és passzivitás ellenére nem lehet vádolni a térség egész többségi (magyar) lakosságát. Több esetet is megemlítenek, amikor magyarok románokon segítettek, vagy figyelmeztették őket a rájuk leselkedő veszélyre, miközben gyakran „románbarátsággal” vádolták őket.⁶³

A Különvélemény

A parlamenti bizottság két RMDSZ-es (magyar) tagja azonban nem fogadta el és nem is írta alá a Jelentést. Ehelyett egy saját, 16 oldalas Különvéleményt⁶⁴ állítottak össze, amelyet azonban a bizottság nem csatolt a Jelentéshez. A magyar szenátor és képviselő a Különvéleményt a szenátus elé terjesztette, majd október 17-én a Jelentéssel együtt szintén felolvasták.

A magyar bizottsági tagok a Jelentés célját is bírálják, és nacionalista politikai botránykeltés szándékát látják mögötte. Utalnak a Jelentés tendenciózusságára is: a két székelyföldi megyében elkövetett erőszakos cse-

⁶¹ Egy elűzött például arról beszélt, hogy a forradalom után rosszabb volt a helyzet, mint az 1940-44-es pogromok (sic!) idején. Uo. 113.

⁶² Uo. 113-114.

⁶³ Uo. 125.

⁶⁴ *Aprecieri asupra Raportului Comisiei de Audieri „Covasna-Harghita” și motivarea nesemnării sale de către unii dintre membrii comisiei* (Vélemények a „Kovászna-Hargita” Meghallgató Bizottság Jelentéséről és annak a megindoklása, hogy azt miért nem írták alá a bizottság egyes tagjai. A továbbiakban: *Aprecieri*), Csiha Tamás senator UDMR, Takács Albert Csaba deputat UDMR, 14 octombrie 1994, București.

lekedeteket nem lehet az állítólagos magyar irredentizmussal magyarázni, miközben az ország egész területén megnőtt a bűnözés. Nem tagadják a nacionalista kilengéseket, de rámutatnak arra a tényre, hogy ez román részről is tapasztalható volt Erdélyben, sőt, az 1990. márciusi marosvásárhelyi és szatmárnémeti eseményekkel kapcsolatban megjegyzik, hogy azok egy magyarelles polgárháború kiobbantásának sikertelen kísérletét képezték.⁶⁵

A Különvélemény beszámol a bizottság munkája során észlelt különféle rendellenességekről: például hogy a megállapítások többségének elmentendő nyilatkozatokat vagy hivatalos iratokat arra hivatkozva nem vették figyelembe, hogy azok magyaroktól, magyar házastárssal rendelkező vagy „magyarbarát” személyektől származnak – így nem hitelesek.⁶⁶ De a későbbiek során is felmerült az a kritika, hogy a bizottság nem ellenőrizte a meghallgatásokon elhangzott – és a Jelentés elkészítéséhez felhasznált – nyilatkozatok hitelességét.⁶⁷ Az RMDSZ-es képviselők több példával is illusztrálják egyes esetek megalapozatlanságát: megemlíti például a Hargita Megyei Törvényszék volt elnökének elmozdítását, amelyről a helyi – egy román tiszt vezette – Ideiglenes Nemzeti Egységtanács döntött (a volt elnök pedig azóta az Igazságügyminisztériumban dolgozik igazgatóként).⁶⁸

A magyar bizottsági tagok Különvéleménye kifogásolja az „elűzöttek” száma körüli bizonytalanságokat, és az adatok elemzésével kérdőjelezi meg a „románok szervezett elűzését”. A szerzők példaként a bizottság által meghallgatott Kovászna megyei személyeket hozzák fel: itt kimutatják, hogy a 109 főből csak 48-an panaszkodtak elűzésről, akiknek egy része továbbra is a megyében dolgozik. A végső szám így meglehetősen kicsi a megyéből távozottak teljes számához (603 vagy 2000) viszonyítva. A „Kovászna Albizottság” helyszíni vizsgálatai során meghallgatott személyek (románok és magyarok) kb. fele cáfolta az elűldözés jelenségét. Az adatokat kiegészítik még más erdélyi megyék népességmozgási adatai is.⁶⁹

⁶⁵ *Aprecieri* 3.

⁶⁶ Uo. 7.

⁶⁷ Lásd pl. Nagy Benedek RMDSZ-es képviselő felszólalását a Jelentés vitájában. *MO*, Nr. 262. (1991. november 5.) 11.

⁶⁸ *Aprecieri* 8.

⁶⁹ Uo. 10.

A Különvélemény megemlíti, hogy nem véletlenül „tűntek el” a szekuritációs 1989. december 22. után, és hogy a milicistákat – főképp a vezetőket – is áthelyezték. Ám rámutat arra is, hogy míg a forradalom során az elnyomó hatalom elleni támadásokat máshol forradalmi tettként értékelték, a két megyében románellenes cselekedetként – holott általában még a támadók nemzetiségi összetétele sem ismert.⁷⁰ A magyar bizottsági tagok továbbá adatokkal bizonyítják a közigazgatás és a vállalatok élén románellenes célzattal végrehajtott tisztogatásokra vonatkozó állítások megalapozatlanságát.⁷¹

Az oktatást a problémakör kulcsfontosságú elemeként értékeli a Különvélemény szerzői is, mivel itt jelenik meg a románok „tömeges” távozása.⁷² A szövegben felidézik a Ceaușescu-korszak oktatási politikáját – azaz a magyar nyelvű oktatás fokozatos leépítését – ami a román tanárok számának növekedésével járt a két magyar többségű megyében.⁷³ Az anyanyelvű oktatás 1990-es visszaállítása következtében azonban a magyar diákok nagy számban választották a magyar nyelvű oktatást, miközben számos (korábban *kihelyezett*) román tanár is saját maga kérte áthelyezését. Ez a jelenség általános volt az egész országban.⁷⁴ Külön esetet képviselnek a székelyudvarhelyi Pedagógiai Líceum és az Egészségügyi Líceum román tagozatai, amelyek Maroshévízre és Brassóba költöztek át – állítólagosan a magyar tanárok és diákok nyomására. Ugyanakkor más állítások szerint maguk a távozók kezdeményezték az áthelyezéseket – lévén, hogy egyrészt (a román többségű) Maroshévízről, másrészt a Brassóhoz közeli (szintén román többségű) Bodzafordulóról érkeztek – így tulajdonképpen csak hazatértek. A költözéseket a téli szünet alatt határozták el – és hajtották részben végre – ami cáfolja a magyar és román diákok közötti konfliktusokról szóló állításokat.⁷⁵

A bizottság magyar tagjai azt is megállapítják, hogy különleges helyzet állt elő a marosvásárhelyi események következtében. A Vatra Româ-

⁷⁰ Uo. 12-13. Erőszakra máshol is sor került, például a Fehér megyei Kudzsirban.

⁷¹ Uo. 13-14.

⁷² Uo. 14.

⁷³ Uo. 12.

⁷⁴ Uo. 15.

⁷⁵ Uo. 16.

nească marosvásárhelyi ténykedése miatt ugyanis – tévesen – a Vatra több, Hargita és Kovászna megyei tagját is hibáztatták.

A Különvélemény szerint tehát Kovászna és Hargita megyében nem voltak és ma sincsenek nagyobb feszültségek, mint Erdély többi részén.⁷⁶ Az adatok elemzése alapján nem lehet beszélni a román származású lakosság Kovászna és Hargita megyéből való exodusáról, a Jelentés pedig nem felel meg sem a valóságnak, sem a Bizottság rendelkezésére álló anyagnak.⁷⁷

A Jelentés megszületésének körülményei

Belpolitikai viharok és nemzetközi feszültségek

A kérdés vizsgálata során nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a körülményeket sem, amelyek meghatározták a parlamenti bizottság létrejöttét, munkáját, valamint a Jelentés kidolgozását és megvitatását. Az 1990–1992 közötti időszak meglehetősen zaklatott volt a romániai belpolitikában. Ezekben az években – a tulajdonképpeni rendszerváltás első szakaszában – formálódott a kommunista diktatúra utáni Románia, a poszt-kommunista Nemzeti Megmentési Front, az újjászerveződő történelmi pártok és a többi kisebb-nagyobb párt közötti kíméletlen harcok közepette. De komoly rivalizálás folyt az egyes csoportokon belül is, amelynek téje – a politikai és gazdasági hatalom ellenőrzése mellett – Románia orientációja volt. Azaz, hogy a volt keleti blokk országainak többségéhez hasonlóan a „Nyugat” felé indul el, a demokratizálódás és a piackapitalizmus, valamint az európai integráció irányába, vagy pedig másik utat választ. Utólag már tudjuk, hogy Románia – legalábbis néhány évre – a mélyreható strukturális átalakítások helyett az utóbbit választotta, és Ion Iliescu első két mandátumát (1990–1996) a sajátos „eredeti demokrácia” építése jellemezte.

Magyar szempontból sem volt kevésbé fontos ez az időszak, hiszen a romániai magyar kisebbség számára létfontosságú volt a Ceaușescu-féle nemzeti kommunizmus mihamarabbi felszámolása, és a minél tágabban értelmezett kisebbségi jogok biztosítása. Ezt a feladatot tűzte ki maga elé a fordulatot követő napokban megalakuló RMDSZ is,⁷⁸ ám hamarosan

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo. 17.

⁷⁸ Programját lásd: Domokos: *Esély I...* 18-20.

szembetalálkozott a szintén gyorsan megszerveződő, a nacionalista diskurzus fenntartásában (is) érdekelt erőkkel. Az érdekek ütközésének egyik kulcsfontosságú színtere pedig épp Erdély magyar többségű régiója, a Székelyföld volt.

Az említett folyamatok részletesebb elemzése azonban meghaladná jelen dolgozat kereteit, így csak utalásképpen sorolok fel néhány fontos témát és körülményt: az 1990. januári-februári első bányászjárásokat;⁷⁹ a márciusi marosvásárhelyi konfliktust és rá néhány nappal a Román Hírszerző Szolgálat⁸⁰ megalapítását; az első szabad parlamenti és elnökválasztásokat 1990. május 20-án, majd azt követően a júniusi bányászjárást;⁸¹ a nemzetbiztonsági és a Román Hírszerző Szolgálatról szóló törvény kidolgozását; az új alkotmány kidolgozását és elfogadását; a Petre Roman-kormány bukásához vezető 1991. szeptemberi bányászjárást, valamint az új kormány megalakulását; a Front politikai ellenzékének összefogását, végül pedig az első helyhatósági választások lebonyolítását 1992 februárjában. Érdemes megemlíteni azt is, hogy a Jelentés parlamenti ismertetésének napjaiban a román sajtó viszonylag nagy terjedelemben foglalkozott az október 19-ére meghirdetett agyagfalvi gyűléssel is. Az RMDSZ egy radikális csoportosulása ugyanis autonomista népgyűlést hirdetett meg Agyagfalvára, ami nemcsak a román nemzetvédő erők vehemens tiltakozását váltotta ki, hanem a magyar érdekvédelmi szövetségen belüli feszültségeket is újra a felszínre hozta.⁸² Ugyanakkor az őszi folyamán hadgyakorlatot tartottak a két székelyföldi megyében is.

A zavaros belpolitikai viszonyok mögött a külpolitikai események sem maradtak el, sőt, Románia tőszomszédságában több nemzeti-nemzetiségi konfliktus robbant ki vagy érlelődött. A Szovjetunióból kiváló Moldovának (Moldáviának) több szakadár mozgalommal is meg kezdett küz-

⁷⁹ Amelyek során Bukarestben a Zsil-völgyi bányászok a Nemzeti Megmentési Front védelmében szétverték az ellenzéki tüntetőket.

⁸⁰ A volt kommunista politikai rendőrség – a Securitate – feloszlata után megszervezett nemzetbiztonsági szolgálat.

⁸¹ A bányászok ezúttal a bukaresti Egyetem téren gyülekező ellenzéki tiltakozást verték szét.

⁸² Bővebben lásd: Magyarai Nándor László, Magyarai Vincze Enikő, Birtók József: *Ünnepélyes keretek közt „végre kimondani”*. Adalékok az agyagfalvi ünnepség és botrány hátterének feltárásához. n. a. (kézirat), a Jakabffy Elemér Alapítvány kéziratkatalógusa. K191. Valamint: Domokos Géza: *Esély II*. Csíkszereda, 1997, Pallas-Akadémia. 218-235.

denie – a Dnyeszteren túli terület problémájával, valamint a gagauzok önrendelkezési törekvésével. Romániától nyugatra pedig előrehaladt Jugoszlávia felbomlása – 1991 júniusában kinyilvánították Szlovénia és Horvátország függetlenségét, példájukat az ősszel követte Macedónia és Bosznia-Hercegovina is. A Horvátországban polgárháborúvá szélesedő horvát-szerb konfliktus mellett Szerbiában is egyre akutabbá vált a koszovói válság. A koszovói albánok önrendelkezési törekvéseire a szerb vezetés a tartomány autonómiájának fokozatos felszámolásával válaszolt. De a szerbek „saját államukban” történő elnyomásáról és üldözéséről már évekkel korábban is lehetett hallani: a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia 1986-os Memoranduma több tekintetben is emlékeztet a Hargita-Kovászna Bizottság Jelentésére.⁸³

A Jelenség olvasatai

A Jelentés parlamenti vitája

Az 1989-90-es székelyföldi események elbeszélései közötti különbségek már a két dokumentum, a Jelentés és a Különvélemény szövegének ütköztetéséből kitűnnek. Ám különösen látványosan nyilvánultak meg a Jelentés parlamenti vitája során, 1991 őszén. Mintegy a vita bevezetéseként – az említett agyagfalvi megemlékezés kapcsán – már az iratok felolvasása előtt heves támadások érték az RMDSZ-t és „szeparatista törekvéseit”.⁸⁴

A két szöveg felolvasását egy több napos, indulatoktól és érzelmektől sem mentes vita követte. Az összes párt – beleértve a magyar szövetség képviselőit is – elítélte az erőszakos cselekedeteket és a nacionalista megnyilvánulásokat, ám azokat ki-kí a másik számlájára írta. A székelyföldi helyzetet a Jelentés alapján drámai hangnemben ecsetelő nacionalista képviselők és szenátorok mellé felsorakoztak a Nemzeti Megmentési Front

⁸³ Bővebben lásd: Korhecz Tamás: Gondolatok, melyek lángra borították a Balkánt. A Szerb Tudományos Akadémia „Memorandumáról”, valamint: Részlet a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia 1986-os memorandumából. *Pro Minoritate*, 1999. Tél; továbbá: Olivera Milosavljević: Visszaélések a tudomány tekintélyével; illetve: Drinka Gojković: Trauma katarzis nélkül. In: Bárdi Nándor-Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Vízolygás a várostól. A szerb társadalomtudomány Milošević Szerbiájáról*. Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány.

⁸⁴ Lásd: *MO*, Nr. 237-238 (1991. október 15.).

tagjai is, és többnyire az RMDSZ-t és a magyar nacionalizmust hibáztatták az eseményekért. A szélsőségek, a szeparatizmus és a nacionalizmus ellen az ellenzéki román képviselők is szót emeltek, hitet téve a román állam egysége és integritása mellett, ám a kisebbségi jogokat is támogató, mérsékeltabb nyilatkozataik meglehetősen erőtlennek hatottak a nem-egyszer durva magyarelles kirohanások között. A Front egyik szenátora szerint például bizonyos belső és külső érdekek akarják káoszba dönteni a román társadalmat, ami alapul szolgálhat a román állam megsemmisítéséhez⁸⁵, míg egy másik, román nemzeti egységpárti képviselő konkrétabban fogalmazott, kijelentve, hogy Budapest irredentizmusa áll az RMDSZ mögött.⁸⁶ A gyakran historizáló,⁸⁷ a nemzeti kommunista retorikát idéző, hazafias szólamokkal teli eszmefuttatásokon túl számos román képviselő mihamarabbi határozott fellépést sürgetett – azaz a bűnösök felelősségre vonását, a törvénytelen ségek kivizsgálását és orvoslását, valamint további nemzetbiztonsági intézkedések foganatosítását. A nacionalista javaslatokra jó példa Romulus Vulpescu, a Front szenátorának néhány indítványa: meg kell erősíteni a határvédelmet és az ellenőrzést a kémek, felforgató ügynökök, a fegyverkereskedelem és irredenta propagandaanyagok ellenében; reaktiválni kell a tapasztalt tartalékos vagy nyugalmazott katonatiszteket; nemzeti önkéntes gárdákat kell létrehozni; a közigazgatási apparátusban dolgozó magyarokat átmeneti időre katonákkal kell helyettesíteni; el kell törölni vagy módosítani kell a magyarokat privilegizáló oktatási és nyelvhasználati törvényeket; be kell tiltani a magyar állami jelképek használatát (beleértve a magyar himnusz is); valódi céljaik kivizsgálásáig fel kell függeszteni minden magyar alapítvány működését; érvényesíteni kell a román nyelv kizárólagosságát az utcanévtáblák, kiírások, hivatalos iratok stb. esetében...⁸⁸ Alin Drugă, a bizottság egyik egységpárti tagja pedig azt ajánlotta, hogy az állami funkciók biztosítását Kovászna és Hargita megyében önkéntes misszionáriusok, tanítók, papok, rendőrök, katonák végezzék 50%-os fizetéskiegészítéssel.⁸⁹ De többször felme-

⁸⁵ *MO*, Nr. 251. (1991. október 25.) 14.

⁸⁶ *MO*, Nr. 254. (1991. október 29.) 36.

⁸⁷ A felszólalók gyakran hivatkoztak az évszázados magyar elnyomásra, a horthysta terrorra stb.

⁸⁸ *MO*, Nr. 254. (1991. október 29.) 14.

⁸⁹ *Uo.* 20.

rült az is, hogy indokolt esetben helyezték törvényen kívül az RMDSZ-t,⁹⁰ amelyet az egyik felszólaló kifejezetten terrorista szervezetnek nevezett.⁹¹

A magyar képviselők és szenátorok felszólalásaikban egyrészt cáfolták a Jelentés számos állítását, sorra véve a szövegben fellelt hibákat, csúsztatásokat és valótlanságokat, másrészt többen rámutattak az egész kérdés mögött meghúzódó valódi jelenségre. Tokay György szenátor – még a Jelentés felolvasása előtt – kijelentette, hogy ezúttal már nem az RMDSZ, hanem az egész magyar kisebbség elleni támadásról és az egész közösség megvádolásáról van szó.⁹² Noha a vita során ezt több román képviselő is tagadta, hangsúlyozva, hogy csak a szélsőséges elemeket ítélik el, a magyar szenátor később megismételte állítását – amihez más RMDSZ-es felszólalók is csatlakoztak⁹³ – és azt a szövegből vett idézetekkel is alátámasztotta. A Jelentés „filozófiája” kapcsán Tokay leszögezte, hogy valójában az egész ügy nem más, mint a „Forradalom pere”.⁹⁴ Egy másik szenátor a passzív, nem védekező karhatalomra vonatkozó állításokat döntötte meg, de egy hivatalos kimutatás alapján azt is szemléltetette, hogy a Hargita megyéből távozott 156 román nemzetiségű tanár közül hetvenen *román* tannyelvű iskolákból mentek el, ebből ötvenen pedig *román* többségű településekről.⁹⁵ Verestóy Attila szenátor is felhívta a figyelmet a kontextusukból kiragadott, félreértelmezett állításokra, illetve az RMDSZ-t megbélyegző vádakra, amelyeket nem támasztanak alá bizonyítékok.⁹⁶ Markó Béla szenátor azokról az esetekről szólt, amikor magyarokat értek nacionalista támadások vagy diszkrimináció.⁹⁷ Szócs Géza szenátor, az RMDSZ politikai alelnöke szerint sok román a románellenes atrocitásokról terjesztett rémhírek hatására hagyta el a Székelyföldet. Ezek terjesztői pedig szélsőséges csoportok – a Jelentés valódi szerzői – voltak. Szócs a magyarok és az RMDSZ – az ellenzék egyik legfontosabb ereje – ellen keltett

⁹⁰ Pl. uo. 19, 22.

⁹¹ Uo. 37.

⁹² MO, Nr. 245. (1991. október 18.) 2.

⁹³ Pl. MO, Nr. 262. (1991. november 5.) 15, 18.

⁹⁴ MO, Nr. 251. (1991. október 25.) 14-16.

⁹⁵ MO, Nr. 254. (1991. október 29.) 13.

⁹⁶ Uo. 30.

⁹⁷ Uo. 17.

hisztériát egyenesen a demokrácia elleni fellépésként értelmezte.⁹⁸ Domokos Géza, az RMDSZ elnöke pedig úgy fogalmazott, hogy maga a Jelentés a románellenes propaganda, amely Romániát külföldön lejáratja, mint elmaradott, nacionalista országot.⁹⁹

A parlamenti vita tulajdonképpen „előszóban” reprodukálta a Jelentés és a Különvélemény tartalma közötti eltéréseket. A vitában az egyes állításokat cáfolatok, majd azok cáfolatai követték, sérelmek és vádaskodások kusza egyvelegében. A párhuzamos monológokká szilárduló diskurzus mintegy kijelölte a kérdés értelmezési kereteit a későbbiekre nézve, egyúttal meghatározva taglalásának módját is.

Olvasatok

A Jelentésben és a Különvéleményben, valamint ezek vitájában fellelhető tartalmi elemek, motívumok és következtetések beépültek a magyar, román és külföldi elemzésekbe, újságcikkekbe, visszaemlékezésekbe vagy parlamenti felszólalásokba. A két „alap-elbeszélésbe” illeszkedtek be a különféle személyes élmények is, valamint a további elméletek és vélemények. A fő kérdésekre („*mi történt?*”, „*ki volt a tettes és ki volt az áldozat?*”, „*kinek volt/van igaza?*”) megfogalmazott válaszok mentén haladva továbbra is két markáns, egymással élesen szembenálló narratívát találunk. Ezek különbözősége azonban korántsem egyszerűsíthető le egy magyar és egy román „nemzeti” értelmezésre. Még akkor sem, ha az egyik – a Jelentés által is képviselt román „nemzeti-nemzetvédő” – narratíva szinte kizárólag román véleményeket vonultat fel. Ám mivel román elbeszélők a másik csoportban is vannak, az egyébként kétségtelenül meglévő nemzeti törésvonalak mellett világnézeti és politikai eltérésekről is beszélhetünk. Természetesen azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a vélemények jó része nem független a politikai játszmáktól, azaz egy adott politika legitimációjára is szolgálnak, vagy legalábbis ilyen célra is felhasználhatók.

Mindkét nagy olvasatot döntő mértékben meghatározza, hogy az elbeszélők hogyan értelmezik a különféle tényeket, illetve milyen összefü-

⁹⁸ MO, Nr. 251. (1991. október 25.) 19–20. Szócs Géza nyilatkozatának teljes szövegét lásd: A demokrácia létkérdése a szolidaritás. Szócs Gézának, az RMDSZ politikai alelnökének nyilatkozata. In: Szócs Géza – Farkas Wellmann Endre: *Amikor fordul az ezred.* Budapest, 2009, Ulpus-ház Könyvkiadó. 204–206.

⁹⁹ MO, Nr. 254. (1991. október 29.) 26.

gésrendszerbe helyezik be őket. Továbbá, hogy ebben a folyamatban mi van előbb: maga az értelmezés, azaz egy prekonceptió, amelybe csak be kell illeszteni a megfelelő – a prekonceptiót alátámasztó – összetevőket, vagy pedig a tények állnak össze valamilyen történetté. A következőkben a két jellegzetes narratívából tallózva próbálom meg felvázolni az eltérő megközelítéseket. Elképzelhető, hogy egy alaposabb áttekintés árnyaltabb vagy akár teljesen más felosztáshoz is vezethet.

A „románellenes összeesküvés” narratívája

A parlamenti bizottság Jelentése és az abban közreadott állításokat osztó-átvevő román nemzeti-nemzetvédő interpretációk alapján az 1989-es fordulatot követően a székelyföldi magyarok – magyarországi támogatással – arra törekedtek, hogy a forradalom leple alatt visszaállítsák a korábbi magyar dominanciát a két megyében, és ezzel párhuzamosan minél több románt eltávolítsanak. Ennek a kettős célnak a megvalósítása során magyar-román konfliktusokra került sor, amelyeknek az 1990. márciusi marosvásárhelyi zavargás (szintén a magyar provokációk és az erőszakos, intoleráns magyar fellépés következménye¹⁰⁰) csupán a leglátványosabb része volt, mintegy a magyar agresszió jéghegyének csúcsa.

Ez az értelmezés képezi a nemzeti-nemzetvédő elbeszélések közös alapját. Vannak azonban olyanok is, akik ennél tovább mennek, és a székelyföldi eseményeket egyenesen egy Románia-ellenes összeesküvés és az Erdély elszakítására tett kísérlet egyik lépéseként magyarázzák.¹⁰¹ Az ösz-

¹⁰⁰ Egy 1990. március 21-i kormánynyilatkozat is elsősorban a március 15-i magyar ünnepséget, illetve az azzal visszaélő magyarországi hatóságok (!) és turisták románellenes ténykedését jelölte meg a zavargások okaként. A nyilatkozatot lásd: Simon: *Városkép...* 179-182.

¹⁰¹ Összhangban az 1989. decemberi forradalom idején a Ceaușescu-rezsim által terjesztett hírekkel. Lásd például: Zeno Millea: *Secesiunea Ardealului*. Cluj-Napoca, 2002, Editura Carpatica. Különösen: 116-190., valamint Bogdan Păpădie, Gabriel I. Năstase: *Războiul spionilor în interiorul și dincolo de granițe României*. București, 2005, Editura Phobos. Különösen: 247-267. Az utóbbi kötet szerzői egészen 2003-ig követik nyomon az ezirányú románellenes összeesküvéseket és akciókat. De ugyanez a logika nyilvánul meg például a Vatra Românească filozófiájában is, amelynek honlapján olvasható, hogy: a „hazafias, nacionalista szervezet” [azaz a Vatra] az RMDSZ („magyar irredenta szervezet”) létrejöttére való válaszként alakult meg. Ugyanitt megtalálható az a figyelmeztetés is, hogy a „demokrácia a románellenes

szeesküvés-elméletekre jellemző logika,¹⁰² amellyel az eseményeket látják – vagy legalábbis láttatni akarják – egyébként magában a Jelentésben is tetten érhető. Annak szerzői, amellet, hogy szervezett nyomásgyakorló csoportok ténykedéséről és a románellenes akciók koordinálásáról számolnak be, már-már paranoid gyanakvással szemlélnék mindennemű magyar önszerveződést Romániában, illetve a Magyarországgal ápolat kapcsolatot. Axiómaként jelennek meg Magyarország revizionista és irredenta törekvései, amit már a történelmi előzmények tézisei is megalapoznak.

A Jelentés megállapításai, illetve az egész, ún. „Har-Kov jelenség” rendszeresen visszaköszön a székelyföldi románság körüli diskurzusban. A román nemzetvédők szerint a magyar kisebbségi jogok követelése egyrészt megkérdőjelezi a román állam „egységes” és „nemzeti” jellegét, és bármikor a Székelyföld kiszakadásához vezethet a kormányzat ellenőrzése alól, másrészt a helyi többséget alkotó magyarok nemcsak, hogy elnyomják (vagy legalábbis diszkriminálják) a kisebbségben lévő románokat, hanem fokozatosan asszimilálják is őket – mégpedig „saját” nemzetállamukban.¹⁰³ A Hargita és Kovászna megyében megnyilvánuló románellenességre és szeparatista tendenciákra való hivatkozás fontos szerepet tölt be az itt működő román szervezetek és politikai csoportosulások retorikájában. Egyszerre alapozza meg az erőteljesebb központi támogatás iránti igényeiket és szolgál mobilizáló tényezőként a Székelyföldön „egyeduralkodó” RMDSZ elleni érdekvédelmi-érdekérvényesítő küzdelmük során.¹⁰⁴

A székelyföldi románok ügye azonban nem csak a helyi politikai életben van jelen, hanem időnként országos szinten is felbukkan. Átpoliti-

---

tevékenységek (...) leplévé válhat, és hogy a magyarok, élükön budapesti vezetőikkel és a magyar diaszpórával” világos tervekkel és stratégiákkal rendelkeznek románellenes céljaik megvalósításához. Ld: http://www.vatraromaneasca.ro/prezentare_vatra_romaneasca.php

¹⁰² Amely egyúttal a titkosszolgálatok működésére is érvényes, hiszen azok is – úgy mond „hivatalból” – gyanakszanak mindenre.

¹⁰³ Lásd például: Ioan Lăcătușu: *Tendințe de enclavizare a unui spațiu românesc – Covasna-Harghita*. București, 2004, Editura România Pur și Simplu.

¹⁰⁴ Lásd például a Kovászna és Hargita megyei román kulturális egyesületeknek a közársasági elnökhöz, a parlamenthez és a kormányhoz intézett 1999. május 31-i jegyzékét. Közli: Lăcătușu: *Tendințe...* 221-225., valamint a helyi román civil szervezetek és politikai pártok képviselőinek memorandumát a sepsiszentgyörgyi polgármesterhez és városi tanácshoz. Uo. 226-231.

záltságát pedig mi sem szemlélteti jobban, mint hogy mindig az aktuális ellenzék kapja fel – a nacionalista pártok konstans támogatásával.¹⁰⁵ Így, míg 1997-ben az akkor ellenzékben lévő Társadalmi Demokrácia Romániai Pártja¹⁰⁶ támadta a kormányt, 2001-ben már nekik kellett védekezniük az előző ciklusban kormányon lévő pártok kritikáival szemben. Az 1989 utáni románellenes erőszakot és a románok (főleg az értelmiség) elűldözését számos cikkben és könyvben tényként említik,¹⁰⁷ nem beszélve a szélsőségesen nacionalista lapokban (pl. a *România Mare*) rendszeresen publikált írásokról.¹⁰⁸

A „magyar- és/vagy demokráciaellenes diverzió” narratívája

A másik meghatározó értelmezési keret valamivel heterogénebb, mint a fentebb ismertetett narratíva, ám a fő következtetések ebben az esetben is többé-kevésbé azonosak. A székelyföldi események és interpretációjuk itt egy hatalomtechnikai manőver eszközeként jelennek meg, amelyet a Ceaușescu bukása után a hatalmat átvevő (poszt)kommunista csoportok

¹⁰⁵ Mint például az 1997-es parlamenti vita során, amikor szintén felemlgették a tanárok elűldözését, valamint az „elnemzetlenítéshez társuló etnikai tisztogatást”. *MO*, Nr. 205. (1997. november 27.), különösen: 12-14, 25-26, 31-32., valamint a 2001-es bizalmatlansági indítványt: *Moțiune privind incapacitatea Guvernului de a asigura exercitarea autorității Statului pe întreg teritoriul țării. 10 decembrie 2001.*

¹⁰⁶ A Ion Iliescu nevével fémjelzett PDSR, az egykori Nemzeti Megmentési Front nagyobbik utódpartja.

¹⁰⁷ Lásd például: Maria Cobianu-Băcanu: Aspecte ale contactului dintre culturi în județele Covasna și Harghita. *ANGVSTIA*, nr. 10, Sf. Gheorghe, 2006, Editura Angvstia. p. 265-276., Uő: Modelul interetnic românesc. Proiect de strategie pentru promovarea identității naționale în contextul intern și internațional contemporan. *Buletinul Ligii cultural-creștine Andrei Șaguna 1998–2001*, Sf. Gheorghe, 2002, Editura Eurocarpatica. p. 76-81., Ioan Lăcătușu: Aspecte ale conviețuirii interetnice din județele Covasna și Harghita. *Buletinul Ligii cultural-creștine Andrei Șaguna 1998–2001*, Sf. Gheorghe, 2002, Editura Eurocarpatica. p. 89-92., Uő: *Structure etnice și confesionale în județele Covasna și Harghita*. Târgu-Mureș, 2008, Editura Universității Petru Maior. p. 64.

¹⁰⁸ A témával kapcsolatban lásd például: *Hungarofóbia a székelyföldi román sajtóban*. 1992, (kézirat), a Jakabffy Elemér Alapítvány kéziratkatalógusa. K356. Valamint egy, az interneten is fellelhető angol nyelvű anyagot: Z. Dragos: *Romanians Hunted Down in Their Own Country*. Ld: <http://www.romania.ro/NewSite/Romanians%20hunted/Cuprins%201.htm#Anchor-Hungaria-3694>

saját legitimációjuk megerősítésére használtak fel. Egyes magyarázatok szerint a nacionalista kártya ismételt kijátszása, a mesterségesen kreált külső és belső (magyar-) veszély a múlt rendszer politikai rendőrségének, sőt, általában véve az új hatalom támaszaiként működő korábbi struktúrák jó részének átmentését szolgálta. Vannak, akik egyenesen az antidemokratikus visszarendeződés érdekében kidolgozott forgatókönyvekről, tudatos provokációkról és diverzióról beszélnek – különösen a marosvásárhelyi konfliktus kapcsán. Mások arra mutatnak rá, hogy a Jelentés egyfajta ellentámadásként, a „magyarok” igazi (azaz irredenta) szándékait leleplező dokumentumként is értelmezhető, kiváltképp a külföldön ténykedő „magyar lobbí” ellensúlyozására.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Gabriel Andreescu: *Ruleta. Români și maghiari, 1990–2000*. Iași, 2001, Polirom. Különösen 21-31., 36-46., 63-65., 324-328.; Kincses Előd: *Marosvásárhely fekete márciusa*. Budapest, 1990, Püski. Különösen 100-102.; Bányai László: *Az eredeti demokráciától a maffia-állam felé?* Kolozsvár, 2005, Koinónia. 247-250.; Daniel Vighi: A volt Szekuritáté politikája 1990-ben I. *Provincia*, 2001. 8-9. sz. 7.; Uő: A volt Szekuritáté politikája 1990-ben II. *Provincia*, 2001. 10. sz. 12.; Szokoly Elek: Marosvásárhely, 1990 – etnikumközi konfliktus? In: Szokoly Elek (szerk.): *Provincia 2000. Válogatás a folyóirat cikkeiből*. Marosvásárhely, 2001, Pro Europa Kiadó. 33-36.; Marius Lazăr: Percepții identitare și relații interetnice în Secuime. Element pentru o „deconstrucție” și o „reconstrucție”. In: Lucian Nastașă, Salat Levente (ed.): *Relații interetnice în România postcomunistă. Cluj-Napoca*, 2000. Centrul de resurse pentru diversitate etno-culturală. 347-361.; Szilágyi N. Sándor: Szeparatizmus? Miért ne? In: Uő: *Mi egy más*. Kolozsvár, 2003, Kalota Könyvkiadó. 91-109.; Elena Ștefci: A primitív reagálás logikája. *A Hét*, 1991. 47. sz.; Magyarai Nándor László: Raportőrök észjárása 1-2. (Mi van a címlapon?) *A Hét*, 1992. 2. 3. sz.; Domokos Géza: *Esély I. ...* Különösen: 24-27., 171-172., 204-213., 306-308. Uő: *Esély II. ...* Különösen: 218-235.; 254-256.; Tánczos Vilmos: Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön. *Magyar Kisebbség*, 1998. 2. sz.; Tánczos Vilmos: *A székelyföldi románok politikai magatartása*. 1992, (kézirat), a Jakabffy Elemér Alapítvány kéziratkatalógusa, K381; *Ultranacionalista szervezetek Hargita és Kovászna megyékben*. 1992, (kézirat), a Jakabffy Elemér Alapítvány kéziratkatalógusa, K354; Magyarai, Magyarai-Vincze, Birtók: *Ünnepélyes...*; Király Károly: *Nyílt...* 180-200.; Demény Lajos: Király Károly: Nyílt kártyákkal (recenzió). *Magyar Kisebbség*, 1996. 1-2. sz.; B. Kovács András: Ember vagy biológiai tartalék? In: Uő: *Szétszabdalt Székelyföld*. Marosvásárhely, 2006, Mentor Kiadó. 217-237.; Román győző interjúja Takács Csabával. *Romániai Magyar Szó*, Bukarest, 1991. november 8. Idézi: Udvardy Frigyes: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1990–2003*. <http://udvardy.adatbank.transindex.ro/>; Márványi Péter: Különös furgon a főtéren. *Hetek*, 1999. július 17. <http://hetilap.hetek.hu/index.php?cikk=5050>.

A magyar szerzők – érthető módon – kiemelten foglalkoznak a kérdés nemzeti dimenziójával. Ebben a tekintetben a magyar értelmezés gyakorlatilag a román „nemzeti-nemzetvédő” narratíva kifordítottja, ahol csak a bűnös és az áldozat szerepét kell felcserélni.¹¹⁰ Az 1989 decembere utáni események és folyamatok itt általában úgy jelennek meg, mint a hetvenes évektől egyre inkább kisebbségellenes irányba kilengett, homogenizáló inga visszalendülése, azaz a többé-kevésbé normális viszonyok helyreállítása – vagy legalábbis az arra tett kísérlet. Ebből pedig az következik, hogy a magyar-román konfliktus egyik fő oka a politikai fordulatig privilegizált, de hirtelenjében megingott helyzetüket védelmezni próbáló helyi román elitcsoportok hisztériája. A székelyföldi román elitek ugyanakkor szövetségesekre leltek a nacionalista, nemzeti kommunista eszmék híveiben, valamint azokban a központi hatalmi és érdekcsoportokban, amelyek szintén a régi struktúrák fenntartásában voltak érdekelték.¹¹¹ A „román exodus” vonatkozásában a magyar elbeszélések többnyire csak az elnyomó hatalom kompromittált, főképp történetesen román nemzetiségű képviselőinek – azaz a kommunista pártfunkcionáriusoknak és belügyi alkalmazottaknak – a menekülését, illetve a kihelyezett tanárok hazatérését tartják nyilván.

Ami pedig a „Har-Kov jelenséget” illeti, az a magyar oldalon is jól használható a közösség mozgósítására, de „magyar szemmel” természetesen az egész ügy teljesen másképp fest. A magyar média egyik fő témája a románság székelyföldi, a magyarok rovására történő térhódítása, ami hosszabb távon a régió elrománosítását vetíti előre.¹¹² Bár a fordulat tájékán valóban érzékelhető volt bizonyos románellenesség, a magyar értelmezések szerint a „Har-Kov jelenségnek” valójában nem sok köze van a valós helyzethez, és az egész probléma inkább egyfajta mesterségesen gene-

A marosvásárhelyi események körüli hangulatot érzékelteti Sütő András: *Visszapillantás* – 1992. In: *Uő: Fülesek és fejszék között*. Csíkszereda, 2001, Pallas-Akadémia Kiadó. 113-213. Valamint: *Fehér könyv. Az 1990. március 19. és 20-i események Marosvásárhelyen*. Budapest, 1991, Püski.

¹¹⁰ A „másik” hibáztatásáról lásd: Alina Mungiu-Pippidi: *Transilvania subiectivă. București*, 1999, Humanitas. 136-140.

¹¹¹ Vö: Tom Gallagher: *Romania After Ceausescu*. Edinburgh, 1995, Edinburgh University Press. 86-96., 117-120.

¹¹² Lásd például Csáky Zoltán és Marossy Géza *Hagymakupolás honfoglalás* c. filmjét. Duna Televízió, 2001.

rált, önjáróvá vált (ál)kérdés, amelyet a romániai magyar-román viszony „relatív rendezetlensége” tesz lehetővé.¹¹³

Konklúzió

A két narratíva közös jellemzője, hogy mindkettő egy többé-kevésbé kerek történettel szolgál. Ám ezek jó néhány ponton különféle feltételezések-re, mi több, spekulációkra épülnek, így sok esetben csak akkor állják meg a helyüket, ha eleve hitelesnek fogadjuk el az elbeszélőt, azonosulunk nézőpontjával és logikájával.¹¹⁴ A párhuzamos elbeszélések közelítésére nem sok remény van, mivel egymást kizáró szemléletekről van szó. A meglehetősen etnocentrikus román „nemzeti-nemzetvédő” látásmód legfontosabb pillérei a román nemzeti-nemzetállami érdekek mindenek felettisége és az axiomatikus „magyarveszély”. A másik megközelítés a kisebbségi követelések jogosságából indul ki, s a magyar elbeszélőknél hangsúlyosan jelenik meg a magyar érdekérvényesítés békés hagyománya.

Ami az 1989 utáni székelyföldi románellenes atrocitások *valóságtartalmát* illeti, a Jelentés és a Különvélemény, illetve a két olvasat között feszülő ellentmondásokat talán csak az egész ügy újbóli kivizsgálásával lehetne megnyugtató módon feloldani, mégpedig objektív, kívülálló szereplők bevonásával.¹¹⁵ Mindazonáltal az azóta eltelt közel két évtized ese-

¹¹³ A Har-Kov diskurzus értelmezéséről lásd: Biró A. Zoltán: „Csodálatos” és „intoleráns” vidék. Jegyzetek a Har-Kov problémáról. In: Uő: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, 1998, Pro-Print Könyvkiadó. 167-179. Ezzel kapcsolatban lásd még: Mungiu-Pippidi: *Transilvania...* 134-136., ill. Biró A. Zoltán – Gagy József: Román-magyar interetnikus kapcsolatok Csíkszeredában: az előzmények és a mai helyzet. *Antropológiai Műhely*, 1993, 1. sz. 7-66.

¹¹⁴ A marosvásárhelyi konfliktus verzióit és magyarázatait lásd pl.: Simon: *Városkép...* De az eltérő értelmezéseket szemlélteti az is, hogy míg a Jelentés szerint a marosvásárhelyi összecsapások alatti és utáni fenyegetések hatására sok román hagyta el Hargita és Kovászna megyét, a magyar visszaemlékezések magyar menekülthullámról szólnak 1990 tavaszán, amit a menekültekre vonatkozó adatok is alátámasztanak. Lásd: Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*. Budapest, 1997, Püski. 46.

¹¹⁵ A Jelentés parlamenti vitája során egyébként egy nemzetközi bizottság bevonására tett javaslatot egy nemzeti liberális párti képviselő is. *MO*, Nr. 251. (1991. október 25.) 13.

ményei és folyamatai cáfolni látszanak a romániai magyarság és politikai képviselete szeparatizmusára, valamint a Magyarország revizionista törekvéseire vonatkozó elméleti konstrukciókat. Még akkor is, ha kellőképpen kidolgozott összeesküvés-elméletekkel mindent meg lehet magyarázni – és mindennek az ellenkezőjét is.

A fordulat során történt leszámolásokon túl a románok egy részét – különösen a Székelyföldön, ahol kisebbségben élnek – kétségkívül elbizonytalanították az immár szabadon megélt magyar identitás megnyilvánulásai. Az előző időszakban háttérbe szorított „magyar világ” emancipálódása sokukat aggodalommal tölthetett el, és ők úgy érezhették, hogy védelemre van szükségük. A korábban mindkét oldalon felgyülemlett sérelmekből és bizalmatlanságból pedig nem volt nehéz feszültséget gerjeszteni, amely interetnikus konfrontációba torkollott. Ám ez az ellentét túlnyomó részben megmaradt a szimbólumok mezején. Az erőszakos cselekedetek Romániában szerencsére elszigetelt jelenségek maradtak, és nem álltak össze egy igazi konfliktussá, valódi etnikai tisztogatásokkal.

(A konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata)

A KÖTET SZERZŐI

Bartha Eszter PhD, történész-szociológus, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Binder Mátyás PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Doktori Program
Borsi-Kálmán Béla DSc, történész, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Bugaj, Nyikolaj Fjodorovics DSc, történész, Oroszország Története Intézet, Moszkva
Búr Gábor PhD, történész, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
Fajé, Florin PhD-hallgató, CEU Szociológia Doktori Program
Gyóni Gábor PhD, történész, MTA-ELTE Ruszisztikai Központ
Hamberger Judit CSc, történész-politológus, Magyar Külügyi Intézet
Juhász József CSc, történész, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Krausz Tamás DSc, történész, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Nagy László PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Doktori Program
Nyikiforov, Konsztantyin Vlagyimirovics DSc, történész, Szlavisztikai Intézet, Moszkva
Szilágyi Imre CSc, történész-politológus, Magyar Külügyi Intézet
Szokolay Katalin DSc, történész
Zahorán Csaba PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Doktori Program
Životić, Aleksandar MSc, történész, Szerbia Jelenkori Történetének Intézete, Belgrád